कीवयस्थाहिंगुरोहिषैः ॥ बस्तमूत्रसुरायुक्तैः साधितं तस्य योजयेत् ॥ तैलमभ्यंजने शेषं वातव्याधिवदाचरेत् ॥ तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकंटकं ॥ तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवं ॥ तृडास्यकंड्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥ तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ तालु तद्वत्कण्याशुंठीगोशकृद्रससैंधवैः ॥ शृंगबेरनिशाशृंगं कल्कितं वटपल्लवैः ॥ बध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ॥ रसेन लिंपेत्ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ हरीतकीवचाकुष्टकल्कं माक्षिकसंयुतं ॥ पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकंटकात् ॥ मस्तुलुंगक्षयाद्यस्य वायुस्ताल्वस्थि नामयेत् ॥ तस्य तृड्दैन्ययुक्तस्य सर्पिर्मधुरकैः शृतं॥ पानाभ्यंजनयोर्योज्यमुद्वेगश्च हिमांबुना ॥ मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः॥ ताम्रो व्रणोऽतःकंडूमान् जायते भूर्य्युपद्रवः ॥ केचित्तं मातृकादोषं वदंत्यन्येऽहिपूतनं ॥ पृष्टारुर्गुदकुट्टं च केचिच्च तमनामकं ॥ तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः सिद्धं शीतं च शीतांबुयुक्तमुत्तरपानकं ॥ सक्षौद्रताक्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ॥ त्रिफलाबदरीप्लक्षत्वक्क्काथपरिषेचितं ॥ कासीसरोचनातुत्थमनोह्वालरसांजनैः ॥ लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वाऽवचूर्णयेत् ॥ सुश्लक्ष्णैरथवा यष्टीशंखसौवीरकांजनैः ॥ सारिवाशंखनाभिभ्यामसनस्य त्वचाऽथवा ॥ रागकंडूत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ॥ सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥ अनामस्थौल्यपित्तास्रकंडूगंडगलामये ॥ उदुंबरोन्मितं श्रेष्ठं ताक्ष्यमंतरपानकं ॥ गृह्णाति सूतिकागारे न स्तनं चेत्स्पृशेत्ततः ॥ पथ्याधात्रीफलकणैर्जिह्वां सघृतमाक्षिकैः ॥ पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतं ॥ रुदते त्रस्यते चावलेहं दद्यात्सुखावहं ॥ प्रदीप्तांगाररजसा प्रशांतेनावचूर्णयेत्॥पंचमेऽह्नि पत-

न्मालं लेपयेद्वा गुडांभसा ॥ सार्द्रेण भूमौ घृष्टेन नालपातेऽपि चोन्न-
तां ॥ नाभिं छागेन शकृता दग्धेनांतर्विचूर्णयेत् ॥ अश्वगंधांजनाजा-
विविडयष्टीमधुकादिभिः॥रोपयेच्चूर्णितैर्नाभिं स्नेहयुक्तैरनुन्नतां॥यष्टी-
रोध्रनिशाश्यामाकल्कपक्वेन सेचयेत् ॥ नाभिं पाके तु तैलेन तच्चूर्णैश्चा-
वचूर्णयेत् ॥ वातेनाध्मापितां नाभिं सरुजां तुंडिसंज्ञितां ॥ मारुतघ्नैः प्र-
शमयेत्स्नेहस्वेदोपनाहनैः ॥ असम्यक्कल्पनान्नाभेः स्याद्विनामो विजृं-
भिका॥वातपित्तहरं कर्म तत्रांतर्बहिराचरेत् ॥ गर्भांभसामवमनाच्छ्ले-
ष्मणः कंठगस्य वा ॥ संपर्कात् हृदये दुष्टो मार्गानावृणुते रसः ॥
बद्धमुष्टिस्ततो मुह्येद्रोगैर्बालोऽभिभूयते ॥ हृद्रोगाक्षेपकश्वासकास-
च्छर्दिज्वरादिभिः ॥ उल्बकं सहजं व्याधिमंबुपूर्णं च तं वदेत् ॥
स्रोतोविशोधनं प्रातस्तस्मिन्नंतरपानकं ॥ विदध्याच्छागलं मूत्रं पा-
नाभ्यंगौ च वर्जयेत् ॥ बिल्वादिमूलबृहतीपंचकोलं पलांशकं ॥
धन्वमांसपलान्यष्टौ शशमूर्द्धपलाष्टकं ॥ साधयेत्षोडशगुणे सलि-
लेऽष्टांशशोषितं ॥ तेन क्वाथेन कर्षांशैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ छा-
गलीमूत्रमदिरादधिक्षीरसमांशकं ॥ विडंगसैंधवाजाजीचविकादेवदा-
रुभिः ॥ सहिंस्राहिंगुलशुनैः सव्योषैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ तत्पानाद्धंति
सहजगुल्महिध्मा[1]ऽनिलामयान् ॥ पांडुरोगं च वातोत्थं स्वस्थवृत्ते च
पुष्टिदं ॥ परिदग्धच्छविं बालं लिंपेद्दूर्वातिलोत्पलैः ॥ शमीपत्रशि-
रीषत्वक्सारिवामधुकाभयैः ॥ मूर्वाधात्रीनिशाचूर्णं मूत्रेण मधुमत्पि-
बेत् ॥ पांडुरोगी शृतं सर्पिर्वराभृंगरसेन वा ॥ पाठावेल्लाद्विरजनीमु-
स्ताभार्ङ्गीपुनर्नवैः ॥ सबिल्वत्र्यूषणैः सर्पिर्वृश्चिकालीयुतैः शृतं ॥ लि-
हानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ॥ व्याधेर्यस्य भेषज्यं
स्तनस्तेन प्रलेपितः ॥ स्थितो मुहूर्तं धौतोऽनु पीतस्तं तं जयेद्ग-
दं ॥ ग्रहैरपि हि जायंते प्रच्छन्नैर्व्याधयः शिशोः ॥ कर्म शस्तम-

1 हृद्रामयानिति पाठः

तस्तेषु दैवयुक्त्याश्रयं सदा ॥ इति बालामयप्रतिषेधो नाम द्वि-
तीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो बालग्रहविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ पुरा गुहस्य रक्षार्थं
निर्मिताः शूलपाणिना ॥ मनुष्यविग्रहाः पंच सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥
स्कंदो विशाखो मेषाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ॥ शकुनिः पूतना शी-
तपूतना दृष्टिपूतना॥मुखमंडितिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती॥ते कामरू-
पिणः स्कंदमुपचेरुः समाहिताः ॥ स्कंदस्य बालधारत्वात्तेषां स्कंदोऽ
ग्रणीरभूत्॥स्कंदेऽथ यौवनं प्राप्ते सैनापत्यं च तान् ग्रहान् ॥ रौद्रान्
रुद्रोऽनुजग्राह प्राज्ञान् वृत्त्यभिलाषिणः॥न तिथिष्वप्यतिथयो देवताः
पितरोऽपिवा ॥ येषु वेश्मसु पूज्यंते निवृत्ताचारकर्मसु उत्सन्न-
बलिहोमेषु भिन्नकांस्यादिभोजिषु ॥ हरध्वं तेषु बालानामारो-
ग्यं धर्मचारि च ॥ शूलिनेति नियुक्तास्ते बलिपूजाभिकांक्षिणः ॥
बालान् कश्मलधात्रीकान् संध्यासु रुदतोऽशुचीन् ॥ क्रुद्धान् भीता-
न्विमनसः शून्यस्थानैकचारिणः ॥ परोपभुक्तकुसुमवस्त्राभरणधारि-
णः ॥ ऋक्षोलूकबिडालादिरूपैरन्यैस्तथाऽद्भुतैः [१]संत्रासयंति शयिता
न्कदाचिज्जाग्रतोऽपि वा ॥ प्रायः पर्वसु गृह्णंति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणः ॥
आविशंतश्च लक्ष्यंते केवलं शास्त्रचक्षुषा ॥ शुद्धेन देहं बालानां ग्र-
हगंधर्वयोषितां ॥ तेषां ग्रहिष्यतां रूपं [२]प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ सामा
न्यरूपमुत्त्रासजृंभाभ्रूत्क्षेपदीनताः फेनस्रावोर्ध्वदृष्ट्योष्ठदंतदंशप्रजा-
गराः ॥ रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वरवैकृतं ॥ नखैरकस्मात्परितः
स्वधाज्यंगविलेखनं ॥ तत्रैकनयनस्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ॥ हतैक
पक्षः स्तब्धांगः सस्वेदो नतकंधरः ॥ दंतखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन्
रोदिति विस्वरं ॥ वक्रवक्त्रो वमन् लालां भृशमूर्ध्वं निरीक्षते ॥ वसा-
सृग्गंधिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकृच्छिशुः ॥ चलितैकाक्षिगंडभ्रूः संरक्तो-

---

१ संत्रासयंतइति पाठः २ प्रततं रोदनमित्यारभ्य विलेखनांतं सामान्यग्रहगृहितलक्षणं ॥

भयलोचनः ॥ स्कंदार्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद्ध्रुवं ॥ संज्ञाना-
शो मुहुः केशलुंचनं कंधरानतिः ॥ विनम्य जृंभमाणस्य शकृन्मूत्रप्र-
वर्तनं ॥ फेनोद्वमनमूर्ध्वेक्षा हस्तभ्रूपादनर्तनं ॥ स्तनस्वजिह्वासंदंश-
संरंभज्वरजागराः ॥ पूयशोणितगंधश्च स्कंदापस्मारलक्षणं ॥ आ-
ध्मानं पाणिपादस्य स्पंदनं फेननिर्वमः ॥ तृण्मुष्टिबंधातीसारस्वरदै-
न्यविवर्णताः ॥ कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिध्माप्रजागराः ॥ ओष्ठदं-
शांगसंकोचस्तंभबस्ताभगंधताः ॥ ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनम-
नं ज्वरः ॥ मूर्च्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥ कंपो हृषितरो-
मत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनं ॥ बहिरायामनं जिह्वादंशोऽतःकंठकूजनं ॥
धावनं विट्सगंधत्वं क्रोशनं च श्ववच्छुनि[1] ॥ रोमहर्षो मुहुस्त्रा-
सः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ कासातीसारवमथुजृंभातृट्शवगंधिताः ॥
अंगेष्वाक्षेपविक्षेपशोषस्तंभविवर्णताः ॥ मुष्टिबंधः स्रुतिश्चाक्ष्णोर्बा-
लस्य स्युः पितृग्रहे ॥ स्रस्तांगत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥
स्फोटाः सदाहरुक्पाकाः संधिषु स्युः पुनः पुनः ॥ निश्यह्नि प्रविलीयं-
ते पाको वक्त्रे गुदेऽपि वा ॥ भयं शकुनिगंधत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ॥
पूतनायां वमिः कंपस्तंद्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ हिध्माऽऽध्मानं शकृद्भेदः
पिपासा मूत्रनिग्रहः ॥ स्रस्तहृष्टांगरोमत्वं काकवत्पूतिगंधिता ॥ शी-
तपूतनया कंपो रोदनं तिर्यगीक्षणं ॥ तृष्णांऽत्रकूजातीसारौ वसा-
वद्विस्रगंधिता ॥ पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ॥ अंध-
पूतनया छर्दिर्ज्वरः कासोऽल्पनिद्रता ॥ वर्चसो भेदवैवर्ण्यदौर्ग-
न्ध्यान्यंगशोषणं ॥ दृष्टिसादोऽक्षिरुक्कंडूपोथकीजन्म शूनता ॥
हिध्मोद्वेगस्तनद्वेषवैवर्ण्यस्वरतीक्ष्णताः ॥ वेपथुर्मत्स्यगंधत्वमथवा
साम्लगंधिता ॥ मुखमंडितया पाणिपादास्यरमणीयता ॥ सिराभि-
रसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ अरोचकोऽंगग्लपनं गोमूत्रस-

१ शुनि श्वग्रहे

मगंधता ॥ रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनं ॥ कासहिध्मा-क्षिविक्षेपवक्रवक्त्रत्वरक्तताः ॥ बस्तगंधो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवं ॥ जायते शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वांगसंक्षयः ॥ केशशातोऽन्न-विद्वेषः स्वरदैन्यं विवर्णता ॥ नानावर्णपुरीषत्वमुदरे ग्रंथयः सि-राः ॥ रोदनं गृध्रगंधित्वं दीर्घकालानुवर्त्तनं ॥ उदरे ग्रंथयो वृत्ता यस्य नानाविधं शकृत् ॥ जिह्वायां निम्नता मध्ये श्यावतालुं च तं-त्यजेत् ॥ भुंजानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ तृष्णागृ-हीतः क्षामाक्षो हंति तं शुष्करेवती ॥ हिंसारत्यर्चनाकांक्षाग्रहग्रहण-कारणं ॥ तत्र हिंसात्मके बालो महान्वा स्रुतनासिकः ॥ क्षत-जिव्हः क्वणेद्गाढमसुखी साश्रुलोचनः ॥ दुर्बलो हीनवचनः पूति-गंधिश्च जायते ॥ क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्गाति न जुगुप्सते ॥ ह-स्तौ चोद्यमसंरब्धो हंत्यात्मानं तथा परं ॥ तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैर-ग्निं चादीप्तमाविशेत् ॥ अप्सु मज्जेत्पतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधं ॥ तृड्दाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्त्तयेत् ॥ रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो रिष्टोत्पत्तिं च तं त्यजेत् ॥ रहःस्त्रीरतिसंलापगंधस्रग्भूषणप्रियः ॥ हृष्टः शांतश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ॥ दीनः परिमृशन्वक्त्रं शुष्कौष्ठगलतालुकः ॥ शंकितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनतां ॥ अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नातिबुभुक्षते ॥ गृहीतं बलिका-मेन तं विद्यात्सुखसाधनं ॥ हंतुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमंत्रप्रवर्त्तितैः॥ इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतइति ॥ इति बालग्रहविज्ञा-नं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रहेषु साध्येषु शि-शुं विविक्ते शरणे स्थितं ॥ त्रिरन्हः सिक्तसंमृष्टे सदा सन्निहितानले॥ विकीर्णभूतिकुसुमबीजपत्रान्नसर्षपे ॥ रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहत-पाप्मनि ॥ व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ॥ पुराणसर्पिषाऽ-

भ्यक्तं परिषिक्तं सुखांबुना ॥ साधितेन बलानिंबवैजयंतीनृपद्रुमैः ॥ पारिभद्रककट्वंगजंबूवरणकट्तृणैः ॥ कपोतवंकाऽपामार्गपाटलीमधुशिग्रुभिः ॥ काकजंघामहाश्वेताकपित्थक्षीरिपादपैः ॥ सकदंबकरंजैश्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ द्वीपिव्याघ्राहिसिंहर्क्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ॥ पूतीर्दशांगसिद्धार्थवचाभल्लातदीप्यकैः ॥ सकुष्टैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः॥ सर्षपानिंबपत्राणि मूलमश्वखुरा वचा॥ भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिबर्हणः ॥ अनंताम्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥ शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ॥ दशमूलरसक्षीरयुक्तं तद्ग्रहजित्परं ॥ रास्नांशुमतीवृद्धपंचमूलबलाघनात् ॥ क्वाथे सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाव्योषचित्रकैः ॥ पाठाविडंगमधुकपयस्याहिंगुदारुभिः ॥ सग्रंथिकैः सेंद्रयवैः शिशोस्तत् सततं हितं ॥ सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदं ॥ सारिवासुरभिब्राह्मीशंखिनीकुष्टसर्षपैः ॥ वचाऽश्वगंधासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥ तन्नाशयेद्ग्रहान्सर्वान् पानेनाभ्यंजनेन च ॥ योजयेद्भूतविद्यायां यान्युक्तानि घृतानि च ॥ हस्तमात्रं शुचौ देशे गोमयेनोपलेपयेत् ॥ तत्राक्षतानां चोक्षाणां स्थाप्यं पात्रं सदक्षिणं ॥ विधूमश्चानलस्तोयं गुग्गुलुः सर्पिराहुतिः ॥ शुक्लं पुष्पं बलिर्धूपं दूर्वाः श्वेताश्च सर्षपाः॥ प्राङ्मुखोऽथ शुचिर्वैद्यस्त्रिवर्णामथवासितां ॥ उपविष्टः प्रतिसरां गृहीत्वा वेष्टयेत्तया ॥ भूर्जे रोचनया विद्यां लिखितामपराजितां ॥ विधिना साधितां भूतैः सर्वैरप्यपराजितां ॥ लक्ष्मणादिपरीवारां नित्यानुस्मृतिसेवितां ॥ लक्ष्मणा सहदेव्याख्या नागदंती कटंभरा ॥ मर्कटीकर्कटी लंबा बृहती कंटकारिका ॥ खरनासा मृगैर्वारुर्महाकोशा शतावरी ॥ उदङ्मुखस्य बालस्य बध्नीयात्तां ततो गले ॥ तदभावे दृढं क्षौमं सूत्रं मंत्रमिमं जपन् ॥

१ वचाहिंगुविडंगानि सैंधवं गजपिप्पली ॥ पाठाप्रतिविषाव्योषं दशांगः कश्यपोदितइति ॥ २ चोक्षाणां निर्मलानां

बध्नाम्यहं प्रतिसरां नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥ बालानां रक्षणार्थाय शिवां पूर्वर्षिनिर्मितां ॥ इंद्रः प्रतिसरां तुभ्यं ये च तस्यानुसारिणः ॥ वज्राशनिपराभूता मेघवृंदानुसारिणः ॥ ऐरावणस्कंधगतं येऽनुयांति पुरंदरं ॥ यमो वैवस्वतो राजा ये च तस्यानुसारिणः ॥ मेषसूकरसिंहोष्ट्रगजवाजिसमाननाः ॥ कालाः कालायसैः पाशैः स्तब्धाक्षा भ्रुकुटीमुखाः ॥ शक्तिमुद्गरहस्ताश्च खड्गप्रासधराश्च ये ॥ पाशभृद्वरुणो राजा तोयभृत्सागरालयः ॥ शारदाभ्रघनाकारा ये च तस्यानुसारिणः ॥ महोर्मिवंतं वेगेन क्षोभयंति सरित्पतिं ॥ धनाधिपो वैश्रवणः सर्वयक्षाधिपो भुवि ॥ नानाकाराश्च ये भूतास्तस्यैवानुचराः सदा ॥ आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि ॥ ते ते सर्वेऽनुमन्यंतामिमां प्रतिसरक्रियां ॥ दीर्घमायुररोगत्वं तव दास्यंति स्वस्ति ते ॥ स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥ स्वस्ति वेदाश्च यज्ञाश्च अग्नीषोमौ तु स्वस्ति ते ॥ स्वस्ति ते श्रीर्धृतिः कांतिर्लक्ष्मीर्मेधा क्षमा द्युतिः ॥ स्वस्ति तुष्टिश्च पुष्टिश्च वपुर्ह्रीर्बुद्धिरेव च ॥ स्वस्ति रुद्रो विशाखश्च स्कंदः शक्तिधरश्च ते ॥ स्वस्ति धाता विधाता च सुपर्णश्च महाबलः ॥ स्वस्ति देवाश्च यक्षाश्च मा च ते पापमागमत् ॥ दुर्व्याहृतानि दुःस्वप्ने मनसा चिंतितानि च ॥ दुष्टादीनां भयकृतो वाचः प्रतिहता मया ॥ रक्षाप्रतिसरा तुभ्यं बद्धेयं पापघातिनी ॥ निर्भयस्त्वं निरुद्वेगो जीव वर्षशतं सुखीति ॥ अपूपपूपसंयावस्वस्तिकालोपिकादयः ॥ पायसो मिश्रकः कूरो[1] गुडकूरो हरिद्रकः ॥ कृशरा यावकः क्षौद्रं पललं लवणं हविः ॥ दधि कुल्माषनिष्पावा रक्तो भृतौदनः पयः ॥ पक्वाममांसरुधिरमद्यसुक्तसुरासवाः ॥ गंधमाल्यं फलं हेम धूपः सपुरकुंदुरुः ॥ सुरसार्जकनिर्गुंडीकुसुमं च सपल्लवं ॥ बलिः सशस्त्रैर्देयः स्याद्भवनस्य चतुर्दिशं ॥ चतुष्कचैत्यत्रिपथदेवायतनगोपुरे ॥ एकवृक्षो

१ कूरः ओदनः

दपाने च संध्ययोर्दीपवान्निशि ॥ अथापतितगोवर्चःप्रलिप्ते दर्भसंस्कृते ॥ वृत्ते वा चतुरस्रे वा मंडले कुसुमोज्वले ॥ नानाग्रहपरीवारं भिषग्भूतपतिं लिखेत् ॥ तं प्रति प्राङ्मुखो विद्यां पठन्नुपहरेद्बलिं ॥ बकुलाग्रहकारिका ॥ सेना सुसेना माता च महासेना यशस्विनी ॥ कृतमाला कृतशिरा एतास्तु ग्रहमातरः ॥ कुमारवचनाच्छीघ्रं प्रमुंचंतु शिशुं त्विमं ॥ कालकल्पा ज्वलच्छक्तिः किंकिणीजालभूषिता ॥ कुमारवचनाद्धूर्ती संप्राप्ता मुच्यतां शिशुं ॥ पताकाकुक्कुटश्छत्रं घंटा बर्हधराः शिखी ॥ शरस्तंभश्च ते मुद्रा मुच्यतां मातरः शिशुं ॥ गंधं धूपं च माल्यं च कुमारस्ते प्रयच्छति ॥ न स्थातव्यं तदाघ्राय स्वां गतिं गच्छ मा चिरं ॥ धात्र्यः सर्वाः कुमाराणां संगता गंधमादने ॥ रक्तध्वजपताकस्य रक्तांशुकनिवासिनः ॥ कुमारस्यालयं तत्र यात बालं विमुंचत ॥ षण्मुखो द्वादशाक्षो वै तस्मिन्बाले वृतो वरं ॥ वीरः कुमाराधिपतिस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ ब्रह्मणो ब्राह्मणानां तु सर्ववेदविदां वरः ॥ यक्षराक्षसनागानां गंधर्वासुरयोरपि ॥ पिशाचभूतसंघानां व्याधीनां च स ईश्वरः ॥ आज्ञापयति वः स्कंदो गम्यतां गंधमादनं ॥ ग्रहो यः कोपयेदाज्ञां कुमारस्य यशस्विनः ॥ स्थानच्युतः स वै क्षिप्रं बाह्यस्तत्पर्षदो भवेत् ॥ बलेरनंतरं कुर्याद्धोममभ्यर्च्य पावकं ॥ पुष्पैर्भक्ष्यैश्च विविधैस्त्वरुणालोहितैरपि ॥ गंधैर्गुग्गुलुधूपेन समिधः खदिरादयः ॥ शतमष्टोत्तरं हव्यमथवा चंदनाद्रुमात् ॥ अग्निदंडं प्रवक्ष्यामि सर्वग्रहविमोक्षणं ॥ ब्रह्मण्यं त्वमलं देवं हव्यकव्यप्रतीच्छकं ॥ देवानां प्रमुखं स्वस्ति स्वाहाप हरितद्रवः ॥ सहस्रविद्योदहन पावकः सर्वभक्षणः ॥ त्वं हि यज्ञश्च यूपश्च त्वं हि धर्मवतां गतिः ॥ हिरण्यरेता देवेश त्वं हि वेदविदां गतिः ॥ दुर्बु-

१ अत्र मंत्रश्लोकपादो लुप्तो भाति ॥ अतःपरं चाग्निमाध्यायसमाप्तिपर्यंतं मध्ये मध्ये ग्रंथश्चित्यः ॥

त्तानां विनाशाय त्वं हि उत्पादितः सुरैः ॥ दह संग्रह देवस्त्वमिमं दुष्टस्य निग्रहं ॥ अग्नये स्वाहा महाअग्नये स्वाहा ॥ त्वं हि शांतिकरो वह्निः त्वं मारुतहरोदनः हरिप्रधानगतिरासीदहंनिगृह्य गुह्यकं ॥ तत्सादय तेजसा त्वं मम वश्यं च तत्कुरु ॥ दुष्टग्रहचारणं सर्वोपद्रवेषु च ॥ त्वया कृतेन होमेन शीघ्रं शांतिः प्रजायते ॥ अथो हि बहुदेवानां त्वं हि वक्रं पुरातनं ॥ तेन सत्येन देवेश इमं साधय मे ग्रहं ॥ नमोस्तु ते हव्यवाहन दंडीं प्रदर्शय२ दह२ तेज२ मोटय२ अपस्मारमुद्घाटय नमो अविसारकस्य नमः ॥ कुरंगाय नमः ॥ सप्तानां मातॄणां नमः स्कंदाय ॥ एष परिग्रहमंत्रः मातॄणामावाहनं च ॥ हिलतिमिलतिहल्लितापल्लनिस्वाहा ॥ अनेन सप्तकृत्वः परिजप्तेन पानीयचुलुकेनात्माऽभ्युक्षयितव्यः ॥ एवमात्मरक्षा कृता भवति ॥ ग्रहाणां सन्निधानाय बालस्य प्रतिपत्तये ॥ सत्यशापनसंयुक्तमिमं मंत्रं पठेदनु ॥ प्रजापतौ तु यत्सत्यं यत्सत्यममरेश्वरे ॥ धर्मराजे च यत्सत्यं यच्च सत्यं तपस्विषु ॥ धनाधिपे च यत्सत्यं यच्च सत्यं जलाधिपे ॥ यत्सत्यमग्निहोत्रेषु यत्सत्यं श्रोत्रियेषु च ॥ पतिव्रतासु यत्सत्यमीश्वरे च महात्मनि ॥ एतैस्तु सत्यसमयैर्गुह्यकाः सत्यवादिनः ॥ दर्शयध्वं स्वरूपाणि सत्यं रक्षत सर्वशः ॥ आमंत्रिता मया सौम्याः सौम्यरूपाः प्रतीच्छत ॥ बलिं चोपहृतं सर्वं सर्वे कौमारकग्रहाः ॥ दर्शयध्वं स्वरूपाणि बलिं च प्रतिगृह्यतां ॥ ततश्चानुपठेदेतां कुलविद्यां समाहितः ॥ ॐलानीलाखलाकालाकुमारपिशाचरेवतीरोदनत्रासनकंपनजृंभणउत्थापय देवयक्षगंधर्वभूतानां नागराक्षससंतर्जनदंडनाविधूसारयभगवन्नग्निदंडअग्निवीर्यनमस्तेजसास्तेनत्यक्तमुत्सादय स्वाहा ॥ भूर्भुवाय स्वाहा ॥ दीप्ततेजसे स्वाहा ॥ हव्यवाहाय स्वाहा ॥ यमाय स्वाहा ॥ नश्यंत्यनेन होमेन समस्ता बाल-

कग्रहाः ॥ तत्राग्नावरुणे ताम्रे तप्तहेमसमर्चिषि ॥ तारावैदूर्यसदृशे शशिविद्युत्समप्रभे ॥ घृतमंडाभवर्णे वा गंधे न च घृतोपमे ॥ केतक्युत्पलदध्याभे ध्रुवमारोग्यमादिशेत् ॥ अनारोग्यं तु नीलेऽग्नौ कपिले भस्मनिष्प्रभे ॥ कृष्णे कपोते दुर्गंधे मत्स्यपूयास्रगंधिके ॥ वचालशुनगंधाभे विस्रकर्दमगंधिके ॥ इति ग्रहप्रतिषेधो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः स्नपनाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ सरित्संगमगोतीर्थगजेंद्रस्कंधगोकुले ॥ चतुष्पथे च स्नपयेद्बालं सस्तन्यमातरं ॥ श्मशाने दीर्घरोगार्तं मृतापत्यं च योषितं ॥ दूर्वाक्षीरद्रुमवती प्रागुदक्प्रवणा मही ॥ स्निग्धनीरुजपुष्पाढ्या पादपाः स्नपने शुभाः ॥ रेवतीश्रवणस्वातीप्राजापत्योत्तरेऽहनि॥ पुष्ये मूले च बालस्य स्नानं पर्वदिनेषु च ॥चतुर्हस्ताष्टहस्तं वा द्वात्रिंशद्धस्तमेव वा॥नल्वमात्रप्रमाणं वा त्रिवर्णं मंडलं लिखेत् ॥[1]चतुरस्रं चतुर्द्वारं पताकाभिरलंकृतं ॥ आकीर्णं परितो दूर्वासिद्धार्थकयवांकुरैः ॥ क्रमात् प्राच्यादिषु लिखेद्गजारूढं पुरंदरं ॥ धर्मराजं महिषगं नक्राव्हस्थमपां पतिं ॥ धनदं च गदापाणिं यमस्थानमतीत्य च ॥ मातृस्थानं लिखेत्तस्मिन् सवृषं नंदिकेश्वरं ॥ सवध्वनुचरं चादौ मृन्मयं च विनायकं ॥ अतीतवरुणावासं सहस्रारं निवेशयेत् ॥ विष्णुप्रहरणं चक्रं सर्वविघ्ननिवारणं ॥ अग्यक्षेशयोर्मध्येपद्महस्तालयां श्रियं ॥ नंद्यावर्त्तौ कुशादर्शमत्स्यस्वस्तिकतोरणं ॥ शंखं च दक्षिणावर्त्तं श्रीवत्सं माल्य दाम च ॥ इंद्रादीनां परीवारमैशान्यादिषु दिक्षु च ॥ लंबोदरी लंबभुजा लंबकर्णा च राक्षसी ॥ इंद्रद्वारे निवेश्याः स्युः यमद्वारे प्रलंबिनी ॥ लंबकाऽपांपतिद्वारे कौबेर्यां लंबनासिका ॥ षट्कीलानायसान्कुर्यात् सप्तत्रैलोहिकान्भिषक् ॥ द्वौ चात्र खादिरौ-

१ गोचर्मचापेषुमितं त्रिविधं नल्वमुच्यते इति क्वचिदधिकं श्लोकार्द्धं

शंकू चंदनांबुसमुक्षितौ ॥ अष्टौ घटाः षोडश वा द्वात्रिंशद्विगुणा अपि ॥ स्वस्तिकांका प्रवालाभा रंगैरश्लेषकैः कृता ॥ यथार्हौषधसंयुक्तशुचितोयप्रपूरिताः ॥ क्षीरिवृक्षपलाशाब्जगंधमाल्योपशोभिताः ॥ मंडलस्य चतुर्द्वारं कर्तव्याः सुनिवेशिताः ॥ पूर्वेषु प्रक्षिपेद्धेम ततश्च मणिमौक्तिकं ॥ अपरेष्वौषधीबीजानुदकाक्षतसर्षपान् ॥ मृदः पवित्रा रक्षोघ्नीराहरेत सुरालयात् ॥ हस्तिशालाश्वशालाभ्यां शृंगाटकचतुष्पथात् ॥ वल्मीकाग्रान्नदीतीराद्वेश्याकोशनृपालयात् ॥ गुसिद्वारात्समुद्राच्च समिद्धं चाग्निमाहरेत् ॥ समिधः क्षीरिवृक्षाणां गंधमाल्यं घृतं मधु ॥ अक्षतांस्तंदुलान् लाजान् पंचवर्णौदनं तिलान् ॥ ततो मध्ये स्थिते पद्मे सह धात्र्योपवेशयेत् ॥ बाल्मौदुंबरे पीठे पालाशे वा ऽप्युदङ्मुखं॥ आस्तृते हरितैर्दर्भैर्न तु प्राच्यादिसन्मुखं ॥ उदाहरिष्यते मंत्रो यः स्कंदबलिकर्मणि ॥ जुहुयात्तेन तत्राग्निमुदीच्यां स्थापितं दिशि ॥ त्रिरात्रोपोषितो वैद्यः शुक्लवासा जितेंद्रियः ॥ सर्षपाक्षतयुक्ताभिर्मृद्भिर्गात्राणि मार्जयेत् ॥ यथोदिताभिः स्नपयेद्धटैः प्राच्यादिदिक्स्थितैः ॥ क्रमात्प्रदक्षिणोत्क्षिप्तैस्तत्र मंत्रं प्रयोजयेत् ॥ अमृतात्पूर्वमुत्पन्नमिमं ते कलशं शुभं ॥ ददातु भगवानिंद्रो विजयं नाम नामतः ॥ रक्तपीतांबरधरैर्भृतैर्बहुभिरन्वितः ॥ राक्षसोरगगंधर्वपिशाचैश्चानुसेवितः ॥ शक्रो घंटाशनिधरैर्मेघैश्च विविधस्वनैः ॥ देवसंघैः परिवृतो गजेंद्रस्कंधसंश्रितः ॥ एभिः सार्द्धं महानिंद्रः स्नपनं ते ऽनुमन्यतां ॥ पूर्वद्वारे स्थितं दिव्यं वज्रमिंद्राज्ञया शुभं ॥ भवान् सर्वाणि पापानि निहंत्वद्यापराजितः ॥ इंद्राय नमः स्वाहा ॥ इंद्राण्यै स्वाहा ॥ अपराजिताय स्वाहा ॥ मेघाधिपतये स्वाहा ॥ देवाधिपतये स्वाहा ॥ शतक्रतवे स्वाहा ॥ द्वितीयं कलशं पुण्यमादित्यसदृशप्रभं ॥ यमो ददातु भगवान् वैजयंतं तु नामतः ॥ कृष्णांजननिभैर्घोरैः कृष्णांबरधरैस्तथा ॥ वृतः करालैर्विकृतैराक्षसै-

रुग्रविक्रमैः ॥ श्मशानारण्यनिलयैर्मृतवस्त्रांत्रभूषणैः ॥ त्वगस्थिमज्जामांसादैः प्रेतैर्बहुभिरावृतः ॥ धर्मराजो यमः श्रीमान्सत्यसंधो महातपाः ॥ दिव्यं महिषमारूढः स्नपनं तेऽनुमन्यतां ॥ दक्षिणद्वारसंस्थस्ते यमदंडः प्रतापवान् ॥दुःस्वप्नं दुष्कृतं पापं सर्वमद्य हरिष्यति- ॥ यमाय नमःस्वाहा ॥ यमदंडाय नमःस्वाहा ॥ महिषवाहनाय स्वाहा ॥ प्रेताधिपतये स्वाहा ॥ धर्माधिपतये स्वाहा ॥ वैजयंताय स्वाहा ॥ जयंतं जयवृत्त्यर्थं तृतीयं कलशं शुभं ॥ ददातु वनराजस्ते ददातु वरुणः स्वयं ॥ श्वेतमाल्यांबरधरैः श्वेतगंधानुलेपनैः ॥ गंधर्वैः पन्नगेंद्रैश्च भगवाननुशोभितः ॥तीर्थकूपनदीवृक्षनिकुंजोद्यानवासिभिः ॥प्रबलैः कपिलैर्मुंडैर्विकटैर्वामनैस्तथा ॥संवृतः पार्षदैर्दृप्तैः पाशमुद्गरपाणिभिः॥एभिः सहाद्य भगवान् वरुणस्त्वाऽभिषिंचतु॥ वरुणस्य महापाशोद्यपरद्वारमाश्रितः॥तव पापं निहंत्वाशु सर्वविघ्ननिवारणः॥वरुणाय नमःस्वाहा ॥ पाशहस्ताय स्वाहा ॥ श्वेतांबरधराय स्वाहा ॥ जयंताय स्वाहा ॥ मकरवाहनाय स्वाहा॥चतुर्थं कलशं पुण्यं प्रधानमपराजितं ॥ धनेश्वरो महाबाहुः प्रयच्छत्वलकाधिपः ॥ चित्रमाल्यांबरधरैश्चित्रगंधानुलेपनैः ॥ चित्रमद्यमदोन्मत्तैर्यक्षैः समुपसेवितः ॥ मुदितोद्गीथगंधर्वैः सेवितश्चाप्सरोगणैः ॥ स ते वैश्रवणः श्रीमान् स्नपनं त्वनुमन्यतां ॥ सर्वव्याधिहरा दीप्ता द्वारमुत्तरमाश्रिता ॥ गदा ते नाशयत्वद्य सर्वपापं दिशो दश ॥ धनाधिपतये स्वाहा ॥ अपराजिताय स्वाहा ॥ गदापाणये स्वाहा ॥ चित्रांबरधराय स्वाहा ॥ आपः पवित्रं लोकेऽस्मिन्नापो वै परमं शुचि ॥ आपो वै देवताः सर्वा आपस्त्वामभिषिंचतां ॥ब्रह्मा महर्षिभिः सार्द्धं भगवांस्त्वाऽभिषिंचतु ॥ सांगोपांगास्तथा वेदाः कीर्तिर्लक्ष्मीः सरस्वती ॥ बाला दाक्षायणी शीता सावित्री सरमा द्युतिः ॥ आकाशगंगा गंगाद्या महानद्यो महोदधिः ॥ नदीनां संगमस्तीर्थं निर्झरा अप्सरास्तथा ॥ मेरुर्महेंद्रो हिमवान् ज-

गतः स्थावरत्रयं ॥ स्कंदादयो ग्रहाश्चैव तोषिता बलिकर्मणा ॥ अ-द्य त्वामभिषिंचति नीरुजो भव दारक ॥ नमो भगवते पितामहाय ॐ ॐ लिमल्मिलिनुर्लिभुवनेस्वाहा ॥ नमो भगवते रुद्राय हिलिमि-लिनेलिमसेलिमल्मिसलिमिलिस्वाहा ॥ राक्षसाश्च पलायंतु भूता उत्त्र-स्तमानसाः ॥ मृताशना महाजिह्वास्तथा विघ्नविनायकाः ॥ नमो भ-गवते कुमाराय खिलिखिलिखेलिखेलिलिणिलिणिस्वाहा ॥ पुष्करं पु-ष्करारण्यं निमिषं च तथा पुनः ॥ प्रभासं प्रवरं तीर्थं तथा पिंडारका-ह्वयं ॥ तीर्थान्येतानि सर्वाणि अभिषिंचंतु स्वस्ति ते ॥ नमो भगवती-भ्यो महायोगीश्वरीभ्यः निमिलिनिमिलिमेनुमेनुनुरुनुरुस्वाहा ॥ या-श्च जातापहारिण्यो राक्षस्यो विकृताननाः ॥ अपि ता निहताः सर्वा याश्चान्या पापचिंतकाः ॥ सतीनां कपिलानां च सिद्धानां रेवतेजसां॥ तेजसा चर्षिविप्राणां मयाऽद्य स्नापितो भवान् ॥ प्रभुर्मृत्युरलक्ष्मी-श्च कालरात्रिश्च सा रतिः ॥ लंबा च लोहशंकुश्च पूतना कूटपूतना ॥ अशुभं यच्च ते किंचित्सर्वं प्रतिहतं मया ॥ आदित्यावसवो रुद्रा अ-श्विनावौषधीगणाः ॥ गावोऽतरिक्षं संध्ये च नक्षत्रग्रहवत्सराः ॥ वि-श्वावसुश्च हाहाश्च नारदस्तुंबरुस्तथा ॥ धन्वंतरिरगस्त्यश्च सुस्नातं प्रदिशंतु ते ॥ स्नातो द्विजभिषग्भृत्यान् यथाविभवमर्चयेत् ॥ स्नपनं पापजित् पुण्यं नीरुजामपि पुष्टिकृत् ॥ रोगिणां सर्वरोगघ्नं वंध्याना-मपि पुत्रदं ॥ विधिना विधिहीनं च वैद्यं हंति सबालकं ॥ नैतदश्रद्द-धानाय योज्यं चानुपसीदते ॥ पूतीकरंजत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो बर्बराद-पि ॥ तुंबीविशालाऽरलुकशमीबिल्वकपित्थतः ॥ स्थाल्यामुत्क्वाथ्य तत्तोयं बालानां स्नपनं शिवं ॥ रात्रौ प्रसुप्तलोकायां पुष्टिदं सर्वरोग-जित् ॥ इति स्नपनविधिर्नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः प्रत्येकग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्कंदग्रहे गुग्गुल्वे-लवालुकामनःशिलाहरितालमंजिष्ठोशीररास्नाऽगुरुदारुश्रीवेष्टकहरेणु

गिरिकदेवचंदनैः श्लक्ष्णपिष्टैः प्रदेहो वातहरवृक्षपत्रक्राथेन कवोष्णेन परिषेकस्तेषामेव च मूलक्राथे सर्वगंधसुरामंडकैंडर्यांवापं तैलं विपक्कमभ्यंगः ॥ बृहतीद्वयद्विपुनर्नवरेणुकोपकुल्यामुस्तखदिरवचाशंखनाभिसरलसर्षपसुगंधासुराह्वकल्कविपक्कं वा ॥ क्षीरिवृक्षकषायेण क्षीरेण च सिद्धार्थकपलिकैश्च पिष्टैः सारिवाद्विकाकोलीद्विबलांशुमतीद्वयहस्तीकर्णपूर्णैर्घृतप्रस्थं पानं ॥ रास्नादेवदार्वन्यतरकल्केन वा सक्षीरं साधितं सर्पिः ॥ वचाकाकादनीसर्पकंचुकसर्षपैरुष्ट्राजाविगोरोममिश्रैः सघृतैर्धूमः ॥ सिद्धार्थकसर्जरसकुष्ठहिंगुगुग्गुलुभिर्वा ॥ सोमवल्लीशमीबिल्वमंदारकमृगादनीमूलानि सूत्रेण ग्रथितानि कंठेन शिरसा वा धारयेत् ॥ रक्तमाल्यानुलेपनवस्त्रपताकामणिबीजैर्विविधैश्च भक्ष्यैः सदधिमधुघृतलाजकुल्माषान् समत्स्यसुरासवान् समयूरकुक्कुटान् सघंटान् सचंडान् सशूर्पव्यजनांश्च कुमारग्रहे रक्तौदनेन बलिमुपोषितो निवेदयेत् ॥ तत्र च रात्रावग्निं ज्वालयित्वा मंत्रमिमं पठन् मधुसर्पिषा जुहुयात् ॥ अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति वै ततः॥ नमः स्कंदाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः ॥ शिरसा त्वाऽभिवंदेऽहं प्रतिगृण्हीष्व मे बलिं ॥ नीरुजो निर्विकारश्च शिशुर्भवतु सर्वदा ॥ स्वाहेति सर्वेष्वेवच ग्रहेषु त्रिकालमग्निं पूजयेत् तर्पयेच ॥ विशेषतः स्कंदग्रहे त्रिरात्रं च रात्रौ गायत्र्यभिमंत्रितोदकेन चत्वरे धात्रीकुमारयोः स्नपनमाचरेत् ॥ त्रिकालं च मंत्रेणानेन बालमपमार्जयेत्प्रतिसरां च बध्नीयात् ॥ तपसां तेजसां चैव वपुषां यशसां तथा ॥ विधाता यो ऽव्ययो देवः स ते स्कंदः प्रसीदतु ॥ ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ॥ देवसेनारिपुहरः पातु त्वा भगवान् गुहः ॥ देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः॥ गंगोमाकृत्तिकानां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ रक्तमाल्यांबरः श्रीमान् रक्तचंदनभूषितः ॥ रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वा क्रौंचसूदनइति ॥ विशाखे स्कं-

दोक्तो वचाकुष्ठान्वितः प्रदेहो गोलोमीबिल्वशिरीषयुक्तसुरसादिक्काथेन परिषेकः॥ सर्पगंधादेवदारुकुष्ठमुस्तकल्केन सगोमूत्रबस्तमूत्रेण सिद्धं तैलमभ्यंगः ॥ क्षीरिवृक्षकषायेण जीवनीयगर्भं सपयस्कं सर्पिः सिद्धं पानं जीवकर्षभकक्षीरिणीहरिद्रांशुमतीद्वयमधुकैर्वा घृतं विदारीद्वयतवक्षीरमृद्वीकामधुकराम्रानीलोत्पलकदंबवचाभ्योषैर्वा ॥ गृध्रोलूकपुरीषवृषभरोमकेशहस्तिनखैर्घृताक्तैर्धूपः ॥ अनंता कुक्कुटी मर्कटी बिल्वी सर्षपा श्वेतगिरिकर्णिका पूर्वोक्तानि च पूर्ववद्धारयेत् ॥पक्वाममांसरुधिरदधिवारुणीयुक्तो वटवृक्षे बलिश्चतुष्पथे स्नानं मंत्रश्च ॥ स्कंदापस्मारसंज्ञो यः स्कंदस्य दयितः सखा ॥ विशाखसंज्ञः स शिशोः शिवायास्तु शुभाननः ॥ नैगमेषे विशाखोक्तः प्रदेहो ऽग्निमंथवरुणरोहिषपूतीकपारिभद्रैः परिषेको धान्याम्लेन वा सबीजेन॥गुग्गुल्वश्वगंधासर्षपोशीरश्वेताकुष्ठमनोह्वाविपक्वं तैलमभ्यंगः ॥ दशमूलक्वाथे मधुरस्कंधगर्भं सर्पिः पानं ॥ सर्पगंधाबस्तनखरोमभिर्धूमः ॥ सर्पगंधाबस्तगंधातुंबीमृगैर्वारुशतावरी सहदेवापुनर्नवबीजानि धारयेत्॥ विचित्रमाल्यफलशुक्क विलेपनौदनदधिघृतगुडक्षीरैर्महापाथक्षीरिद्रुमे वा नदीतीरे स्नानं मंत्रश्च॥ अजाननश्चलाक्षिभ्रूः कामरूपीमहायशाः॥ बालं बालहितो देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु स्वाहा ॥ श्वग्रहे गवाक्षी ब्रह्मदंताबृहतीद्वयसारिवाह्रीबेरकुष्ठभूमिकदंबसुरसमंजरीकरवीरपुष्पैः प्रदेहः ॥ श्वमहिषपुरीषबिल्वैरंडनक्तमालारलूकपत्रक्काथः परिषेको वयस्थाशतावरीसारिवापयस्यैरंडत्रिकटुककल्कक्षीरसिद्धंतैलमभ्यंगस्तथैव च घृतं पानं ॥ मयूरोलूकाश्वरोमाणि गोबस्तमूत्रभावितशुक्कमत्स्यचूर्णानि वा निशीथे धूपः ॥ वचावयस्थाब्राह्मीजटिलागोलोमीलंबापूतनाकेशीगिरिकदंबकेषीकासहदेवा धारयेत् ॥ सघृतसुरामांसदधिरुधिरपललश्चत्वरे बलिः ॥ संकरकूटे स्नानं मंत्रश्च ॥

१ पार्लयितेति सौश्रुते पाठः

रक्षार्थं कार्तिकेयस्य कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः ॥ योऽसौ श्वविग्रहः सृष्टो स देवस्त्वाऽभिरक्षतु स्वाहा ॥ पितृग्रहे पूर्वोक्तप्रदेहो वचावयस्थाजीवंतीवासकप्रियंगुगुग्गुलुरास्नामनःशिलाद्यैर्वा वचादिभिरेव च सिद्धं तैलमभ्यंगो बिल्वकपित्थकरंजतर्कारीसुरसपाटलीवरुणपारिभद्रकमातुलुंगपत्रक्काथेन रात्रौ परिषेको बिल्वादिभिरेव च तैलं सुराबस्तमूत्रयुक्तं साधितमभ्यंगस्त्रिफलांशुमतीद्वयपयस्यामधुककल्केन दशमूलनिर्यूहे सक्षीरं सर्पिः पक्वं पानं ॥ देवदारुभार्ङ्गीविडंगचंदनकाकोलीद्वयजीवकर्षभकैर्वा सक्षीरैर्लक्ष्मीसुराकुष्टगोलोमीजटिलोग्रगंधाद्भिः सिद्धं तैलं नावनं॥ एभिरेव च पिष्टैर्लेपः ॥ गृध्रोलूकवानररोमाणि सघृतानि तत्पुरीषं वा सुमजने धूपो वचादिभिर्वा प्रदेहोक्तैः ॥ पूर्वोक्ता एव च वचाद्या धारयेत् ॥ समुरासवगुडापूपपिष्टतिलकृतभक्षो वृक्षमूले सद्वपभः कांचनाक्षियुगयुक्तः स्वयं पित्रा कुमारस्य निर्वापणीयो बलिः क्षीरिवृक्षसमीपे स्नानं मंत्रश्च ॥ यः पिता सर्वबालानां ग्रहाणां पूजितो वरः ॥ वृक्षमूले कृतावासाः स त्वां पातु पितामहः स्वाहा ॥ शकुन्यां मधुकह्रीबेरोशीरसारिवापद्मकोत्पलमंजिष्ठालोध्रप्रियंगुगैरिकैः प्रदेहः ॥ सुरामेषमूत्रपिष्टैर्वा रोध्रयष्टीमधुकमंजिष्ठाहरीतकीदेवदारुभिर्व्रणोक्तैश्च प्रदेहः ॥ वेतसाम्रकपित्थैः सपंचमूलैर्वा ॥ शुक्तिशंखशंबूकभस्ममंजिष्ठाऽभयामधूकैस्तैलं पक्वं व्रणरोपणं ॥ क्षीरितरुभिः परिषेको मार्कवमूलकामलकीत्वक्पत्रप्रियंगुमनःशिलाबलाद्वययष्टीकमुकरोध्रधातकीसारिवांजनोत्पलपत्तंगसमंगाद्विहरिद्रामांसीमंजिष्ठाचंदनपद्मकसुवर्णगैरिकैस्तैलं सपयस्कं पक्वमभ्यंगो ग्रहहा व्रणरोपणश्च ॥ अर्जुनफलरोध्रमधुकोदुंबरवचाचूर्णः क्षौद्रयुक्तो मुखपाके मुखोद्घर्षः ॥ विशाखोक्तं सर्पिःपानं ॥ स्कंदोक्तो धूपः ॥ काकपिच्छेन वा गोवालोग्रगंधारक्षोघ्नघृतमयूरचंद्रकैर्वा ॥ कटंभराकुक्कुटीलंबासहदेवाह्वीबेरोशीराणि धारयेत् ॥ छागदंतील-

क्ष्मणाबृहतीद्वयमृगैर्वारुशतावरीसहदेवा वा ॥ तिलतंदुलमत्स्यमनः-
शिलाहरितालसंपृष्टस्तिलपिष्टकृतशकुनिकैः करंजे बलिः निष्कुटे स्ना-
नं मंत्रश्च ॥ अंतरिक्षचरा देवी सर्वालंकारभूषिता॥ अधोमुखी तीक्ष्ण-
तुंडा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ दुर्दर्शना महाकाया पिंगाक्षी भैरवस्वरा॥
लंबोदरी शंकुकर्णा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ पूतनायां हिंगुवचागिरिक-
दंबकुष्ठैलाद्वयसुरार्ह्वैः प्रदेहः ॥ कपित्थशिरीषन्यग्रोधबिल्वैरंडबकु-
लधववंशाग्निमंथपत्रक्काथो गंधोदकयुक्तः परिषेको वरुणकर्दृंगास्फो-
तककपोतवंकापारिभद्रकैर्वा ॥ कुष्ठसर्जरसवचागोलोमीवयस्थामनः
शिलाऽलैस्तैलं साधितमभ्यंगः ॥ मधुरौषधसिद्धं सर्पिः पानं ॥ ए-
लाद्वयकुष्ठवचाहिंगुदेवदारुगिरिकदंबकैर्धूपः ॥ बिंबीगुंजाकाकादनीं
द्रवारुणीचित्रफला धारयेत्॥विचित्रमाल्यो मस्त्वोदनकृशरापल्लवा-
न् बलिः शरावसंपुटस्थः शून्यगृहे चतुर्दिशं प्रक्षेप्यः॥ तत्रचोच्छिष्टे-
न स्नपनं मंत्रश्च ॥ मलिनांबरसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा ॥ शू-
न्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥ दुर्दर्शना महाकाया क-
राला मेघकालिका ॥ भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥
शीतपूतनायां पूतनोक्तप्रदेहो धारणीयानि च ॥ वरुणकपित्थतुल-
सीपाशिकावंशीबिल्वपाटलीनंदीभल्लातकपत्रनिर्यूहेण परिषेकः ॥ मु-
स्तामरदारुकुष्ठसर्वगंधैर्गोवस्तमूत्रसंयुक्तं तैलं विपक्वमभ्यंगः ॥ का-
श्मर्यपृश्निपर्णीरोध्रमधुकैर्मधुरवर्गेण समक्षीरं सर्पिः शृतं प्राश्यमानं
शीतपूतनां छर्दिहिध्माकासांश्च शमयति ॥ सातिसारायां तु खदि-
रपलाशसर्जार्जुनरोहिणीकाथेन तुल्यपयः सर्पिः ॥ गृध्रोलूकविड्बस्तगं
धाहिनिर्मोकनिंबपत्रैर्धूपो जीर्णगोचर्मसर्षपभिक्षुसंघाटीसर्पकंचुकैर्वा॥
मुद्गौदनप्रायो जलाशयसमीपे बलिस्तत्रैव च स्नानं मंत्रश्च ॥ मुद्गौद-

१ सुदुर्गंधेति सुश्रुते पाठः २ भिक्षुसंघाटीभिक्षुकंथा ॥

नाशना देवी सुराशोणितपायिनी ॥ जलाशयालयरता पातु त्वा शीतपूतना ॥ अंधपूतनायां सर्वगंधैः सशिरोवक्त्रस्य प्रदेहः ॥ वरुणास्फोतपारिभद्रकवृक्षादनीनागबलागैरिकशतावरीभिः परिषेकः ॥ हरितालमनःशिलाकुष्ठसर्जरससुरासौवीरकसंस्कृतं तैलमभ्यंगः ॥ स्यंदनस्योनाककाश्मर्यखदिरकुष्ठैर्मधुरवर्गेण क्षीरिवृक्षकषाये सक्षीरं शृतं सर्पिः मधुयुतं चक्षुःकामोपसृष्टानां प्राशः ॥ छर्दिःकासातिसारवतां तु तदेव पिप्पलीपिप्पलीमूलशालशालिपर्णीबृहतीकल्कोपेतं ॥ रक्षोघ्नारुष्करैः समधुभिर्धूपो जीर्णभिक्षुसंघाटीकृकवाकुपुरीषाहित्वक्केशचर्मभिर्वा ॥ अनंताकुक्कुटीमर्कटीबिंबीर्धारयेत् ॥ तुंबीचित्रफलामृगैर्वारुजालिनीकाकादनीर्वा ॥ पक्वामसांसशोणितैश्चतुष्पथे बलिर्गृहे स्नानं मंत्रश्च ॥ करालपिंगला मुंडी कषायांबरवासिनी ॥ देवी बालमिमं प्रीता पालयत्वंधपूतना ॥ मुखमंडितिकायां वारुण्या श्लक्ष्णपिष्टैः सर्वगंधैर्लेपः ॥ बिल्वैरंडकपित्थाग्निमंथवांशीकुबेराक्षीपत्रक्काथेन परिषेकस्तेषामेव च स्वरसेन मधुकवाजिगंधागर्भ नैकध्यं तैलं वसा च पक्वमभ्यंगः ॥ ह्रस्वपंचमूलमधुरवर्गसिद्धं घृतं समधुशर्करं प्राशः ॥ पाठाकेतकसूचीनिचुलफलपिप्पलीविडंगहरीतकीभस्मवचाचोरकचूर्णो वा मधुसर्पिर्भ्यां रूक्षरामठपाठामरिचपिप्पलीचूर्णो वा देवदारुभस्मयुतो मूर्वाव्योषमुस्तरास्नागिरिकदंबकाश्वगंधाचूर्णो वाऽशोकरोहिणीचूर्णो वा ॥ एभिरेव च विपक्कमाजं घृतं पयो वा पिबेत् ॥ एभिरेव च योगैर्धूपोपदेहाभ्यंगनस्यतैलाक्षिपूरणपरिषेकान् कुर्यात् ॥ यवकुष्ठसर्जरसैर्धूपः ॥ सर्पचाषचीरल्लिजिव्हा धारयेत् ॥ मंत्रं चास्य श्लेष्महरमौषधं पाने स्तनोद्वर्तने च युंज्यात् ॥ विविधगंधधूपमाल्यांजनपारदमनःशिलायुक्तो गोष्ठमध्ये बलिर्गवां मध्ये स्नानं मंत्रश्च ॥ अलंकृता रूपवती सु-

१ जलाशयालय। देवीतिसौश्रुते पाठः

भगा कामरूपिणी ॥ गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वा मुखमंडिका ॥ रेवत्यां सर्वगंधैः कुलत्थशशचूर्णेन च प्रदेहः ॥ अश्वगंधाऽजशृंगीसारिवाद्विपुनर्नवाद्विसहाविदारीभिः परिषेकः ॥ कुष्ठसर्जरससाधितं तैलमभ्यंगः॥धवाश्वकर्णधातकीककुभतिंदुकैर्जीवनीयैश्च पिष्टैर्घृतं शृतं प्राशः ॥ यवयवफलोलूकगृध्रशकृद्भिः सघृतैर्धूपः ॥ वरुणादिरिष्टशिग्रुकान्विः श्वाविकमूत्रेण गंडकः ॥ शुक्लमाल्यविलेपनलाजौदनपायसैर्गोतीर्थे बलिः संगमे क्षीरिवृक्षसमीपे वा स्नपनं मंत्रश्च॥नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना चलत्कुंडलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥ शुष्करेवत्यां धूपवर्जः स्कंदग्रहोक्तो विधिः॥वचाऽश्वगंधाहिंगुलाजसिद्धार्थकैरुद्वर्तनं ॥ सर्षपतैलं वचासिद्धं नेत्रपूरणं ॥ काकगृध्रगर्दभशकृद्भिर्धूपः ॥कुलीरकपालशल्यकशुक्तिमेषशृंगहयखरजाहकहस्तिनखनकुलरोमभिर्धूपः सर्वग्रहघ्नः ॥ कुल्माषैर्मद्येन शुष्कमांसेन च शुष्कवृक्षे बलिस्तत्रैव च स्नानं मंत्रश्च ॥ उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः ॥ लंबा[1] कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥ रेवती शुक्लनामा च सा ते देवी प्रसीदत्विति ॥ भवति चात्र॥अनुबंधान्यथाकृच्छ्रं ग्रहापायेप्युपद्रवान् ॥बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत्॥ इति प्रत्येकग्रहप्रतिषेधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ इति द्वितीयं कौमारतंत्रं संपूर्णं ॥ २ ॥

यथा वेदविदो नेदमश्लिष्टं मनुयो ऽभ्यधुः ॥ तथाऽवबोधं यदिह स्पष्टमाचष्ट वाग्भटः ॥ १ ॥

अथातो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ अष्टादश भूताधिपतयः ॥ तद्यथा॥सुरासुरगंधर्वोरगयक्षब्रह्मराक्षसराक्षसपिशाचप्रेतकूष्मांडककालौकिरवेतालपितृऋषिगुरुवृद्धसिद्धाश्च॥ ते पुनः पृथक्कोटिपरिवा-

---

१ लंबा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥ रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदत्विति सो श्रुतेऽधिकःपाठः

रा: ॥ तेषामपि चापरिसंख्येयः परिचारइत्यनंतो भूतलोकः॥सर्वेऽपि च प्रायेणाहारकामा निशाचारिणो भयानका मांसासृग्वसाशिनः॥अपिच ॥ सुरासुरादिसंवाससंसर्गात्तच्छीलाचारकर्मतया तत्संज्ञां लभंते॥तेषां पुनरनु प्रवेशकारणं सद्यः पूर्वकृतो वा विशेषेण प्रज्ञापराधस्तेनाहितस्तमात्महननमवतारगवेषिणो देवादिग्रहा अप्यनुगृह्णंति ॥ तद्वदुन्मादापस्मारोपप्लुतचित्तं तथा ज्वराद्यामयोपहतमपि विशेषतश्च प्राणिनां पूयासृक्स्नेहक्लेदगंधेन ॥एवंविधांस्तु पुरुषाननिष्टाघातकालेष्वभिगच्छंति ॥ तद्यथा ॥ पापस्य कर्मणः समारंभे पूर्वकृतस्य वा परिणामकाले एकस्य वा शून्यग्रहनिवासे चतुष्पथाधिष्ठाने वा संध्यायामप्रयतमाने[1] वा पक्षसंधिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने वा विगुणे वाऽध्ययनहोमबलिमंगलप्रयोगे नियमब्रह्मचर्यव्रतभंगे वा महाहवे वा देशपुरकुलविनाशे वा महाग्रहोपगमने वा स्त्रिया वा प्रजननकाले विविधभूताशुचिस्पर्शे वा वमनविरेचनरुधिरस्रावाशुचेरप्रयतस्य चैत्यदेवायतनाभिगमने वा मांसमद्यमधुतिलगुडोच्छिष्टे वा दिग्वाससि वा निशि नगरचतुष्पथोपवनश्मशानाभिगमने वा द्विजगुरुसुरपतिपूज्यव्यतिक्रमे वा[2] ॥ तत्रावलोकयंतो जनयंति मनोविकारं सुरासुरग्रहाः स्पृशंतो गंधर्वाः समाविशंतो भुजगा यक्षाश्चात्मगंधमाघ्रापयंतो राक्षसाः वाहयंतोऽधिरुह्य पिशाचाद्या धर्षयंतः पितरो ऽभिशपंतः ऋषिगुरुवृद्धसिद्धाः ॥ तत्र शीलवंतं चोष्याचारं शुक्लांबरधरं तपःस्वाध्यायपरमं प्रायः शुक्लप्रतिपदि च त्रयोदश्यां संध्ययोश्च सुराः ॥ शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ प्रियनृत्यगीतवादित्रगंधमाल्यपरदाररतिं चोष्याचारं प्रायश्चतुर्थ्यामष्टम्यां द्वादश्यां वा चतुर्दश्यां च गंधर्वाः ॥ स्वमशीलं चपलमनिमित्त-

---

१ संध्यविलायामप्रयतभावे वेति चरकपाठः ॥ २ धर्माख्यातव्यतिक्रमे वाऽन्यस्य कर्मणोऽप्रशस्तस्यारंभे वेति चरकेऽधिकः पाठः ॥

क्रोधनमर्थसिद्धं प्रायो ब्राह्मणं प्रायः पंचम्यां संध्ययोर्मध्याह्ने-
च नागाः ।। सत्वबलरूपगांधर्वधनशौर्ययुक्तं माल्यानुलेपनहास्य-
प्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लसप्तम्यामेकादश्यां च यक्षाः ।।
स्वाध्यायतपोव्रतचर्यादेवयतिगुरुपूजाऽरतिं च भ्रष्टशौचं ब्राह्म
णमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं शूरमानिनं देवागारसलिलक्रीडनप्रियं स्ख
लितब्रह्मचर्यं प्रायः शुक्लपंचम्यामष्टम्यां पूर्णचंद्रदर्शने संध्यासु च
ब्रह्मराक्षसाः ।। हीनसत्वं पिशुनं स्तेनं लुब्धं शठं प्रायो द्वितीयातृती-
याष्टमीषु राक्षसपिशाचादयः ।। सकलिलोलपापप्रियमसूयावंतं परुष-
भाषिणं बह्वाशनं च कृष्णनवमीद्वादश्योश्च निशि राक्षसाः।। आत्मश्ला
घिनं कूटसाक्षिप्रदं परोपतापिनं च चतुर्दश्यां च पिशाचादयः।।मातापि-
तृगुरुवृद्धाचार्योरगविप्रसेविनं प्रायो दशम्याममावास्यायां च पितरः।।
तद्विधमेव च प्रायः षष्ठ्यां नवम्यां च गुरुवृद्धसिद्धाः।।तयोरेव च स्ना-
नशुद्धिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिवाच्यकुशलमृषयः।। तेषां तु गृही-
ष्यतां पूर्वरूपाणि ।। ।। तद्यथा ।। देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचि-
त्वं नृशंसाभिप्रायता कोपनत्वमरतिरोजोवर्णच्छायाबलवपुषां चोप-
तप्तिः स्वप्ने देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्तनं च ।। तत्र सौम्यदृष्टिं गम्भी-
रमधृष्टमकोपनं शुचिमनिद्रं भोजनानभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीष-
वाचं संस्कृतवादिनं देवद्विजगुरुभक्तं शुक्लमाल्यांबरधरं सरित्पुलिन-
शैलोच्चभवनदधिक्षीरसुरभिप्रियं चिरादक्षिणी निमेषयंतं वरप्रदातारं
शुभगंधं वर्चस्विनं फुल्लपद्मोपममुखं देवग्रहेण गृहीतं विद्यात् ।। त-
त्रापि गोवृषमिव नर्दंतं दीप्तमुखनयनमादीप्तेन भास्वरेण सर्वमाभाष-
णमीश्वरेण।। मेघस्तनितविद्युद्वृष्टीर्वाचा विसृजंतमिंद्रेण।।धनानि वा
चा प्रयच्छंतमाच्छिंदंतं च धनदेन ।। सुरासवसमगंधं काष्ठतृणरज्वा
दिसर्वपाशमभिगम्यमानं वरुणेन ।। जिह्मदृष्टिं दुष्टात्मानं क्रोधनम-
तृप्तं सस्वेदगात्रं ब्राह्मणगुरुद्वेषिणं निर्भयमभिमानिनं खरव्यवसायिन-

महंरुद्रो ऽहमुपेंद्रो ऽहं स्कंदो ऽहं विशाखइत्यादिभाषमाणं विकृतवाच-मसकृद्धसंतं सुरामिषादंतं दंतैर्नखैश्च परान् हिंसंतमसुरेण ॥ स्वाचारं हृष्टात्मानं शुभगंधमाल्यन्याहारं नृत्यंतं गायंतं मुखवाद्यानि कुर्वंतं प्रियोद्यानपुलिनस्नानरक्तवस्त्रानुलेपधूपान्नपानहासलीलाशृंगारकथा-गांधर्वं गंधर्वेण ॥ तत्रापि शिरोधुनानं कलहं कुर्वंतं सहेन ॥ जागरूकं पठंतं हसंतं हसनेन ॥ क्रोधनमनिशं निश्वसंतं त्रसंतमातपत्रतो रक्ता-क्षं स्तब्धदृष्टिं जिह्वां लोलयंतं सृक्किण्यौ लिहानमधोमुखशायिनं च-लं वक्रगामिनं बिलमवलोक्य सर्पवद्दूरं प्रसरंतं जलौघघनदुंदुभिस्वनै-र्हृष्यंतं क्षीरमधुघृतगुडमधुस्नानमाल्यप्रियं गात्राणि कंपयंतं दंतैः खा-दयंतं जलेऽवतीर्णमुत्तरमनिच्छंतमुरगेण ॥ असकृत्स्वप्नरोदनहासनृ-त्यगीतपाठकथान्नपानमाल्यधूपगंधरक्तवस्त्ररतिं रक्तत्रस्तविप्लुताक्षं द्रु-तसर्वगं मत्तमिव च गच्छंतं वस्त्रांतमुत्कर्षंतं चालिताग्रहस्तं ब-हुभाषिणं स्त्रीलोलं मद्यामिषप्रियं सन्नद्धशस्त्रं मृगयमाणमतिब-लमव्यथं हृष्टमल्परोषं किं कस्मै ददामीति वादिनं शुभगंधं वर्च-स्विनं द्विजातिवैद्यपरिभाविनं रहस्यभाषिणं यक्षेण ॥ तत्रापि हृषि-तरोमाणमूर्ध्वेक्षणं हृष्टं प्रहृष्टनयनं चंडं महानिनादं मणिचरेण ॥ रहोहसितनृत्यगीतान्याचरंतमाकीर्णमौनमासेविनं विकटेन ॥ हासनृ-त्यप्रियमाक्रोशिनं प्रधाविनं देवद्विजभिषग्द्वेषिणं मंत्रवेदशास्त्राध्यायि-नं काष्ठशस्त्रादिभिरात्मानमाघ्नंतं छिद्रप्रहारिणं वैद्यरंध्रान्वेषिणं भोःश-ब्दवादिनं परुषं रौद्रचेष्टं शीघ्रगामिनं ब्रह्मराक्षसेन ॥ तत्रापि विकृतेन स्वरेण भाषंतमुत्त्रासयंतं ब्रह्मवादिनं संस्कृतभाषिणं बहुस्तोभं नादयं-तं यज्ञसेनेन ॥ सक्रोधदृष्टिं भ्रुकुटीमुद्वहंतं भैरवाक्षं त्वरितमभिधावंतं वदंतं ससंभ्रमं प्रहरंतं नष्टनिद्रं निशाविचारिणमन्नद्वेषिणमनाहारम-प्यतिबलिनमन्नकाले हसंतं निर्लज्जं शूरं रोषणमशुचिस्त्रीमद्यमांसर-

१ छिद्रं पार्श्वक्रियारंभः

क्तरक्तमाल्यप्रियं रक्तमामिषं वा दृष्ट्वौष्ठौ परिलिहंतं दीनं शंकितं ध्यायंतमकस्माद्रुदंतं हसंतं गायंतं नृत्यंतं निरर्थकभाषिणं राक्षसेन ॥ तत्रापि परुषच्छविं भूमिं ताडयंतमकस्माद्रुदंतं विशाखेन ॥ भिन्नगद्गदकंठमंगानि भंजंतं जिह्वां परिलिहानमक्षमालया जपमानं शौचमभीक्ष्णं कुर्वाणं संगमेन ॥ मद्यविद्युद्दयायासते कुध्यंतं जलदार्षं समंतान्मन्यमानं साटकनिष्पीडितं विद्युन्मालिना ॥ आममांसपललमूलकापूपपरमान्नयाचिनं रूक्षच्छविं विरूपाक्षेण ॥ अस्वस्थचित्तं नैकत्र प्रतिष्ठंतं परिधाविनं दयितनृत्यगीतहासोच्छिष्टमद्यमांसशून्यावासरतिं पुरस्तादभिघ्नंतं निर्भर्त्सनादीनशंकितवदनं नखैरात्मनो वपुरुल्लिखंतं नष्टस्मृतिं बद्धाबद्धभाषिणमकस्माद्रुदंतं दुःखान्यावेदयंतमविध्वस्तरूक्षस्वरदेहं दुर्गंधमशुचिं नग्नं मलिनं रथ्याचैलतृणाभरणं संकरकूटकाष्ठाश्मकारोहणं लोलं बह्वाशिनं पिशाचेन ॥ तत्रापि भोजनं दृष्ट्वा हसंतं विस्वरं क्रोशंतं नित्यभीतं करमलेन ॥ सर्वगात्राणि स्पंदयंतं मुहुर्धावंतं भीपयमाणं नवाङ्कुशेन ॥ वैद्यं दृष्ट्वा कुप्यंतं श्रमज्ञो जिनं बह्वाशिनं भस्मगुंठनशयनं स्त्रियो मार्गं रुंधानं मूत्रपुरीषविमर्दिनं निस्तेजसा ॥ प्रेताकृतिचेष्टागंधं तृणच्छेदिनं भीरुमाहारद्विषं प्रेतेन ॥ बहुप्रलापमुखवाक्यं विलंबितगतिं कृष्णवदनं शूनप्रलंबवृषणं कूष्मांडेन ॥ नग्नं धावंतमश्मकाष्ठादि गृहीत्वा भ्रमंतं तृणचीरमाल्यनिवसनमुत्रस्तदृष्टिं परुषाभिधायिनं श्मशानशून्यैकवृक्षरथ्यानिषेविणं तिलान्नमद्यामिषसक्तदृष्टिं कालार्दन ॥ उग्रवादिनं रक्तत्रस्तनेत्रमन्नाभिलाषमुदकं प्रार्थयमानमौकिरेण ॥ सत्यवादिनं परिवेपिनं धूपगंधमाल्यरतिमतिनिद्रालुं वेतालेन ॥ अप्रसन्नदृष्टिं चलनेत्रपक्ष्माणं दीनवदनं संशुष्कतालुमतिनिद्रालुं प्रतिहतवाचमपसव्यवस्त्रमल्पाग्निमरोचकिनं तिलगुडमांसरुचिं वा पितृग्रहेण ॥ ऋषिगुरुवृद्धसिद्धानामभिशापाभिध्यानानुरूपविहारव्याहाराहारं तद्ग्रहेण गृहीतं

विद्यादिति ॥ भवति चात्र ॥ लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषं ॥ पुरुषे ऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ कुमारवृंदानुगतं नग्नमुद्धतमूर्द्धजं ॥ अस्वस्थमनसं दीर्घकालिकं सग्रहं त्यजेत् ॥ इति भूतविज्ञानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिव्रतैः ॥ तपःशीलसमाधानदानज्ञानदयादिभिः ॥ हिंगुव्योषालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ॥ अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा बला ॥ कुक्कुटी सर्पगंधाख्या तिलाः कालविषाणिके[1] ॥ वज्रप्रोक्ता वयस्था च शृंगी मोहनवल्यपि ॥ स्रोतोजांजनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधं ॥ खराश्वश्वाविदृक्षर्क्षगोधानकुलशल्यकान् ॥ द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ॥ चर्मपित्तद्विजनखान् वर्गेऽस्मिन् साधयेद्धृतं ॥ पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ॥ अभ्यंगे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥ एभिश्च गुलिकां युंज्यादंजने सावपीडने ॥ प्रलेपे कल्कमेतेषां काथं च परिषेचने ॥ प्रयोगोऽयं ग्रहोन्मादान् सापस्मारान् शमं नयेत् ॥ गजाव्हापिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ॥ गोधानकुलमार्जारर्क्षपित्तप्रपेषितान्[2] ॥ नावनाभ्यंगसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ अश्वश्वाश्वतरोलूककंकगृध्रशृगालजा॥*अविखरोष्ट्रवराहाश्च तथा तैलं विपाचयेत्॥पिष्टया बस्तमूत्रेण नावनादिषु पूजितं ॥ शिरीषपुष्पं लशुनं शुंठी सिद्धार्थकत्वचा ॥मंजिष्ठा द्वे निशे कृष्णा बस्तमूत्रेण पेषयेत्॥छायाशुष्का कृता वर्त्तिर्मत्स्यपित्तद्रुतांऽजनं॥नक्तमालफलं व्योषं बिल्वस्योनाकयोर्जटा॥हरिद्रे च कृता वर्तिः पूर्ववन्नयनांजनं॥वयस्था हिंगु कटुका षड्ग्रंथा सैंधवं तथा ॥सिद्धार्थकवचाहिंगुप्रियंगुरजनीद्वयं ॥ मंजिष्ठा श्वेतकटभी वरा श्वेताऽद्रिकर्णिका ॥ निंबस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालकरंजयोः ॥ सु-

---

१ कालविषाणिके काकोलीक्षीरकाकोल्यौ २ ऋक्षपित्तप्रपेषितानिति पाठः

राव्हं त्र्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितं ॥ ग्रहान् सर्वान्निहंत्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्मजित् ॥ एभिरेवौषधैर्बस्तवारिणा कल्पितोऽगदः ॥ पाननस्यांजनालेपस्नानोद्दर्षणयोजितः ॥ गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ सिद्धार्थकव्योषवचाश्वगंधानिशाद्वयं हिंगु पलांडुकंदः ॥ बीजं करंजात् कुसुमं शिरीषात्फलं च वल्कश्च कपित्थवृक्षात् ॥ समाणिमंथं सनतं सकुष्ठं श्योनाकमूलं कटभी सिता च ॥ बस्तस्य मूत्रेण सुभावितं तत्पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ दुष्टव्रणोन्मादतमोनिशांधानुद्वद्धकान् वारिनिमग्नदेहान् ॥ दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टान् ते साधयंत्यंजनपाननस्यैः ॥ कार्पासास्थिमयूरपत्रबृहतीनिर्माल्यपिंडीतकत्वग्वांशीवृषदंशविट्तुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ॥ नागेंद्रद्विजशृंगहिंगुमरिचैस्तुल्यं कृतं धूपनं स्कंदोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशग्रहघ्नं परं ॥ त्रिकटुकदलकुंकुमग्रंथिकक्षारसिंहीनिशादारुसिद्धार्थयुग्मांबुशक्राह्वयैः सितलशुनफलत्रयोशीरतिक्तावचातुत्थयष्टीबलालोहितैलाशिलापद्मकैः ॥ दधितगरमधूकसारप्रियाह्वाविषाख्याविषाताक्ष्यशैलैः सचव्यामयैः कल्कितैर्घृतमनवमंशेषमूत्रांशसिद्धं मतं भूतरावाह्वयं पानतस्तद्ग्रहघ्नं परं ॥ नतमधुककरंजलाक्षापटोलीसमंगावचापाटलीहिंगुसिद्धार्थसिंहीनिशायुग्मलतारोहिणीबदरकटुफलत्रिकाकांडदारुक्रमिघ्नाजगंधामरांकोलकोशातकीशिग्रुनिंबांबुदेंद्राह्वयैः ॥

---

१ नस्यलेपैरिति पाठः २ निर्माल्यं महादेवसंबंधि ३ स्कंदाः स्कंदपरिचारकाः न तु स्कंदः ॥ यदुक्तं ॥ स्कंदग्रहा भवंत्यष्टौ स्कंदतुल्यपराक्रमाः ॥ बालान् गृण्हंति ते तावद्यावद्वर्षाणि षोडशेति प्राचीनपुस्तके टिप्पणं ॥ ४ अशेषमूत्राणां गोमूत्रादीनाम् अंशैः भागैः सिद्धं ५ दंडकमिदं वृत्तं चंडवृष्टिप्रयातं ॥

गदशुकतरुपुष्पबीजोग्रषट्चद्रिकर्णीनिकुंभाग्निबिल्वैः समं कल्कितै मंत्रवर्गेण सिद्धं घृतं विधिविनिहितमाशु सर्वैः कर्मैर्योजितं हंति सर्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतं ॥ ग्रहा गृह्णंति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ॥ दिनेषु बलिहोमादीन्प्रयुंजीत चिकित्सकः ॥ स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ॥ रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ रत्नानि गंधमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषी ॥ भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययं सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ॥ दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्बलिं ॥ पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ॥ गंधर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिं ॥ पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ॥ यक्षाय यक्षायतने सरितो वा समागमे ॥ चतुष्पथे राक्षसाय[2] भीमेषु गहनेषु च ॥ रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसां ॥ शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ॥ शुचिशुक्लानि माल्यानि गंधाः क्षैरेयमोदनं ॥ दधि छत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ॥ हिंगुसर्षपषड्ग्रंथाव्योषैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ तत्पाननावनाभ्यंगैर्देवग्रहविमोक्षणं ॥ नस्यांजनं वचाहिंगुलशुनं बस्तबारिणा ॥ दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडौदनैः ॥ परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ॥ वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ॥ श्वेतपत्रं[3] च रोध्रं च तगरं नागसर्षपाः ॥ शीतेन वारिणा पिष्टं नावनांजनयोर्हितं ॥ यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकौदनगुग्गुलु ॥ देवदारूत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्रकांचनं ॥ हिरण्यं च बलिर्योज्यो मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ सिद्धं पलोन्मितं पाननावनाभ्यंजने हितं ॥ हरीतकी हरिद्रे द्वे लशु-

१इदमपि दंडक व्यालाख्यं २ राक्षसशब्देनेह ब्रह्मराक्षसो गृह्यते इत्यरुणदत्तः ३ श्वेतपुंडरीकं

णो मरिचं वचा ॥ निंबपत्रं च बस्तांबुकल्कितं नावनांजनं ॥ ब्रह्मरक्षोबलिः पक्कं यवानां पूर्णमाढकं ॥ तोयस्य कुंभं पललं छत्रं बस्त्रविलेपनं ॥ गायत्रीविंशतिपलकाथेऽर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ त्र्यूषणत्रिफलाहिंगुषड्ग्रंथामिशिसर्षपैः॥ सनिंबपत्रलशुनैः कुडवान् सप्त सर्पिषः ॥ गोमूत्रे त्रिगुणे पाननस्याभ्यंगेषु तद्धितं ॥ रक्षसां पललं शुक्लं कुसुमं मिश्रकौदनः ॥ बलिः पक्कामममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः॥नक्तमालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च॥तद्वच्च कृष्णपाटल्या बिल्वमूलं कटुत्रिकं ॥ हिंग्विंद्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलं ॥ नावनांजनयोर्योज्यो बस्तमूत्रयुतोऽगदः ॥ एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ रक्षोग्रहान्वारयते पानाभ्यंजननावनैः ॥ पिशाचानां बलिः सीधुपिण्याकपललं दधि ॥ मूलकं लवणं सर्पिः प्रभूतौदनयावकं ॥ हरिद्राद्वयमंजिष्ठामिशिसैंधवनागरैः ॥ हिंगुप्रियंगुत्रिकटुरसोनत्रिफलावचा ॥ पाटलाश्वेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतं ॥ गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यंजनयोर्हितं ॥ बस्तांबुपिष्टैस्तैरेव योज्यमंजननावनं ॥ देवर्षिपितृगंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ॥ सर्पिःपानादि मृद्वस्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ॥ ऋते पिशाचात् सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ॥ सवैद्यमातुरं घ्नंति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ॥ ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्याविलोकितं ॥ सर्वव्याधिचिकित्सं च जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ तथोन्मादानपस्मारानन्यं वा चित्तविप्लवं ॥ महाविद्यां च मायूरीं शुचिः संश्रावयेत्सदा ॥ भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्गणान् ॥ जपन् सिद्धांश्च तन्मंत्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति ॥ यच्चानंतरयोः किंचिद्वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितं ॥ यथोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुंजीत परस्परं ॥ इति भूतप्रतिषेधो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

१ सभूतौदनयावकमिति पाठोऽष्टांगहृदये

अथातउन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ षडुन्मादा भवंति वातपित्तकफसन्निपाताधिविषनिमित्ताः ॥ तत्रोन्मादो नाम यदुन्मार्गगैः शारीरमानसैर्दोषैर्मनसो मादनं॥ तेषांपुनरुन्मार्गगत्वे हेतुः समलं विकृतोपहितमहितमनुचितमन्नपान विधिनिरपेक्षमाहारजातमत्युपक्षीणदेहानां व्यवायव्याधिवेगसमुद्गमे विषमशरीरचेष्टोपसेवा देवद्विजगुरुलंघनं वा रागद्वेषजनिताभिराधिभिर्मनोविघातो विषोपविषगरोपयोगात् ॥ एभिर्हीनसत्वस्य मनस्युपहते बुद्धौ प्रचलितायामत्युदीर्णत्वाद्दोषाः प्रकुपिता हृदय मुत्सृज्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयंत्युन्मादं ॥ तत्र शिरसः शून्यता चक्षुषोऽस्वस्थत्वं स्वनः कर्णयोरुच्छ्वासाधिक्यमास्यस्रवणमन्नानभिलाषोऽरोचकोऽविपाको हृदयग्रहोऽस्थाने ध्यानायाससंमोहोद्वेगाः सततं रोमहर्षो ज्वरोऽभीक्ष्णमभीक्ष्णमुन्मत्तचित्तत्वमर्दिताकृतिकरणं व्याधेः स्वप्ने च दर्शनमभीक्ष्णं भ्रांतचलितानवस्थितानामप्रशस्तानां च रूपाणां तिलपीडकचक्राधिरोहणं वातकुंडलिकाभिरुन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामंभसामावर्त्तेषु चक्षुषोश्चापतपर्णमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि ॥ ततोऽनंतरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव ॥ तस्य सामान्यलिंगं मनोबुद्धिस्मृत्यादिसंभ्रमोहः ॥ ततश्च देहो हतसारथिरिव रथो ऽकर्णधारइव चाप्सु प्लवः सुखदुःखाचारधर्माधर्मभ्रष्टोऽकस्माद्भवति ॥ तत्र वातादस्थानस्मितहसितनृत्यगीतवादित्रवागंगविक्षेपरोदनक्रोशनास्फोटनानि पर्यटनमजस्रमास्यात्फेनागमो यानमयानैरलंकरणमनलंकारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्यें लब्धे चावमानस्तीव्रं मात्सर्यं कार्श्यं पारुष्यमुत्पिंडितारुणाक्षिता जीर्णेऽन्ने च गदत्वं ॥ पित्तात्क्रोधसंतर्जनमकस्मान्मुष्टिलोष्टकाष्ठशस्त्रैरभिद्रवणं नग्नताप्रच्छायशिशिराभिरतिरुदकाभिलाषः संतापः पीतावभासत्वमनिमित्तं ज्वलितज्वालौघशंका ऽन्हि तारकादर्शनं ताम्रहरितहारिद्रसंरब्धाक्षित्वं॥कफा-

दल्पवाक्चेष्टाहारत्वमरोचको वमथुरुष्णसेवा लालासिंघाणकस्रवणं रहःकामता स्त्रीप्रियत्वं निद्रा बीभत्सत्वं शौचद्वेषः श्वयथुरास्ये शुक्लस्तिमितमलाविलाक्षिता भुक्ते रात्रौ च बलत्वमिति ॥ भवति-चात्र ॥ सर्वायतनसंस्थानं सन्निपाते तदात्मकं ॥ उन्मादं दारुणं विद्यात्तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ धनकांतादिनाशेन दुःसहेनाभिषंग-वान् ॥ पांडुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥ रोदित्यकस्मा-न्म्रियते तद्गुणान्बहुमन्यते ॥ शोकक्लिष्टमना ध्यायेज्जागरूको विचेष्टते ॥ विषेण श्यावयदनो नष्टच्छायाबलेंद्रियः ॥ वेगांतरेऽ-पि संभ्रांतो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ अथानिलजउन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ॥ पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनं ॥ कफपित्तभ-वेप्यादौ वमनं सविरेचनं ॥ स्निग्धस्विन्नस्य बस्तींश्च शिरसश्च विरे-चनं ॥ तथाऽस्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ॥ स्नेहकाले च वातोत्थे तैलं शैरीषमिष्यते ॥ महाकल्याणकं पैत्ते पंचगव्यं कफो-द्भवे ॥ इत्थमप्यनुवृत्तौ च तीक्ष्णं नावनमंजनं ॥ हर्षणाश्वास-नोत्रासभयताडनतर्जनं ॥ अभ्यंगोद्वर्त्तनालेपधूपान् पानं च सर्पिषः ॥ युंज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयंति प्रकृतिं मनः ॥ हिंगुसौवर्चलव्यो-षैर्द्विपलांशैर्घृताढकं ॥ सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परं ॥ द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद्ब्राह्म्या घृतप्रस्थं च साधितं ॥ व्योषश्यामात्रिवृद्दंतीबी-शंखपुष्पीनृपद्रुमैः ॥ ससप्तलार्कमिहरैः कल्कितैरक्षसंमितैः ॥ प-लवृद्ध्या प्रयुंजीत परं मात्रा चतुष्पलं ॥ उन्मादकुष्ठापस्मारहरं वं-ध्यासुतप्रदं ॥ वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद्धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतं ॥ वरा-विशालारेंद्रैलादेवदार्वेलवालुकैः ॥ द्विसारिवाद्विरजनीद्विस्थिराफलि-नीनतैः ॥ बृहतीकुष्ठमंजिष्ठानागकेसरदाडिमैः ॥ वेल्लतालीसपत्रैला-मालतीमुकुलोत्पलैः ॥ रुदंतीपद्मकहिमैः कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥

१ भद्रैलेतिपाठः

प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मनुत् ॥ पांडुकंडूविषे शोषे मेहे मोहे ज्वरे गरे ॥ अरेतस्यप्रजसि वा दैवोपहतचेतसि अमेधसि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ बल्यं मंगल्यमायुष्यं कांतिसौभाग्यपुष्टिदं ॥ कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ एभ्यो हिंसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिं॥ रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृ[1]ष्टिक्षीरचतुर्गुणं ॥ वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छुविषाणिभिः ॥ शूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परं ॥ बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥ जटिला[2] पूतना[3] केशी[4] चोरटी[5] मर्कटी[6] वचा ॥ त्रायमाणा जया[7] वीरा[8] चोरकः[9] कटुरोहिणी ॥ कायस्था[10] शूकरी[11] छत्री[12] अतिच्छत्रा[13] पलंकषा[14] ॥ महापुरुषदंता[15] च वयस्था[16] नाकुलीद्वयं[17] ॥ कटंभरा वृश्चिकाली शालीपर्णी च तैर्घृतं ॥ सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनं ॥ महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथाऽमृतं ॥ बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चांगवर्द्धनं ॥ लशुनानां शतं त्रिंशदभयाऽयूषणात्पलं ॥ गव्यचर्ममषीप्रस्थो द्व्याढकं क्षीरमूत्रयोः ॥ पुराणसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ॥ हिंगुचूर्णपलं शीते दत्वा च मधुमानिकां ॥ तद्दोषागंतुसंभूतानुन्मादान्विषमज्वरान् ॥ अपस्मारांश्च हंत्याशु पानाभ्यंजननावनैः ॥ केवलं सिद्धमेभिर्वा घृतमुत्तममात्रया ॥ पुराणं[18] पाययेत्त्वेनं श्वभ्रे रुंध्याद्गृहेऽथवा ॥ एतानौषधवर्गान्वा विधेयत्वमगच्छति ॥ अंजनोद्वर्त्तनालेपनावनादिषु योजयेत् ॥ अश्वगंधाऽजगंधोग्रगंधालशुनसर्षपैः ॥ रास्नाकायस्थगोलोमीयुक्तैस्तैलं विपाचयेत् ॥ गोमूत्रसदृशं पाननस्याभ्यंगानुवासनैः ॥ सर्वां

१ सकृत्प्रसूता गौर्गृष्टिरिति कोशः ॥ २ मांसी ३ हरीतकी ४ गंधमांसी ५ पद्मचारिणी ६ कपिकच्छूः ७ अरणिकः ८ काकोली ९ चंडा १० धात्री ११ वृद्धदारकः १२ धान्यकं १३ शतपुष्पा १४ लाक्षा १५ शतावरी १६ क्षीरकाकोली १७ सर्पाक्षी सर्पगंधा च १८ उग्रगंधं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतं ॥ लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वग्रहापहमिति चरके

न्मादग्रहालक्ष्मीपापापस्मारनाशनं ॥ शिरीषो मधुकं हिंगु लशुनस्तगरं वचा ॥ कुष्टं च बस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनांजनं ॥ तद्वद्व्योषं हरिद्रे द्वे मंजिष्ठा हिंगु सर्षपाः ॥ शिरीषबीजं चोन्मादग्रहापस्मारनाशनं ॥ ब्राह्मीमैंद्रीं विडंगानि व्योषं हिंगु जटां मुरां ॥ रास्नां विषघ्नां लशुनं विशल्यां सुरसां वचां ॥ ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनंतां सहरीतकीं ॥ कांक्षीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता ॥ वर्तिर्नस्यांजनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥ पिष्ट्वा फलान्यपामार्गाद्धिंगुलं हिंगुपत्रिकां ॥ वर्तिर्गोकोष्टुपित्तेन मरिचार्द्धांशकांजनं ॥ उन्मादभूतापस्माररोगेषु त्रिषु योजयेत्॥अवपीडाश्च विविधाः सर्षपस्नेहसंयुताः ॥ कटुतैलेन चाभ्यंगो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥ सहिंगुस्तीक्ष्ण धूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः॥शृगालशल्यकोलूकजलौकावृकबस्तजैः ॥ मूत्रपित्तशकृल्लोमनखचर्मभिराचरेत् ॥ धूपधूमांजनाभ्यंगप्रदेहपरिषेचनं॥धूपयेत्सततं चैव श्वगोमत्स्यैः सुपूतिभिः॥वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ॥ शीतानि चान्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ विध्येच्छिरां यथोक्तां वा तृप्तं मेद्यामिषस्य वा ॥ निवाते शाययेदेनं मुच्यते मतिविभ्रमात् ॥ प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ॥ आश्वासयेन्मुहूर्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ॥ बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यसेच्चोत्तानमातपे ॥ कपिकच्छ्वाऽथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ॥ कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वभ्रे विनिक्षिपेत् ॥ अथवा वीतशस्त्राश्मजने संतमसे गृहे ॥ सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दांतैः सिंहैर्गजै-

१ तथाऽस्योन्मादिनः तच्चूर्णं सर्षपचूर्णं घ्राणे आध्मापयेत् २ शस्त्रादिवर्जिते भवने वा बध्वा निक्षिपेत् ॥ ननु चकस्य शून्यगृहे स्थितिरुन्मादहेतुरुक्तः ॥ यच्च यस्य निदानं तदेव तस्य कथं चिकित्सितं स्यात् ॥ नैषदोषस्तदर्थकारिभेषजत्वात् ॥ तदर्थकारिणि हि भेषजे यदेव निदानं तदेव औषधं ॥ यथा तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनं मदात्यये मद्यपानमिति तद्वदिहाप्यवगंतव्यमित्यरुणदत्तेन सर्वांगसुंदरायामुक्तं

श्च तं ॥ त्रासयेच्छस्त्रहस्तैर्वा किरातारातितस्करैः ॥ अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतं ॥ भीषयेयुर्वधेनैनं तर्जयंतो नृपाज्ञया ॥ देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतं ॥ तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥ सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ॥ इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ तस्य तत्सदृशप्राप्तिसांत्वाश्वासैः शमं नयेत् ॥ कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसंभवान् ॥ परस्परप्रतिद्वंद्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ भूतानुबंधमीक्षेत प्रोक्तलिंगाधिकाकृतं ॥ यद्युन्मादे तदा कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधं ॥ बलिं च दद्यात्पललं यावकं सक्तु पिंडिकां ॥स्निग्धं मधुरमाहारं तंडुलान् रुधिरोक्षितान् ॥ पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवं ॥ अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ॥ चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां संगमेषु च ॥ निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ॥ निजागंतुभिरुन्मादैः सत्त्ववान्न स युज्यते ॥ प्रसाद इंद्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ॥ धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणं ॥ इत्युन्मादप्रतिषेधो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः स धीसत्वाभिसंप्लवात् ॥ जायतेऽभिहते चित्ते चिंताशोकभयादिभिः ॥ उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः॥हते सत्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥ तमोविशन्मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः ॥ दंतान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ पश्यन्नसंति रूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ ॥ विजिह्माक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥ कालांतरेण स पुनश्चैवमेवं विचेष्टते ॥ अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ॥ रूपमुत्पत्स्यमानेऽस्मिन् हृत्कंपः शून्यता भ्रमः ॥ तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोऽक्षिवैकृतं ॥ अशब्दग्रहणं स्वेदो लालासिंघाणकस्रुतिः ॥ अविपाकोऽरुचिर्मूर्च्छा

कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ निद्रानाशोऽगमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्त्तनं ॥ पानं तैलस्य मद्यस्य तयोरेवच मेहनं ॥ तत्र वातात्स्फुरत्सक्थिः प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ॥ अपस्मरति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥ उत्पिंडिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कंपते ॥ आविध्यति शिरो दंतान् दशत्याध्मातकंधरः ॥ परितो विक्षिपत्यंगं विषमं विनतांगुलिः ॥ रूक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्नखास्यः कृष्णमीक्षते ॥ चपलं परुषं रूक्षं विरूपं विकृताननं ॥ अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विंदति ॥ पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीं ॥ भैरवादीप्तरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ॥ कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनं ॥ चेष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लनेत्रनखास्यता ॥ शुक्लाभरूपदर्शित्वं सर्वलिंगं तु वर्जयेत् ॥ अथावृतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक् प्रबोधनं ॥ तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ वातिकं बस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥ वमनं मदनं लंबाविशालारिष्टकौटजं ॥ रेको मूत्रं त्रिवृच्छामा द्रवंती सप्तला गुडा ॥ दशमूलबलारास्नासरलामरदारुभिः ॥ यवकोलकुलत्थैश्च समूत्रक्षारसैंधवैः ॥ आस्थापनं प्रयुंजीत हिंगुस्नेहसमन्वितैः ॥ एभिरन्यैश्च वातघ्नैः कटुतैलं प्रसाधितं ॥ वातापस्मारशमनं नस्याभ्यंगानुवासनैः ॥ सर्वतः परिशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ अपस्मारविमोक्षार्थं योगान्संशमनान् शृणु ॥ गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रशृतं हविः ॥ अपस्मारज्वरोन्मादकामलांतकरं पिबेत् ॥ द्विपंचमूलत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ॥ सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीं ॥ शम्याकपुष्करजटाफल्गुमूलदुरालभाः ॥ द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ भार्ङ्गीपाठाऽऽ-

१ तैलमूत्रयोर्मेहनं मूत्रणं

ढकीकुंभनिकुंभव्योषरोहिषैः ॥ मूर्वाभूतीकभूनिंबश्रेयसीसारिवाद्वयैः ॥ मदयंत्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ प्रस्थं तद्द्रवैः पूर्वैः पंचगव्यमिदं महत् ॥ ज्वरापस्मारजठरभगंदरहरं परं ॥ शोफार्शःकामलापांडुगुल्मकासक्षयापहं ॥ शिरीषपुष्पपत्रत्वक्क्षीरिमूलतुलाद्वयं ॥ वरुणैरंडश्यामाकदशमूलाटरूषकं ॥ शतावरीबलारास्नामुषवीपारिभद्रकं ॥ मुरंगीवंजुलं दंतीककुभं सपुनर्नवं ॥ रोहिषस्य जटां पुष्पं करघातमयूरकं ॥ शताद्धांशं पृथक्द्राक्षालाक्षामिशिवरायवान् ॥ सकोलान्सकुलत्थांश्च पृथगद्धांढकोन्मितान् ॥ द्विशतं पिशिताद्गव्याच्छागाद्वा तत्पचेदपां ॥ द्रोणैर्द्वात्रिंशताष्टांशशेषेण च विपाचितं ॥ तैलद्रोणं दधिवहे श्लक्ष्णपिष्टैश्च पालिकैः ॥ पाठासमंगाद्विनिशाचेतकीचंदनद्वयैः ॥ एलाजलोत्पलबलाश्वदंष्ट्रासारिवाघनैः ॥ मंजिष्ठाकुष्टमधुकरोध्ररास्नाकुटन्नटैः ॥ शठीशिरीषकुसुमनतनागासनाह्वयैः ॥ वरांगजोंगपत्तंगविडंगैः सप्रियंगुभिः ॥ मुरंगीपत्रनलदमेध्यकुंदनखाह्वयैः ॥ तिलपर्ण्या च तत्पानबस्त्यभ्यंजननावनैः ॥ अपस्मारग्रहोन्मादान्सशोषविषमज्वरान् ॥ योनिशुक्रामयान् गुल्मप्रमेहं पांडुतागदं ॥ वातशोणितवीसर्पपक्षाघातार्दितादिकान् ॥ सर्वान्मारुतजान् रोगान्विशेषाद्विषवातजान् ॥ निहंति कार्मणां कृत्यां मूलदंष्ट्राविषं गरं ॥ रसायनानां प्रवरं मेध्यं वाजीकरं परं ॥ ब्राह्मीरसवचाकुष्टशंखपुष्पीशृतं घृतं ॥ पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ॥ तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणं ॥ कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ॥ वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं नियच्छति ॥ तद्वत्कासविदारीक्षुकुशक्वाथशृतं पयः ॥ मधुकद्विपले कल्के द्रोणे चा

१ गोमयत्वरसादिभिर्द्रवैः २ ग्रहापहमिति पाठः

मलकीरसात् ॥ तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्थः पित्तापस्मारभेषजं ॥ कूष्मांडकरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतं ॥ यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदं ॥ कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितं ॥ श्वशृगालबिडालानां सिंहादीनां च पूजितं ॥ गोधानकुलनागानां पृषतर्क्षगवामपि ॥ पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते ॥ त्रिफलाव्योषपीतद्रुयवक्षारफणिज्जकैः ॥ श्यामापामार्गकारंजबीजैस्तैलं प्रसाधितं ॥ बस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वा दापयेद्भिषक् ॥ वृश्चिकालीबलाकुष्टभार्ङ्गीलवणपंचकान् ॥ कायस्थां शारदान्मुद्गानुशीरं जलदं यवान् ॥ व्योषं च बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ॥ अपस्मारगरोन्मादसर्पदष्टविषाशिते ॥ मुस्तावयस्थात्रिफलाकायस्थाहिंगुशाद्वलैः ॥ व्योषमाषयुतैर्मूत्रैर्बस्तमेषर्षभोद्भवैः ॥ हंति वर्तिरपस्मारकिलासविषमज्वरान् ॥ पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमंजनं ॥ तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतं ॥ कटभीनिंबकट्वंगमधुशिग्रुत्वचां रसैः ॥ सिद्धं मूत्रसमैस्तैलमभ्यंगार्थं प्रशस्यते ॥ पलंकषावचापथ्यावृश्चिकाल्यर्कसर्षपैः ॥ जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिंगुरोचकैः ॥ लशुनातिरसाछत्राकुष्टैर्विड्भिश्च पक्षिणां ॥ मांसाशिनां यथालाभं बस्तमूत्रे विपाचितं ॥ तैलमभ्यंजनं कार्यं तैश्च धूपनलेपनं ॥ नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ॥ तुंडैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपमस्य प्रयोजयेत् ॥ काकोलीशिग्रुलवणाहिंगुपत्रीशिवाटिकाः ॥ कैडर्यं चंदनं कृष्णां काकनासां ससर्षपां ॥ शुनः स्कंधास्थिनखरान् पर्शुकांश्चेति पेषयेत् ॥ बस्तमूत्रेण पुष्यार्के तैर्दिह्यात्धूपयेच्च तैः ॥ गोपुच्छलोमभिर्दग्धैरथवा बस्तरोमभिः ॥ खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तद्वद्वा मूत्रकल्कितैः ॥ उद्वर्त्तनं सदा कुर्यान्मूत्रैश्च परिषेचनं ॥ आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः हृदयं संप्रबुध्यते ॥ स्रोतांसि चास्य शुध्यंति स्मृ

१ श्याव्हापामार्गकारंजबीजैरितिपाठः २ वाऽऽध्मापयेदितिपाठः

तिं संज्ञां च विंदति ॥ भूतानुबंधेऽपस्मारे दोषलिंगाधिकाकृतौ ॥ युंज्याद्यथास्वभूतोक्तां क्रियां दैवव्यपाश्रयां ॥ शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीं ॥ ब्राह्मीरसं कुष्टरसं वचां वा मधुसंयुतां ॥ समं कुद्धैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ॥ यज्जायते यतश्चैष महाममर्मसमाश्रयः ॥ तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ॥ तदार्त्तं चाग्नितोयादेर्विषमाद्रक्षयेत् सदा ॥ मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति॥ न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥ ग्रहोपक्लिष्टदेहानां विभ्रांतस्मृतिचेतसां ॥ महास्नेहं प्रशंसति पानाभ्यंजनबस्तिभिः ॥ इत्यपस्मारप्रतिषेधो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ इति तृतीयं भूतविद्यातंत्रं संपूर्णं ॥ ३ ॥

भूतनाथांघ्रिपाथोजध्यानविध्वस्तपाप्मनां ॥ मनांसि न मनुष्याणामेनांसि समुपासते ॥

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ॥ अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ सिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः॥ वर्त्म संधिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा¹॥रोगान्कुर्युश्चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः सिराः ॥सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तंभं सवेदनं ॥ पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ॥ विमर्दनात्स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदंति तं ॥ चालयन्वर्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ॥ करोत्यरुङ्निमेषोऽसौ वर्त्म यत्तु निमील्यते ॥ विमुक्तसंधि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ॥ कृष्णाः पित्तेन बह्व्योऽतवर्त्मकुंभीकबीजवत्॥आध्मायंते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुंभिसंज्ञिताः ॥ सदाहक्लेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमं ॥ पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशंति तत् ॥ करोति कंडूं दाहं च पित्तं पक्ष्मां-

१ वाशब्दः प्रत्येकं युज्यते ॥ वर्त्म वा संधिं वा सितं वा ऽसितं वा दृष्टिं वा सकलं लोचनमाश्रिताइति सामान्येन नयनरोगाणां संप्राप्तिः॥

तमाश्रितं ॥ पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशातं वदंति तं ॥ पोथक्यः पिटिकाः श्वेताः सर्षपाभा घनाः कफात् ॥ शोफोपदेहरुक्कंडूपिच्छिलाश्रुसमन्विताः ॥ कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तंभक्लेदोपदेहवत् ॥ ग्रंथिः पांडुररुक्पाकः कंडूमान्कठिनः कफात् ॥ कोलमात्रः स लगणः किंचिदल्पस्ततोऽथवा ॥ रक्ता रक्तेन पिटिका तत्तुल्यपिटिकाचिता ॥ उत्संगाख्या तथोत्क्लिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमं ॥ अर्शोऽधिमांसं वर्त्मांतस्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् ॥रक्तं रक्तेन तत्स्रावि विच्छिन्नं च विवर्द्धते॥ मध्ये वा वर्त्मनोंऽते वा कंडूषारुग्वती स्थिरा ॥ मुद्गमात्राऽसृजा ताम्रा पिटिकांऽजननामिका ॥ दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदंतः सूक्ष्मखाचितं ॥ सस्रावमंतरुदकं बिसाभं बिसवर्त्म तत् ॥ यद्वर्त्मोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टमकस्मान्म्लानतामियात् ॥ रक्तदोषत्रयोत्क्लेशाद्भवत्युत्क्लिष्टवर्त्म तत् ॥ श्याववर्त्म मलैः सास्रैः श्यावं रुक्क्लेदशोफवत् ॥ श्लिष्टाख्यं वर्त्मनी श्लिष्टे कंडूश्वयथुरागिणी ॥ वर्त्मांतः पिटिका रूक्षाः कर्कशाः सिकतोपमाः ॥ सिकतावर्त्म कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमं ॥ बहलं बहुभिर्मांसैः सवर्णं चीयते समैः ॥ कुकूणकः शिशोरेव दंतोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ॥ सवर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ पक्ष्मोपरोधे संकोचो वर्त्मनां जायते तथा ॥ खरताऽतर्मुखत्वं च रोम्णामन्यानि वा पुनः ॥ कंटकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्घृष्टं तैरक्षि सूयते ॥ उष्यते चानिलादिद्विडल्पाहं शांतिरुद्धृतैः ॥ कर्नीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रंथिरुन्नतः ॥ ताम्रः पक्वोऽस्रपूयस्रुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ वर्त्मांतर्मांसपिंडाभः श्वयथुर्ग्रथितोऽरुजः ॥ सास्रैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥ चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ॥ आद्योऽत्र भेषजैः साध्यो द्वौ ततोऽर्शश्च वर्जयेत् ॥ पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषान् शस्त्रेण साधयेत् ॥ कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिंद्यात्तेष्वपि चार्बुदं ॥ भिंद्या-

ह्लगणकुंभीकाबिसोत्संगांजनालजीः ॥ पोथकीश्यावसिकताश्लिष्टो-त्क्लिष्टचतुष्टयं ॥ सकर्दमं सबहुलं विलिखेत्सकुकूणकं ॥ इति व-र्त्मरोगविज्ञानीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ कृच्छ्रोन्मीले पुरा-णघृतं द्राक्षाकल्कक्काथसिद्धं शर्करावचूर्णितं रात्रौ पाययेत् ॥ स्नि-ग्धांश्च नस्यधूमांजनतर्पणपुटपाकान्प्रयोजयेत् ॥ वातहरद्रव्यक-ल्पितांश्च बस्तीन्क्षीरस्विन्नैरंडपल्लवस्वेदं च वर्त्मनां ॥ एवमशांतौ मुद्गमात्रांतरैः पदैरग्निना त्वग्दाहं बिंदुभिराचरेत् ॥ कुंभीकपिटि-कासु वर्त्म लिखित्वा सैंधवेनानुसार्य पटोलामलकमधुकक्काथेन से-चयेद्धृतेन च ॥ पित्तरक्तोत्क्लिष्टयोर्मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा स्निग्धस्य सिरां विध्येत् ॥ विरेचयेच्चैनं त्रिवृत्काथवता त्रिफलाकल्केन-त्रिफलाकाथयुतेन च ब्राह्मीचूर्णेन ॥ चंदनोशीरमधुकमृद्वीकापुनर्न-वबृहतीमूलसिद्धं नावयेत् ॥ लिखिते च वर्त्मनि स्रुते रक्ते यष्ट्याह्व निर्यूहेण प्रक्षालनं ॥ चंदनशृतं च पयः परिषेकः शीतस्निग्धाश्च शिरोवक्त्रलेपाः ॥ पक्ष्मशाते रोमकूपान्सूच्यग्रेण कुट्टयेज्जलौ कोभिर्वा ग्राहयेत् ॥ पयसेक्षुरसेन वा वमनं स्वादुशीतस्कंधसाधितं सर्पिर्नावनं ॥ काकजंघारोहितमत्स्यमांसं काकशोणितभावितमंत धूमदग्धं चूर्णांजनं कुर्यात् ॥ संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः ॥ ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदंजनं ॥ पोथकीं विलिख्य शुंठीसैं-धवमागधिकाचूर्णैः प्रतिसार्य प्रक्षाल्य चोष्णांभसा खदिररसाढकीचू-र्णशिग्रुपत्रकषायेण सेचयेत् ॥ ततश्चाम्रजंबूप्रवालकाथेनाश्चोतनं ॥ त्रिफलाखदिरसारोदकेन वा मधुयुक्तेन ॥ विडंगलाक्षादार्वीत्वग्गैरि-कालमनोह्वाचूर्णः क्षौद्रान्वितोऽजनं ॥ एवमप्यनुपशमे जलौकसो योजयेत्पुनर्वा लेखयेत् ॥ परिषेकं त्रिफलामधुकद्विहरिद्राकषायेण

१ पुनर्वा लेपयेदिति पाठः

मधुयुक्तेन कुर्यात् ॥ मस्तुशर्कराकपित्थपत्रांबुना वा ॥ कफोत्क्लिष्टं वर्त्म लिखित्वा सैंधवकासीसपिप्पलीमनःशिलारसांजनचूर्णैर्मधुमद्भिः प्रतिसारयेत् ॥ कफघ्नानि च वमनधूमनावनांजनान्याहारविधिश्च ॥ वर्त्मोपक्लेदे कासीसलवणसुमनोमुकुलरसांजनैर्वर्तिरंजनं ॥ लगणं कफोत्क्लिष्टवत्साधयेत्॥अशाम्यत्यग्निना दाहो वमनविरेचनं च॥पिप्पली मधुकनिंबज्योतिष्मतीदेवदारुविडंगप्रियंगुत्रिफलाकुष्ठशताव्हासैंधवैः सिद्धं तैलं नावयेत् ॥ तीक्ष्णावपीडांजनकवलांश्च विदध्यादुष्णोपचारं च ॥ उत्संगपिटिकामंजननामिकां च भित्वा निष्पीड्य चोल्लिखितां तगरैलासैंधवनेपालीचूर्णेन सक्षौद्रेण प्रतिसारयेत् ॥ हरिद्रामधुकपटोल रोध्राः समाक्षिकाः परिषेकः ॥ बिसवर्त्मादिषु बहलवर्त्मांतेषु सैंधवं प्रतिसारणं ॥ बिसश्लिष्टवर्त्मनोस्तथाऽनुपशमेऽग्निना क्षारेण वा दहनं ॥ कुकूणके निंबपत्रत्रिफलाखदिरमूलकल्कविपक्वं सर्पिर्धात्रीं पाययित्वा सैंधवसर्षपोपकुल्यायष्ट्याव्हवतोष्णांभसा वामयेत् ॥ स्तनावस्या मागधिकामुस्ताद्विरजनीकल्केनालिप्योद्वर्त्तयेत् धूपयेच्च सघृतैः सिद्धार्थैर्नावयेच्चैनां ॥ पटोलमुस्तमृद्वीकागुडूचीत्रिफलाकषायं पाययेत् ॥ बालस्य वर्त्मनी लिखित्वा मधुसैंधवरसांजनैः प्रतिसार्यामलकाश्मंतकजंबूपल्लवक्वाथेन प्रक्षालयेत् ॥ जलौकोभिर्वा ग्राहयेत् ॥ वेदनायां तु कुष्ठगुडूचीकल्कोदकेन सगुडक्षौद्रेण परिषेको मूर्द्धानं चास्य कटुतैलेनाभ्यज्य पाठाकल्केन प्रलिप्य बृहत्यर्जुनबिल्वनिंबगुडुचीमार्कवतर्कारीसैर्यककार्पासीमालतीपत्रनिर्यूहेण सेचयेत् ॥ मरिचविडंगद्विहरिद्राकल्कसिद्धं तैलं प्रतिमर्शो मूर्वाताम्ररजसी स्तन्यपिष्टे पिंडांजनं ॥ शंखमनःशिलासैंधवरसांजनक्षौद्रैर्वा रसक्रिया ॥ लोहशिवाटिकामृदः कपालेऽनेकशः प्रतप्ताः स्तन्येन निर्वापिताः श्लक्ष्णचूर्णमंजनं ॥ पुनःपुनश्च धात्रीं वमनविरेचनैरुपपादयेत् ॥ पक्ष्मोपरोधे समुपचितं वर्त्म लेखनोत्क्लिष्टरक्तविस्रावणेन सशोफं शिरोविरेककवल-

वमनैः यापयेत् ॥ प्रवृद्धेषु तु रोमसु सुविशुद्धदेहस्य सहिष्णोर्भ्रुवोऽधस्तात् द्वौ भागौ पक्ष्मांताद्भागमेकं समुत्सृज्य यवमात्रं तदाकृति तिर्यक् छेदयेत् ॥ आर्द्रवाससा च रक्तं गृह्णीयात् ॥ ततस्तनूभूते रक्ते क्षौमवस्त्रेण वालेन वा धनुर्वक्रया सूच्या मुद्गमात्रांतरैः पदैः सीव्येत् ॥ ततोऽस्य ललाटे पट्टं बध्वा तत्सेवनीसूत्रं तत्र सूचीपदैर्नातिगाढश्लथमासज्जेत् ॥ शतधौतघृतेन चास्य सक्षौद्रेण कवलिकां दद्यात् ॥ न चैतद्बध्नीयात्॥ व्रणवेदनायां वस्त्रवद्वेष्टनेन यष्टिमधुकचूर्णेन संस्कृतं सर्पिः परिषेको वटादिकषायाश्च सक्षीराः ॥ पंचमे षष्ठे वाऽहनि स्थिरीभूतेषु शस्त्रपदेषु सेवनीसूत्रमवलंबनाच्छित्त्वाऽपनयेत् ॥ व्रणं च स्वर्णगैरिकरजसाऽवचूर्णयेत् ॥ तीक्ष्णांजनानि चावचारयेत् ॥ अत्युत्क्षिप्ते तु सूत्रे श्वयथुः स्यात्तत्र मृदुस्वेदः स्नैहिकं च नस्यं ॥ निर्भुज्य वा वर्त्मदोषोपहतां वलिं विलिख्य तुंबरुवाकुच्यभयाबीजान्यतमकल्केन प्रतिसारयेत् ॥ क्षारेण वा दहनमया वा शलाकया ॥ उपपक्ष्मकाणि तु लाक्षारसेन लक्षयित्वा संदंशेनोध्दृत्य तनुसूच्यग्रेणाग्निवर्णेन रोमकूपान्दहेत् ॥ ततश्च पूर्ववत्परिषेको नावनं च ॥ बाह्यालजेर्भिन्नलिखितस्य क्षारेणाग्निना वा दाहो व्रणवच्चोपचारः ॥ अर्बुदस्य च मूलच्छिन्नस्य लिखितप्रतिसारितस्य चेति ॥ भवंति चात्र ॥ निवातेऽधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ॥ बहिः कोष्णांबुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ निर्भुज्य वस्त्रांतरितं वामांगुष्ठांगुलीधृतं ॥ न स्रंसते चलति वा वर्त्मैवं सर्वतस्ततः ॥ मंडलाग्रेण तत्तिर्यक्कृत्वा शस्त्रपदांकितं ॥ लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः ॥ फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नसृक् ॥ स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ॥ घृतेन सिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ उर्ध्वाधःकर्णयोर्दत्वा पिंडीं

१ यवाकारं ॥

च यवसक्तुभिः ॥ द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथं ॥ कुर्याच्चतुर्थे नस्यादीन्मुंचेदेवाह्नि पंचमे ॥ समं नखनिभं शोफकंडूघर्षाद्यपीडितं ॥ विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद्भूयो विपर्यये ॥ रुक्पक्ष्मवर्त्मसदनस्रंसनान्यतिलेखनात् ॥ स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्टो वातहरः क्रमः ॥ अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोध्रं प्रलेपयेत् ॥ एरंडमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः ॥ स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतं ॥ स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनं ॥ शालितंदुलकल्केन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतं ॥ कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ॥ केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जांगलाशिनः ॥ भेद्यांस्तु ब्रीहिवक्त्रेण विभिद्य कठिनोन्नतान् ॥ निष्पीडयेदनु विधिः शेषः स्यात्तत्र पूर्ववत् ॥ लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ॥ इति वर्त्मरोगप्रतिषेधो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथातः संधिसितासितरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ वायुः क्रुद्धः सिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ॥ अश्रु स्रावयते वर्त्मशुक्लसंधिकनीनकात् ॥ तेन नेत्रं सरुग्रागशोफं स्यात्स जलास्रवः ॥ कफात्कफस्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं स्रवेत् ॥ कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ॥ पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णो मृदुपिच्छिलः ॥ महानपाकः कंडूमानुपनाहः स नीरुजः ॥ रक्ताद्रक्तस्रवे ताम्रं बहूष्णं चाश्रु संस्रवेत् ॥ वर्त्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ॥ ताम्रा मुद्गोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ॥ पूयास्रावे मलाः सास्रा वर्त्मसंधिकनीनकात् ॥ स्रावयंति मुहुः पूयं सास्रत्वङ्मांसपाकतः ॥ पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरंभपूर्वकः ॥ कनीनसंधावाध्मायी पूयस्रावी सवेदनः ॥ कनीनस्यांतरलजी शोफो रुक्दाहतोदवान् ॥ अपांगे वा कनीने वा कंडूषापक्ष्मपोटवान् ॥ पूयास्रावी कृमिग्रंथिर्ग्रंथिः

कृमियुतोऽतिमान् ॥ उपनाहकृमिग्रंथिपूयालसकपर्वणीः ॥ शस्त्रेण साधयेत्पंच सालजीनास्रवांस्त्यजेत् ॥ पित्तं कुर्यात्सिते बिंदूनसित-श्यावपीतकान् ॥ मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्तं सदाहरुक् ॥ रोगोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशकृद्भेदतृट्ज्वरः ॥ कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरवृद्ध्यधिमांसकं ॥ शुक्लार्म शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥ गुरुः स्निग्धोऽबुबिंद्वाभो बलासग्रथितं स्मृतं ॥ बिंदुभिः पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ॥ रक्तराजीततं शुक्लमुष्यते यत्सवेदनं ॥ अशोफाश्रूपदेहं च सिरोत्पातः स शोणितात् ॥ उपेक्षितः सिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्द्धयन् ॥ कुर्यात्साश्रुं सिराहर्षं तेनाक्ष्युद्वीक्षणाक्षमं ॥ सिराजाले सिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतं ॥ शोणितार्मसमं श्लक्ष्णं पद्माभमधिमांसकं ॥ नीरुक्श्लक्ष्णोऽर्जुनं बिंदुः शशलोहितलोहितः ॥ मृद्वाशुवृद्ध्यरुङ्मांसं प्रस्तारि श्यावलोहितं ॥ प्रस्तार्यर्म मलैः सास्रैः स्नावार्म स्नावसन्निभं ॥ शुष्कासृक्पिंडवच्छ्यावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ अधिमांसार्म तद्दाहघर्षवत्यः सिरावृताः ॥ कृष्णासन्नाः सिरासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनं ॥ साधयेदौषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकं ॥ नवोत्थं तदपि द्रव्यैरर्मोक्तं यच्च पंचधा ॥ तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्नावसिरावृतं ॥ चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं तु वर्जयेत् ॥ पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्लं तोदाश्रुरागवत् ॥ छित्त्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमंडलं ॥ पक्वजंबूनिभं किंचिन्निम्नं च क्षतशुक्लकं ॥ तत्कृच्छ्रसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ॥ तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धाभकृष्णता ॥ तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निचितं व्रणैः ॥ शंखशुक्लं कफात्साध्यं नातिरुक् शुद्धशुक्लकं॥आताम्रपिच्छिलास्रस्रुदाताम्रपिटिकातिरुक्॥अजाविट्सदृशोच्छ्रायकार्ष्ण्या वर्ज्या ऽसृजाऽजका॥सिराशुक्लं म

१एवं संधिगतान्नव रोगानाख्याय सितभागस्थान् रोगानाह २ कृष्णरोगानाह

लैः सास्रैस्तज्जुष्ट कृष्णमंडलं॥ सतोददाहताम्राभिः सिराभिरवतन्यते॥ अनिमित्तोष्णशीताच्छघनाश्रुस्रुच्च तत्त्यजेत् ॥ दोषैः सास्रैः सकृत् कृष्णं नीयते शुक्ररूपतां ॥ धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्द्धदलाकृति ॥ अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितं ॥ पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनं ॥ यस्य वा लिंगनाशोंऽतःश्यावं यद्वा सलोहितं ॥ अत्युत्सेधावगाढं वा साश्रुनाडीव्रणावृतं॥ पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकं ॥ पंचेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः॥ इति संधिसितासितविज्ञानीयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः संधिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ उपनाहं स्विन्नं व्रीहिमुखेन भित्वा मंडलाग्रेण समंताल्लिखयेत् ॥ ततः सैंधवपिप्पलीचूर्णेन क्षौद्रेण प्रतिसारयेत् ॥ पूर्ववच्च बध्नीयात् पटोलपत्रामलकक्वाथेन वाऽऽश्चोतयेत् ॥ पर्वणीमंतर्बाह्यसंधित्रिभागे बडिशेनावलंब्य वृद्धिपत्रेणार्द्धमात्रे छिंद्यादन्यथाऽश्रुनाडी स्यात् ॥ मधुसैंधवप्रतिसारिताऽर्मवच्चिकित्सेत् ॥ पूयालसे सिरां विध्येत्ततश्च तमुपनाहयेदक्षिपाकोक्तं चेक्षेत ॥ सैंधवार्द्रककासीसायस्ताम्रैः सुसूक्ष्मैः सक्षौद्रैरंजनं ॥ कृमिग्रंथिं करीषेण स्वेदयित्वा छित्त्वाऽवलिख्य च कासीससैंधवत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ शुक्तिकां पित्ताभिष्यंदवत्साधयेत् ॥ बलासग्रथितं पिष्टकं च सिराव्यधवर्जं कफाभिष्यंदवत् ॥ विशेषतो यवनालान् तिलनालान्वा हरितशलाकानर्द्धमासमजाक्षीरेण भावयित्वा शोषयित्वा च दाहयेत् ॥ ततस्तद्भस्म क्षारकल्पेन परिस्राव्या दर्वीप्रलेपाद्विपचेत् ॥ रसक्रियेयं बलासग्रथितशोफोपदेहहरा ॥ अयमेवच कल्पः फणिज्जकार्जकास्फोताबिल्वकपित्थनिर्गुंड्येरंडकुमुदोत्पलजातीकुसुमेषु पृथक्कार्यः ॥ सैंधवालमरिचकट्फलशंखसमुद्रफेनैर्वर्तिः पिष्टकेऽजनं ॥ शुंठीशिग्रुफलपिप्पलीसैंधवचूर्णो बीजपूरकरसाप्लुतोंऽजनं पिष्टकमपहरति ॥ त्रिवृत्त्रिकटुककट्फलचूर्णो बलासग्र-

थितं च ॥ बृहतीफलं पिप्पलीतंदुलपूरितं पुटपाकेन पचेत् ॥ तैस्तं-दुलैश्चूर्णांजनं बलासग्रथितपिष्टकघ्न ॥ अत्यर्थशोफे हरितालसैंधवशुं-ठीदेवदारुपुनर्नवाबिडालपदकः ॥ सिरोत्पातहर्षजालार्जुनेषु रक्ताभि-ष्यंदवत्प्रतिकुर्यात् ॥ विशेषेण सिराहर्षे स्वर्णगैरिको मधुयुक्तोऽजनं ॥ स्तन्यान्वितं कासीसं क्षौद्रयुतं वा ॥ कासीसं त्वर्जुने मातुलुंगरसेन स-शर्करेणाश्च्योतनं मस्तुनाऽथवा ॥ शंखनाभिर्माक्षिकेण युक्ता सितया वा समुद्रफेनकांजनस्फटिककुंकुमशंखनाभिमधुयष्टिका वा क्षौद्रार्द्रास्तद्द्वा रसांजनं कासीसं वा ॥ अर्मोक्तं तु पंचविधमपि यत्तनु रक्तं-धूमाविलं दधिनिभं वा तच्छुक्रवत्क्रियया शिरोविरेकलेखनांजनैरुपा-चरेत्॥अथेतरस्मिन् स्निग्धस्यातुरस्य पेयाविलेपीजांगलरसान्यतमाशितस्य कृतस्वस्त्ययनस्य सुखशयनगतस्योत्तानदेहस्य किंचिदवाक्-शिरसः सुखोष्णाप्लुततांतवस्विन्ननयनस्य ससैंधवबीजपूरकरसेनांजयित्वाऽगुष्ठकेन निमीलितं विमृद्नीयाद्यावदावलासग्रथिताभरूपोत्पत्तेरि-त्थं च संरोषिताक्षस्य प्रचलितेऽर्ममांसे निश्चलं परिचारकः शिरो धारये-त्॥अन्यश्च वामदक्षिणान्यतरपार्श्वेऽनुकूलस्थितो दृढवस्त्रगर्भाभ्याम-गुष्ठाभ्यां वर्त्मनी विक्षिपेत्॥अथ वैद्यः कनीनकात्प्रवृद्धेऽर्मण्यपांगमीक्षमाणस्य यत्र यत्र वली जायते तत्र तत्रार्म बडिशेनोच्छाद्य च नात्या-यातं गृहीत्वा किंचिदुन्नम्य कृष्णशुक्लमंडलाभ्यां सर्वतः सूच्यग्रेण मो-क्षयित्वा किंचिदांच्छेत्[1] ॥ अथ तीक्ष्णेन मंडलाग्रेण वृद्धिपत्रेण वो-लिख्य कनीनकं चोपनीय कनीनकसममेव चतुर्भागशेषं छिंद्यात् ॥ वर्जयेच्च कनीनकं सिराश्चाश्रुवहाः ॥ तथा हि नाक्षिव्यापद्यते ॥ यज्जालवदर्म व्यापि तदेषण्या यावत्कनीनकमनुसरमुन्नम्य पूर्वव-च्छिंद्यात् ॥ तद्वदपांगात्प्रवृद्धे कनीनकमीक्षमाणस्य यावदपांगं चोपनीयापांगसममेव तथा यावद्वर्जयेदपांगसिराश्चेत्यादि ततः स्रो-

१ आंच्छेत् आयतं कुर्यात् ॥

तेन रक्तं विशोध्य सम्यक्छिन्नमवेक्ष्य सैंधवचूर्णेन पुनः पुनः प्रतिसारयेद्यवनालभस्मना वा प्लोतशुद्धं च पुनर्मधुना ॥ ततः शीतांबुपरिषिक्तं सर्पिषा सुखोष्णेन परिषिच्य मधुघृताभ्यक्तं पूर्ववद्बध्नीयात् ॥ मूर्द्धनि पादयोश्चास्मै शतधौतघृतशीतांबुप्रदेहान्दद्यात् ॥ स्नेहोक्तं चाचारमादिशेत् ॥ द्वितीये चाह्नि सायं प्रातर्मधुसर्पिषा कोष्णेन शिरस्तथाबद्धमेवाक्षि सिंचेत्पंचाहं चोष्णोदकानुपानं सर्पिः पीत्वा जीर्णे पथ्यमश्नीयात् ॥ तृतीये च दिवसे विमुच्य करंजबीजसिद्धेन क्षीरेणाक्षि स्वेदयेत् ॥ रोध्रकिंशुकमधुकपटोलद्विहरिद्राकुरंटमुकुलक्वाथेन मधुमिश्रेणाश्चोतयेत् ॥ सप्तमेऽहनि सर्वथा मुंचेत् ॥ आतपाकाशदर्शनं च परिहरेत् ॥ सशोफे तु नेत्रधूमः शिरोविरेचनं च ॥ अनुपशांतरागे सिराविस्रावणं ॥ साश्रुपाते नस्यं ॥ तिलान् लुंचितान्मधुककाकोलीसुनिषण्णकपंचमूलशर्कराशृतशीते पयसि सप्ताहं भावितानननेनैव पयसा पीडयेत् ॥ मधुकशताह्वासारिवाऽनंतागुडकाकोलीहरेणुकैलवालुकचूर्णं पीड्यमानेषु षोडशभागेन प्रक्षिपेत् ॥ तत्तैलमेभिरेवौषधैः पयसा वाऽष्टगुणेन सिद्धं नावनादश्रुरागघ्नं दृष्टिप्रसादनं च ॥ कृष्णगते तु व्रणशुक्रवत्क्रिया ॥ अर्मशेषे च लेखनांजनानि ॥ तत्र सम्यक्छिन्ने वर्णविशुद्धिः स्वस्थता च ॥ हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धीरागाश्रुपातप्रकाशदर्शनाक्षमत्वानि च ॥ अतिच्छेदादतिपाकस्तंभस्फुरणाश्रुतिमिरसंरंभविस्वरत्वानि ॥ तेषु यथास्वं दोषोद्रेकात् प्रतिकुर्यात् ॥ नागरमनःशिलैलेयकसैंधवशर्कराभिरर्द्धकर्षांशाभिर्युक्तं रसांजनार्द्धपलं क्षौद्रयुतमंजनादर्मशेषश्लेष्मतिमिरपिल्लामयघ्नं च ॥ सिराजाले सिरास्तु स्थूलाः कठिनाश्च बडिशेन गृहीत्वा मंडलाग्रेणोल्लिखेत् ॥ सिरापिटिकाः सूच्यग्रेणावलंबिताः कृष्णमनुपघ्नंश्छिद्यात्त्वचःलिखेदर्मवच्चैतयोः शेषमाचरेत् ॥ शुक्रकेषु यथास्वं दोषानुसारेण त्रिफलाघृतपानरक्त-

मोक्षविरेचनाश्चोतनमुखालेपनतर्पणपुटपाकान्प्रयुंजीत ॥ तत्र व्रणशुक्रे त्रिवृन्निर्यूहेण त्रिःपक्वं सर्पिः पाययेत् ॥ सिरां च विध्येत् दुष्टशिष्टं च पिंडितमक्षिस्थमसृक् जलौकोभिरपहरेत् ॥ मधुककाकोलीमृद्वीकोत्पलविदारीक्वाथेन मंजिष्ठाक्षीरकाकोलीमधुकक्वथिताजक्षीरेण वा सशर्करेणाश्चोतयेत् ॥ शीतैश्चास्य शिरोवक्त्रं दिह्यात्सिंचेच्च ॥ एवमप्यनुबद्धवेदनं शताह्वायष्ट्याह्ववचाघृतमंडेनानुवासयेत् ॥ अपिच ॥ असृग्रागरुजाशांतिं यदा तेभ्योऽपि लक्षयेत् ॥ तदा तदंजनैः शुक्रं लेखनीयैरुपाचरेत् ॥ वैदूर्यस्फटिकशंखमुक्ताविद्रुमरूप्यायस्त्रपुताम्रसीसालमनःशिलाकुक्कुटांडत्वक्समुद्रफेनरसांजनसैंधवैरजापयःपिष्टैर्वर्त्तयश्छायाशुष्काः क्षौद्रमृष्टाः प्रातः सायं च प्रयुक्ता व्रणशुक्रनुदः ॥ करिवराहगोगर्दभाश्वाजोष्ट्रदशनाः शंखमुक्तासमुद्रफेनाश्च मरिचचतुर्थांशा जलपिष्टा वर्त्तयः क्षतशुक्रहराः ॥ लाक्षासुवर्णगैरिकचंदनजातीमुकुलैर्वर्त्तिरसृक्पित्तप्रसादनी व्रणशुक्रहरा च ॥ निम्नं तु शुक्रं सरुजमुन्नमयेत् स्नेहपाननस्यजांगलरसैः ॥ तर्पणपुटपाकाभ्यां नीरुजं ॥ तत्र तर्पणं ॥ मृगविष्किरपिशितं काश्मर्यसुनिषण्णोत्पलमृणालशृंगाटककसेरुद्राक्षाक्षीरविदारीजीवनीयांश्च क्षीरे पाचयेत्तस्मान्नवनीतमुद्धृत्य चंदनमधुशर्करानतनीलोत्पलकल्कैरष्टगुणेन च पयसा विपक्वं पूर्ववत्कृत्यं ॥ चंदनसारिवाप्रपौंडरीकजीवनीयकल्कैः समधुघृतैः संसृज्य प्रागिव कल्पयेत् ॥ द्वित्वावच्छिन्नमेव वा पाययेत् ॥ शुद्धशुक्रे हरिद्रामधुकसारिवारोध्रनिर्यूहेणाश्चोतनं रोध्रचूर्णेन वा तांतवबद्धेनोष्णांबुमृदितेन ॥ शुद्धकोष्ठस्य दंतीज्योतिष्मतीकल्कोऽवपीडशिरोविरेचनद्रव्यपक्वं वा मर्शः प्रतिमर्शो वा॥शुंठीसैंधवमधुयष्टिकाबृहतीमूलताम्ररजोभिरामलकरसपिष्टैस्ताम्रपात्रं लेपयेत् ॥ सघृतैर्यवैरामलकपत्रैश्च बहुशो धूपयेत् ॥ ततो वर्त्तिरेषा महानीला मधुतोयघृ-

ष्टा शुद्धशुक्रं नाशयति पूर्वोक्ता च दंतवर्तिः ॥ अथाशाम्यति तु शुक्रे सर्वत्र पुनः पुनर्यथोक्तमेव पर्यायेण योजयेत् ॥ अंतरांतरा च रक्तं स्रावयेदभिष्यंदप्रतिषेधं चेक्षेत ॥ अथोत्सादनार्थी शुद्धशुक्रे संप्रहर्षणानि दद्यात्त्रिफलारसेन त्र्यहं भावितेन सैंधवेनांजयेत् ॥ तद्वत्सैंधवपिप्पलीबीजसर्षपैर्वा शिरीषबीजसैंधवैर्वा कोलास्थिकतकफलशंखद्राक्षामधुमधुकैर्वा बलासग्रथितोक्तक्षारांजनैर्वा संप्रहर्षणान् रागास्रवेदनासु संबाधांजनानि युंज्यात् ॥ शंखं ताम्रे स्तन्येन प्रघृष्य सघृतैर्यवैः शमीपत्रैश्च धूपयेत् ॥ अनेन संबाधांजनेनांजयेत् ॥ तद्वत्सुवर्णं रूप्यमयो वा घृष्टं सघृतैर्बदरीपत्रैर्धूपितमंजनं ॥ सारिवा निस्तुषाश्च हरिता मुद्गाः पिष्टा वर्तिश्चूर्णो वा मधुयुतोऽजनं शुक्रघ्नं ॥ मधूकसारश्च मधुना बिभीतकास्थिमज्जा वा ॥ मसूरा निस्तुषाः स्तन्यपिष्टास्तरुणदर्भांकुरा घृतमाजं गोक्षीरं शरश्चायसे ताम्रेण घृष्टा अभ्यंजनं वेदनाघ्नं ॥ यवगोधूमजीवनीयमांसीचूर्णेन सघृतशर्करोत्कारिका स्वेदोपनाहे प्रणीता वेदनामपनयति शुक्रं चोत्सादयति ॥ तद्वदानूपमांसवेसवारो वसापयःसर्पिर्विमिश्रसिद्धः ॥ अथैनमुपनाहप्रचलितस्यांजनं ॥ गोखराश्वोष्ट्रदंताः समुद्रककः शंखश्चार्जुनकषायपिष्टा वर्तिर्लेखनी ॥ समुद्रफेनशंखखरपरशुकास्थिखरनराश्वगोवालास्तिंदुककषायपिष्टा वा प्रत्यंजनं च ॥ तरुणबदरखदिरतिंदुकास्थामंतर्धूमदग्धानां चूर्णं॥उत्सन्नं वा शुक्रं सशल्यं वा वालादिभिरुल्लिखेत्॥ पुटपाकेन वा बलासग्रथितोक्तक्षाररसक्रियया वा॥सिराशुक्रे त्वदृष्टिघ्ने तरुणे व्रणशुक्रवत्कुर्यात् ॥ अंजनं चास्य प्रपौंडरीकमधुकहरिद्रालोहरजोऽजनबृहतीक्षीरकाकोल्यजापयःपिष्टायवैर्घृतयुतैरामलकीपत्रैश्च पर्यायेण धूपिता वर्तिः ॥ अप्रशांतमेवममेवत्साधयेत् ॥ समाक्षिकं तु रसांजनं प्रतिसारणं ॥ सप्तमे च दिवसे कुक्कुटांडकपालस्फटिकशंखचंदनमनःशिलालैरश्ववराहदशनैश्च वर्ति कृत्वांऽजयेत् ॥ उदधिक-

फशंखचंदनैर्जलपिष्टैर्वर्तिर्मधुघृष्टा प्रत्यंजनं ॥सिराशुक्रवदनुपशमे पश्यति चातुरे किंचिदिदमेव वा सकृत्कुर्वीत ॥ अजकामदृष्ट्युपघातिनीं कृष्णांतजामस्रविस्रावणैर्मधुरविरेचनैः क्षीरबस्तिभिश्च साधयेत् ॥ सिराशुक्रवच्च शस्त्रकर्मादिविधिनेति ॥ भवति चात्र ॥ अजकायामसाध्यायां शुकेऽन्यत्र च तद्विधे॥वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्रावणादिभिः ॥ कुर्याद्वीभत्सतां जेतुं शुक्रत्वोत्सेधसाधनं ॥ नारीकेलास्थिभल्लातकतालवंशकरीरजं ॥ भस्माद्भिः स्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजं ॥ चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमंजनं ॥ साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितं ॥ अजकां पार्श्वतो विध्वा तस्या विस्राव्य चोदकं॥ समं प्रपीड्यांगुष्ठेन वसार्द्रेणानुपूरयेत् ॥ व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ॥ सप्तरात्राद्व्रणे रूढे कृष्णभागे समे स्थिते ॥ स्नेहांजनं च कर्तव्यं नस्यं वा क्षीरसर्पिषोः ॥ तथापि पुनराध्माते भेदच्छेदादिकां क्रियां ॥ युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनं ॥ नित्यं च शुक्रेष्वमृतं यथास्वं पाने च मर्शे च घृतं विदध्यात्॥ न हीयते लब्धबला तथा ऽतस्तीक्ष्णांजनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ इति संधिसितासितरोगप्रतिषेधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४ ॥

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ॥ अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ॥ भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ दूरांतिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते ॥ दोषे मंडलसंस्थाने मंडलानीव पश्यति ॥ द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ॥ दृष्टेरभ्यंतरगते ह्रस्ववृद्धविपर्ययं ॥ नांतिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरिस्थिते ॥ पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ॥ तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमं ॥ यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ॥

तथाऽप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ लिंगनाशं मलः कुर्वन्-
छादयेद्दृष्टिमंडलं ॥ तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ च
लाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ॥ जालानि केशान् मशकान्
रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्रच ॥ काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकं ॥
चंद्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ वृद्धः काचो दृशं कुर्याद्रजो-
धूमावृतामिव ॥ स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनां ॥ स
लिंगनाशो वाते तु संकोचयति दृक्सिराः ॥ दृङ्मंडलं विशत्यंतर्गंभी-
रा दृगसौ स्मृता ॥ पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्योतदीपितं ॥ शि
खितित्तिरपत्राभं प्रायो नीलं च पश्यति ॥ काचे दृक्काचनीलाभा
तादृगेव च पश्यति ॥ अर्केंदुपरिवेषाग्निमरीचींद्रधनूंषि च ॥ भृंग-
नीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिंगनाशतः ॥ दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वा-
ख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शिनी॥भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना
॥कफजे तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतं च पश्यति॥ शंखेंदुकुंदकुसुमैः कु-
मुदैरिव वाऽन्वितं ॥ काचे तु निःप्रभेंद्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितं ॥ सि
ताभासा च दृष्टिः स्याल्लिंगनाशे तु दृश्यते ॥ मूर्तः कफो दृष्टिगतः
स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ बिंदुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
उष्णे संकोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ शंखकुंदेंदुकुमुद-
स्फटिकोपमशुक्लिमा ॥ रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ॥ लिंगनाशे ऽपि दृ
क् तादृङ्निष्प्रभा हतदर्शना ॥ संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्संकीर्णलक्षणा
न् ॥ तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणः ॥ तिमिरे शेष-
योर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥ द्योतते नकुलस्येव यस्य दृङ्निचि-
ता मलैः ॥ नकुलांधः स तत्राह्नि चित्रं पश्यति नो निशि ॥ अर्के-
ऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तंभमागताः ॥ स्थगयंति दृशं दोषा दो-

पांधः स गदोऽपरः ॥ दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः॥विलीनलीना यच्छंति व्यक्तमत्राह्नि दर्शनं ॥ उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ त्रिदोषरक्तसंपृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणी ॥ दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनं ॥ रात्रावांध्यं च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ॥ भृशमम्लाशनाद्दोषैः सास्त्रैर्या दृष्टिराचिता ॥ सक्लेदकंडूकलुषाविदग्धाऽम्लेन सा स्मृता ॥ शोकज्वरशिरोरोगसंतप्तस्यानिलादयः ॥ धूमाविलां धूमदर्शी दृशं कुर्युः स धूमरः ॥ सहसैवाल्पसत्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतं॥ भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ॥ कुर्वंति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनां ॥ वैदूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवान्यथां ॥ औपसर्गिकइत्येष लिंगनाशोऽत्र वर्जयेत् ॥ विना कफाल्लिंगनाशाद्गंभीरां ह्रस्वजामपि ॥ षट् काचा नकुलांधश्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ॥ द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ इति दृष्टिरोगविज्ञानं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यांध्यमुपेक्षया ॥ नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतं ॥ तुलां पचेत्तु जीवंत्या द्रोणेऽपां पादशोषिते ॥ तत्काथे द्विगुणक्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ प्रपौंडरीककाकोली पिप्पलीरोध्रसैंधवैः ॥ शताह्वा मधुकद्राक्षाशिवादारुफलत्रयैः ॥ कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परं ॥ द्राक्षाचंदनमंजिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ सिताशतावरीमेदायैवाह्वमधुकोत्पलैः ॥ पचेज्जीर्णघृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ हंति तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ॥ पटोलनिंबकटुकादार्वीसेव्यवरात्रयं ॥ सधन्वयासत्रायंतीपर्पटं पालिकं पृथक् ॥ प्रस्थमामलकानां च क्राथयेन्नल्वणेऽम्भसः॥तदाढकेऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत्॥मु-

१ पुंड्राव्हमधुकोत्पलैरितिपाठः २ नल्वणे द्रोणपरिमाणे ॥

स्तभूनिंबपथ्याव्हकुटजोदीच्यचंदनैः ॥ सव्योषचव्यैस्तत्सर्पिर्घ्राण-
कर्णाक्षिरोगजित् ॥ विद्रधिज्वरदुष्टास्रविसर्पापचिकुष्ठनुत् ॥ विशेषा-
च्छुकतिमिरनक्तांध्याम्लोष्णदाहहृत् ॥ त्रिफलाष्टपलं क्वाथ्यं पादशे-
षे जलाढके ॥ तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ॥ अर्द्धप्र-
स्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्यु-
क्तं वा वरारसं ॥ यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीकृष्णाऽमृतोत्पलैः ॥ पा-
लिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ॥ अजाक्षीरवरावासामार्कवस्वर
सैः पृथक् ॥ महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित्॥ त्रैफलेनाथ ह-
विषा लिहानस्त्रिफलां निशि ॥ यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुतां
॥ मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकं ॥ सौपर्णं लभते चक्षुरित्या
ह भगवान्निमिः ॥ गव्यं घृतं लोहमये भाजने बादरे स्थितं ॥ त्रिफ-
लाचूर्णसहितं पीतं तिमिरनाशनं ॥ पुराणं च सिताभीरुयष्टीमधुक-
चूर्णवत् ॥ निषिक्तमग्निवर्णे वा शीर्णे[1] सर्पिरयोगुडे ॥ हेमरूप्या
यसैश्चूर्णैर्युक्तां वा त्रिफलां पृथक् ॥ घृतक्षौद्रान्वितामद्यात्के-
वलां वाऽवचूर्णितां ॥ त्रिफलाऽयोरजोयष्टीसर्पिःक्षौद्रसमन्विता ॥
विदाहे शीलिता दृष्या सर्वनेत्रगदान् जयेत् ॥ ताप्याथस्त्रिफ-
लाचूर्णं मधुजीर्णघृतप्लुतं ॥ लोहपात्रे स्थितं मासं माषराशौ च
भक्षयेत् ॥ सक्तूंश्चाद्यात्ससर्पिष्कान् त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ॥ भुं-
जीत वा सुसिद्धेन सूपेनामलकैः सह ॥ प्रातर्भुक्तस्य वा पूर्वं-
मद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ॥ मृद्वीकाशर्कराक्षौद्रैः सततं तिमि-
रातुरः ॥ काथोऽसनाद्भृंगरसैस्तैलं कृष्णतिलोद्भवं ॥ लोहपात्रे
तदेकत्र साधितं नावनं हितं ॥ स्रोतोजांशांश्चतुःषष्टिं हेमायोरूप्य-
ताम्रकैः ॥ युक्तान्प्रत्येकमेकांशैरंधमूषोदरस्थितान्॥ ध्मापयित्वा स-
मावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ॥ रसस्कंधकषायेषु सप्तकृत्वः पृथक्

१ शीतमितिपाठः

पृथक् ॥ वैदूर्यमुक्ताशंखानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ॥ चूर्णांजनं प्रयुंजीत तत्सर्वं तिमिरापहं ॥ निर्दग्धं बादरांगारैस्तुत्थं चेत्थं निषेचितं ॥ क्रमादजापयःसर्पिःक्षौद्रे तस्मात्पलद्वयं ॥ कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ॥ पटुरोध्रशिलापथ्याकणैलांजनफेनकैः॥ युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषांतध्मातचूर्णितं ॥ हंति काचार्मनक्तांध्यरक्तराजीः स शीलितः॥ चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ॥ नागशुल्बालवंगाख्यगंधकांजनकैर्भवेत् ॥ त्रिंशद्विद्व्येकपंचत्रिभागैः पक्वैः सदा जयेत् ॥ मनोह्वासैंधवव्योषशंखनाभिरसांजनं ॥ कतकस्य फलं फेनो विडंगानि सितोपला ॥ कुक्कुटांडकपालानि जलपिष्टा सुखावहा ॥ हंत्येषा मधुना घृष्टा काचतैमिर्यशुक्रकान् ॥ त्रिफला कुक्कुटांडत्वक् कासीसमयसो रजः ॥ नीलोत्पलविडंगानि फेनं च सरितां पतेः ॥ आजेन पयसा पिष्ट्वा लेपयेत्ताम्रभाजनं ॥ सप्तरात्रे गते भूयः पिष्टं क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥ एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरंधस्याभिन्नचक्षुषः ॥ अंजनं कृष्णसर्पास्ये निहितं कुशवेष्टिते ॥ ततस्ततः समुद्धृत्य मासात्संचूर्णयेत्सह ॥ सुमनःकोरकैः शुष्कैरर्द्धांशैः सैंधवेन च ॥ प्रयोजयेद्रागवति तिमिरे तद्वदंजनं ॥ पयसा द्वयमेतच्च चूर्णयित्वा सुभावितं ॥ सामान्यं साधनं त्वेतत्प्रतिदोषमतः शृणु ॥ वातजे तिमिरे तत्र दशमूलांभसा घृतं ॥ क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥ त्रिफलापंचमूलानां कषायं क्षीरसंयुतं ॥ एरंडतैलसंसृष्टं योजयेत विरेचनं ॥ शंखिनीतिल्वकश्यामादंतीर्निःक्वाथ्य वा जले ॥ त्रिवृत्कल्कप्रतीवापं तेन पक्वं घृतं पिबेत् ॥ प्रपौंडरीकबृहतीबलानलदसैंधवैः ॥ दारुबिल्वाढकीकृष्णाहरिद्रामधुयष्टिभिः ॥ सिद्धं चतुर्गुणं क्षीरं तैलं बस्तौ निषेचयेत् ॥ सितैरंडजटासिंहीफलदारुवचानतैः ॥ शताह्वाबिल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोन्वितं ॥ नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्थवातश्लेष्मामयार्तिषु ॥ वसांऽजने च वैय्या-

श्री वाराही वा प्रशस्यते ॥ गृध्राहिकुक्कुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ॥ प्रत्यंजने च स्रोतोजं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥ निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमं ॥ नचेदेवं शमं याति तत्रस्तर्पणमाचरेत् ॥ शताह्वाकुष्ठनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ॥ प्रपौंडरीकसुरसपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमं ॥ प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनं ॥ पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ विपाचितं पायचित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिरां ॥ सशर्करैस्त्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचनं ॥ मंजिष्ठारोध्रमधुकसारिवाचंदनैः शृतं ॥ जलं सशर्करस्तन्यं नेत्रसेकः प्रशस्यते ॥ स्तन्यं वा पद्मकोशीरक्षीरिवृक्षांकुरैः शृतं ॥ तप्तैर्निर्वापितं सर्पिरसकृल्लोहपिंडकैः ॥ विमर्दितसिताद्राक्षं हिमं तत्राक्षिसेचनं ॥ शीतलेपनसेकादीन् मुखे मूर्द्धनि शीलयेत् ॥ सारिवापद्मकोशीरमुक्ताशाबरचंदनैः ॥ वर्तिः शस्ताऽजने चूर्णस्तथा पद्मोत्पलांजनैः ॥ सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याह्वस्वर्णगैरिकैः ॥ नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ॥ रोध्रमूर्वाप्रपुंड्राह्वमांसीयष्ट्याह्वचंदनैः ॥ सोशीरं साधितं सर्पिः सक्षीरं तर्पणे हितं ॥ एभिरेवौषधैश्छागे पक्वे शकृति तद्रसे ॥ पूर्ववत्पुटपाकस्तु कार्यस्तिमिरनाशनः ॥ श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्वाथे वराकणशृतं घृतं ॥ विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनं ॥ क्वाथं पूगाभयाशुंठीकृष्णाकुंभनिकुंभजं ॥ करंजकट्फलवचात्रिफलापंचकोलकैः ॥ सदार्वीकैः पयोयुक्तं सिद्धं तैलं च नावनं ॥ शंखप्रियंगुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ॥ दृग्वैमल्याय विमला वर्तिः स्यात्कोकिला पुनः ॥ कृष्णलोहरजोव्योषसैंधवत्रिफलाऽजनैः ॥ पीताख्या द्विनिशा कुष्ठनतपत्रकणोषणैः ॥ पत्रपीतावराव्योषशीलालनतसैंधवैः ॥ मनोह्वाशंखसिंधूत्थमरिचैस्तिमिरं जयेत् ॥ वर्तिः प्रगाढमप्याशु शुक्रपित्तामयार्म च ॥ तालीसपाठाकिणिहीबिल-

मांसीनिशाद्वयैः ॥ पिष्टैः क्षीरिद्रुमक्वाथे घृतं सिद्धं तु तर्पणं ॥ पुट-पाकं तु पिशितैर्जांगलैः सैंधवान्वितैः ॥ सपिप्पलीमधुघृतैः कल्पितं प्रागिवाचरेत् ॥ शिग्रुपत्रैर्जलस्विन्नैः कार्यः स्वेदश्च मात्रया ॥ रक्तजे पित्तवत्कार्यं सन्निपाते यथोल्बणं ॥ व्याघ्रर्क्षगोशिखिवसा यवक्काथपयोयुता ॥ दूर्वामधुककल्केन विपक्वा तर्पणे हिता ॥ यष्ट्यनंता-द्विबृहतीपिप्पलीलवणद्वयैः॥ सलोध्रचंदनैः पक्वं शकृता शल्यकस्य च ॥ मृगगोधाशशानां वा पुटपाकं प्रकल्पयेत् ॥ दद्यादुशीरनिर्यूहे चूर्णितं कणसैंधवं ॥ तच्छ्रुतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं क्षिपेद्धने ॥ शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽजनं ॥ कुष्ठं वा शर्करोपेतमांतरिक्षेण वारिणा ॥ निःक्वाथ्य सर्पिःक्षौद्राभ्यां संसृष्टे प्रागिवांजनं ॥ स्रोतोंजनं च सौवीरं वेष्टयित्वाऽजमेदसा ॥ वटपत्रैरनु तथा दर्भैः कृष्णमृदाऽनुच ॥ गोमयानलपक्वं च प्रशस्तं चूर्णमंजनं ॥ उरभ्रशल्यकश्यावमार्जारशिखिजन्मभिः ॥ वसाभिर्विधिनाऽनेन योगा योज्याः पृथक् पृथक् ॥ वटप्ररोहमधुकदूर्वालोध्रतिलोत्पलैः ॥ पयोंबुपिष्टैः सघृतैः शिरोवक्रं च लेपयेत् ॥ कुर्याच्छिरःपरीषेकमेभिरेव पयःशृतैः ॥ सन्निपाते यदुचितं दोषोद्रेकं विभज्य तत् ॥ संसर्गेऽपि प्रयुंजीत काचे तिमिरवत्क्रियाः॥न तु तत्र सिरां विध्येत् दृक्स्थितां यंत्रपीडनात् ॥ कुर्यूरांध्यं मला दद्यात्सार्व्ये त्वस्रे जलौकसः॥धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा॥स्निग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः॥गोशकृद्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वं शस्यतेऽजनं ॥ स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ॥ पुराणगुडकासीसपिप्पलीकट्फलाद्रजः ॥ भावितं त्रिफलांभोभिः शुष्कं गोविड्रसाप्लुतं ॥ निशांध्यतिमिरे सद्यो गुल्का हंति तत्कृता ॥ दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यंधांजनमुत्तमं ॥ भृष्टं घृतं कुंभयोनेः पत्रैः पाने च पूजितं ॥ करंजिकोत्पलस्वर्णगैरिकांभोजके

सैरैः ॥ गोविङ्रसेन पिष्टेयं वर्तिर्दोर्वांध्यनाशिनी ॥ क्षौद्रजातीरसाभ्यां वा द्विहरिद्रारसांजनैः ॥ अजामूत्रेण वा कौंतीकृष्णास्रोतोजसैंधवैः ॥ गोशकृद्रसपिष्टैर्वा द्विनिशापिप्पलीयुतैः ॥ कालानुसारितालीसपत्रयष्ट्याह्वनागरैः ॥ कणा वा कापिले पित्ते मासार्द्धं परिभाविता ॥ यकृत्पित्तेषु वा गोधाशशार्ष्णरुरुबर्हिणां ॥ खादेच्च प्लीहयकृती माहिषे तैलसर्पिषा ॥ घृते सिद्धानि जीवंत्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ॥ तथातिमुक्तकैरंडशेफाल्यभीरुजानि च ॥ व्रणवच्चाक्षिरोगेषु भोज्यान्यन्नानि निर्दिशेत् ॥ अविधारितवेगस्य भजतोऽजननावनं ॥ त्यजतः क्रोधशोकौ च तिमिरं नाश्नुते नरं ॥ त्रिफलामश्नतो रात्रौ संस्कृतं पिबतो घृतं ॥ भुक्त्वा वा पिबतस्तोयं तिमिरं लघु शाम्यति ॥ सुषभव्यं सुकांतं च स्कंदं च्यवनमश्विनौ ॥ षडेतानि स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयते ॥ चिंताभिघातभीशोकरूक्षादुत्कटकासनात् ॥ विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ विदग्धाहारवमनात्क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ॥ अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगवत् ॥ यथास्वं तत्र युंजीत दोषादीन्वीक्ष्य भेषजं ॥ सूर्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहतेक्षणस्य ॥ संतर्पणं स्निग्धहिमादियोज्यं तथाऽजनं हेमघृतेन पिष्टं ॥ तमालतृटिकुंकुमान्यसितमुत्पलं पिप्पली सितांजनमयोरजो मरिचकाचमांसीत्वचः ॥ सयष्टिमधुकांजना उदधिफेनमक्ष्यामयेष्वनुत्तममतोऽजनं विमलमाशु तैमिर्यहृत् ॥ चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यैर्यत्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ॥ व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिंदिवानां पुंसामंधानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ त्रिफला रुधिरस्रुतिर्विशुद्धिर्मनसोनिर्वृतिरंजनं च नस्यं ॥ शंकुनाशनता सपादपूजा घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥ इति तिमिरप्रतिषेधो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१ दोषारात्रिः २ शयनासनवासपादपूजेतिपाठः ॥

अथातो लिंगनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ लिंगनाशो निलीका पटलमांध्यमिति पर्यायाः ॥ स श्लेष्मकएव प्राक् साध्योऽभिहितः ॥ तस्य पुनः षडुपद्रवा आवर्तकी शर्करा राजीमती छिन्नांशुका चंद्रकी छत्रकी चेति॥ तद्यथा तत्राश्वेतारुणाऽऽवर्त्तवदनवस्थिता ताराऽऽवर्त्तकी ॥ अर्कक्षीरलेशेनेव कूचीकपिंडेनेव चाचिता शर्करा ॥ शालिशूकाभराज्याहतेव राजीमती ॥ विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक् छिन्नांशुका ॥ कांस्यसमच्छाया चंद्रकसंस्थाना चंद्रकी ॥ नैकवर्णा छत्रनिभा छत्रकीति ॥ न विध्येदसिराहाणां न च पीनसकासिनां ॥ नाजीर्णभीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनां ॥ नात्युष्णशीतवाताभ्रे नासंपूर्णां च नीलिकां ॥ असंजाता हि विषमा दधिमस्तुतनुश्च या ॥ शलाकया विकृष्टापि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत्पुनः ॥ सा च संपूर्यते शीघ्रं श्लेष्मलैर्वातपित्तलैः ॥ चिरात्सोपद्रवा च स्यान्निष्प्रेक्ष्या याऽर्हेति व्यधं ॥अथ स्निग्धविरिक्तस्य घृतैः संभोजितस्य च ॥ संप्रीणितोत्तमांगस्य सज्जोपकरणस्य च ॥ भुक्तवतोवि मलेऽहनि साधके च कृतस्वस्त्ययनस्य विहितादित्यविदेहाधिपतिप्रणामस्य पूर्वाह्णे निवातप्रकाशदेशस्थस्य प्रत्यादित्यमास्तरणलब्धमार्दवायां भूमौ प्रसारितचरणयुग्ममुपविष्टस्य क्षितितलगतसमतलोभयपाणेः पृष्ठतः सुखोपविष्टेन परिचारकेण हस्ताभ्यां निश्चलमवलंबितशिरसः किंचिदुत्तानस्य स्वां नासामितरच्चेक्षणमीक्षमाणस्यातुरस्य नात्युच्छ्रितासननिविष्टो भिषगक्षि मुखबाष्पस्विन्नं मीलितमीषदंगुष्ठोदरविमृदिततारकतया परिप्लुतदोषं सव्यांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यामुन्मील्य दक्षिणमध्यमाप्रदेशिन्यंगुष्ठैर्निष्कंपं गृहीतया शलाकया कृष्णाद्भागद्वयस्यापांगादेकभागस्य च संगमे दृष्टेराजेवं नात्यूर्ध्वमधो वा नेत्रसहजन्मनि संधौ वा विध्येत् ॥ एवमेव दक्षिणांगुष्ठप्रदेशिन्युन्मीलितमितरेण च दक्षिणेनैव चातुरस्य दक्षिणपार्श्वे छिंद्यात्तत्र शब्दवदवेद-

नं सांबुबिंदुस्त्रुति च सम्यग्विद्धं विद्यात् ॥ प्रविष्टमात्रां च शलाकां धारयेत् ॥ रागाश्रुवेदनानुत्पादार्थं च स्तन्येन सेचयेत्ततः पुनरातुरमाश्वास्य भ्रमयन् शलाकामादृष्टिमध्यात् प्रवेशयेदधश्चावलोकयतो लिंगनाशमद्रुतमविलंबितमनुसुखमधोमुखमपनयेदुच्छिंदयेच्चैनं ॥ तथाहि दृङ्मंडलगः कफश्च विशुध्यति विशुद्धदृष्टेश्चांगुलिसूत्रतंतुजातींश्च दर्शयेत् प्रेक्षमाणस्य चानिमीलितनेत्राच्छनैः शनैर्भ्रमयन्नेव शलाकामपनयेत् ॥ अथ व्यपगतदोषस्य यथावत्पश्यतः सुखोष्णघृताप्लुतं पिचुमीक्षणस्योपरि दत्वा बध्नीयात् ॥ ततो निवातमागारमनुप्रविश्य च सोपधाने मृदुनि शयने शयानं दक्षिणेऽक्षिणि विद्धे वामेन पार्श्वेन वा दक्षिणेनोभयस्मिन्नुत्तानमनुकूलाभिः कथाभिरुपाचरेत् ॥ यथाशक्ति चैनमुपवासयेत् ॥ उद्गारक्षवथुकासनिष्ठीवनोत्कंपनानि त्र्यहं परिवर्जयेत् ॥ स्नानांबुपानदंतधावनाधोमुखावस्थानानि सप्ताहं ॥ स्नेहविधिं चेक्षेत॥ मूर्ध्नि पादयोश्च घृताभ्यंगमाचरेत् ॥ तृतीये चाह्नि मुक्ताक्षि परिषेचयेत् ॥ एरंडपल्लवशृतेन दुग्धेन जीवनीयैर्वा सिद्धेन पयसा हविषा वा तद्वल्लघुना पंचमूलेन ततः पूर्ववद्बध्नीयात् ॥ ततः प्रभृत्येवमेव प्रत्यहमासप्ताहं ॥ सप्तमे तु दिवसे सर्वथा मोक्षयेद्दशमे वा ॥ भोजयेच्चैनं व्योषामलकयुक्तं द्रवमीषत्स्नेहलवणाढ्यं वाट्यं विलेपीं वा ॥ एवमाचरतो रुजारागादयो नानुवर्त्तंते ॥ तदनुवृत्तौ तु यष्टीमधुकरोध्रमृद्वीकसैंधवैः सिद्धेन छागेनाथपयसा नयनमाश्चोतयेत् ॥ मधुककुष्ठोत्पलद्राक्षालाक्षाशर्कराभिर्वा पृश्निपर्णीमुस्तमधुकशतावरीपद्मकसैंधवैर्वा शिरोवक्त्रलेपं च सारिवागैरिकयवदूर्वाघृतैः कुर्यान्मातुलुंगरसाप्लुतैर्वा मृदुभृष्टैस्तिलैः ससर्षपैरजाक्षीरद्रुतैर्वा पयस्यासारिवापत्रमंजिष्ठायष्ट्याह्वैर्हिमः सुखोष्णो वालेपः ॥ तद्वद्देवदारुनागरपद्मकैर्वा जांगलरसेन जीवंतीक्वाथवता भो

जनं वातहरवर्गसिद्धेन च पयसा वत्सकादिगर्भसिद्धं सर्पिः पाननावनसेकेषु विदध्यात् ॥ तथाऽनुपशमे सिरां विध्येत् ॥ अधिमंथसाधनं चेक्षेत ॥ यथोक्ताचारातिक्रमात्तु व्यधः पाकमुपयाति ॥ अभिष्यंदाधिमंथादयश्च स्युर्व्यधदोषाश्च ॥ तान् यथास्वमुपक्रमेत् ॥ व्यधदोषः पुनरूर्ध्वमधः कृष्णासन्नमपांगासन्नं सिराव्यधश्च ॥ तत्राधो व्यधादत्यर्थशूलाश्रुरागाः शलाकायाश्चोपलेपो बहुलपिच्छिलकृष्णं च वलिभिरुपचीयते नयनं च निःस्रवति तद्वर्जयेत् ॥ ऊर्ध्वव्यधादतिमात्रा रुक् ॥ तत्रात्युष्णघृतपरिषेको वातहरं च कर्म ॥ कृष्णासन्नव्यधान्न सुखमुपनीयते पटलं कृष्णे रुजा दृष्टिरपि रक्तावच्छादिता कृष्णमंडलाभा भवति ॥ तत्र सर्पिः सेकविरेकरक्तमोक्षैः सिद्धिः ॥ अपांगासन्नव्यधाच्छोफशूलतोदोक्लेदसास्राश्रुतयस्तत्र मूत्रघृतसेकोपवासौ भ्रुवोरंतरे च दाहः॥ सिराव्यधाद्रक्तागमो विविधाश्च वेदनास्तत्र स्तन्यमधुकविपक्वेन सर्पिषा परिषेकोऽपांगे च दाहः ॥ सिराजालवति तु नेत्रे प्राक्सिराजालमपनयेत् ॥ ततो लब्धबलं स्निग्धं च व्यध्येत् ॥ अथो शलाकाभ्रमणदोषाः क्षोभणमूर्ध्वमधोऽत्यर्थंदृष्टिघट्टनमतिदृष्टिप्रेरणं च ॥ शलाकाक्षोभणाद्विस्पंदनतोदभेदपरिमंथाः ॥तस्मिन्यष्टीमधुकपटोल्या घृतमृदितया सेको जलौकसश्च ॥ ऊर्ध्वप्रणयनाद्रागोऽतिवेदना च ॥ तत्रोपवासो घृतसेकश्च स्पर्शसुखः ॥ अधोनयनाच्छूलं रक्तागमश्च ॥ तत्र क्षोभणवत्सिद्धिः ॥ अत्यर्थदृष्टिघट्टनात् दृष्ट्याकुलता ॥ तस्मिन्सर्पिर्मंडानुवासनं च ॥ अतीत्य दृष्टिं शलाकायाः प्रेरणाद्रक्तस्रवणं रक्ताभरूपदर्शनं च ॥ तत्र सर्पिःसेकोपवासौ जलौकसः ॥ लिंगनाशदोषास्तु स्फुटनमपगलनविस्तरणमुत्प्लवनं लीनता च ॥ तत्र शलाकया स्पृष्टो लिंगनाशो यः स्फुटति तमेरंडपत्रस्विन्नं खंडशः शोधयेत् ॥ ततः कृष्णासैंधवमधुभिरवपीडनं ॥ अपलगति तु शलाकामपनीय स्तन्यसेकं दद्यादवपीडनं च ॥ शुं-

ठीगुडं जलौकसश्च ॥ विस्तीर्यमाणे मुखे सुखोष्णांबुप्लुतेन वाससा स्वेदो घृतमंडश्च ॥ प्रतिमर्शस्त्वट्टकुत्स्लवमाने वित्रासनं च शीतांभसा प्रततंचोच्छिदनं ॥ स्थिरे चले च दोषे पत्रभंगस्वेदस्तथाप्यनवगच्छति शलाकोपगमे वा पुनरुत्प्लवने स्नेहपाननस्यादिभिरुपपाद्य पुनर्व्यध्येदेवमपि पुनरुत्प्लवने भ्रुवोरंतरे दाहः ॥ यस्त्वपकृष्यमाणो दृष्टिमंडले लीयते ॥ तत्र क्षीरेण नाडीस्वेदं दद्यात् ॥ शताव्हामधुकचूर्णसंसृष्टं च घृतं प्रतिमर्शमिति ॥ भवति चात्र ॥ विद्धेऽक्षिण कार्ये स्वेदादौ नियमोऽयं विधीयते ॥ स्वेददाहप्रतीमर्शात्सद्योविद्धे तु सेचनं ॥ अवपीडं तृतीयेऽह्नि युंज्यात्तद्वज्जलौकसः॥समाहांते सिरामोक्षं विरेकं बस्तिकर्म च॥यंत्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः॥रूपाणि सूक्ष्म दीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ कुर्याच्छलाका स्थूलाऽग्रे विशालव-णतां तनुः ॥ पटलोत्लवनं तीक्ष्णा क्षतमंतः खरा रुजं ॥ कुंठा च विषमाऽश्रूणि ह्रस्वा दीर्घा च दुर्ग्रहा ॥ आढकीमूलमरिचहरितालरसांजनैः ॥ विद्धेऽक्षिण सगुडा वर्तिर्योज्या दिव्यांबुपेषिता ॥ जातीशिरीषधवमेषविषाणपुष्पवैदूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टं ॥ आजेन ताम्रममुना प्रतनु प्रदिग्धं सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टं ॥ पिंडांजनं हितमनातपशुष्कमक्षिण विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः ॥ स्रोतोजविद्रुमशिलार्णवफेनतीक्ष्णैरस्यैव तुल्यमुदितं गुणकल्पनाभिः ॥इति लिंगनाशप्रतिषेधो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथातः सर्वगताक्षिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ वातेन नेत्रेऽभिष्यन्ने नासानाहोऽल्पशोफता ॥ शंखाक्षिभ्रूललाटास्यतोदस्फुरणभेदनं ॥ शुष्काऽल्पा दूषिका शीतमच्छं चाश्रु चला रुजः॥ निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जंतूनामिव सर्पणं ॥ अक्ष्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितं ॥ स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं सोऽभिष्यंद उपेक्षितः ॥ अधिमंथो भवेत्तत्र कर्णयोर्नादनं भ्रमः ॥ अरण्येव च मथ्यंते ललाटाक्षिभ्रुवाद-

यः ॥ हताधिमंथः सोऽपि स्यात्प्रमादात्तेन वेदनाः ॥ अनेकरूपा जायंते व्रणो दृष्टौ तु दृष्टिहा ॥ मन्याक्षिशंखतो वायुरन्यतो वा प्रवर्त्तयन् ॥ व्यथां तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनं ॥ संकोचयति पर्यश्रु सोऽन्यतोवातसंज्ञितः ॥ तद्वज्जिह्मं भवेन्नेत्रं शूनं वातविपर्यये॥दाहो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो बहिः॥ अंतःक्लेदोऽश्रु पीतोष्णं रागपीताभदर्शनं ॥ क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यंदलक्षणं ॥ ज्वलदंगारकीर्णाभं यकृत्पिंडसमप्रभं ॥ अधिमंथे भवेन्नेत्रं स्यंदे तु कफसंभवे ॥ जाड्यं शोफो महान्कंडूर्निद्रान्नानभिनंदनं ॥ सांद्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छवद्दूषिकाश्रुता॥अधिमंथे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमंडलं ॥ प्रसेको नासिकाध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणं ॥ रक्ताश्रुराजीदूषीकाशुक्लमंडलदर्शनं ॥ रक्तस्यंदेन नयनं सपित्तस्यंदलक्षणं ॥ मंथेऽक्षिताम्रपर्यंतमुत्पाटनसमानरुक् ॥ रागेण बंधूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमं ॥ असृङ्निमग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनं ॥ अधिमंथा यथास्वं च सर्वे स्यंदाधिकव्यथाः ॥ शंखदंतकपोलेषु कपाले चातिरुक्कराः ॥ वातपित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ॥ रूक्षदारुणवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलनिमीलनं ॥ विकूणनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ॥ उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयं सशोफः स्यात्त्रिभिर्मलैः ॥ सरक्तैस्तत्र शोफोऽतिरुग्दाहष्ठीवनादिमान् ॥ पक्वोदुंबरसंकाशं जायते शुक्लमंडलं ॥ अश्रूष्णशीतविशदपिच्छिलाच्छघनं मुहुः ॥ अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ अक्षिपाकात्यये शोफः संरंभः कलुषाश्रुता॥कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत्॥दाहो दर्शनसंरोधो वेदना चानवस्थिता ॥ अन्नसारोऽम्लतां नीतः पित्तरक्तोल्बणैर्मलैः ॥ सिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितं ॥ सशोफपाकदाहाश्रु भृशं चाविलदर्शनं ॥ अम्लोषितोऽयमित्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ॥ हताधिमंथमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ वातोद्भूतः पंचरात्रेण दृष्टिं

समाहेन श्लेष्मजातोऽधिमंथः ॥ रक्तोत्पन्नो हंति तद्वत्रिरात्रान्मि-
थ्याचारात्पैत्तिकः सद्यएव ॥ इति सर्वाक्षिरोगविज्ञानं नामाष्टादशो-
ऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातोऽभिष्यंदप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ अथ खलु सर्वाक्षि-
रोगी शिरोविरेककवलधूमोपवासानासेवेत ॥ अन्यत्र मारुतोद्रेकात् ॥
सर्वत्र कुचंदनमरिचपत्रैलासुवर्णगैरिकतगररसांजनलवणयष्ट्याह्वैर्बि-
डालं कुर्यात् ॥ तथा दार्वीतुत्थकहरीतकीभिर्वा॥पित्ते कफे हरीतकी
नागररसांजनस्वर्णगैरिकैः॥ अपिच॥ कुष्टमिशिपिप्पलीचंदनोत्पलैर्बि
डालको वेदनाघ्नः॥मुस्तागुरुरक्तचंदनैः क्षौद्रयुतैः शूलदाहरागघ्नः॥सैंध-
वागुरुत्रिजातकत्रिकटुकस्वर्णगैरिकशैलेयकैः शूलश्वयथुदाहरागनुत्॥
शिग्रुफलमनोह्वाशाबररोध्रैः क्रमाच्चतुर्गुणप्रवृद्धैः श्लक्ष्णरजोभिः सूक्ष्म-
तांतवस्थैर्नवनमवचूर्णयेत् ॥ श्वेतरोध्रत्वचं बहिर्विलिखितां निंबप-
त्रकल्कघनप्रलिप्तां पुटपाकवत्पक्त्वाऽर्द्धपलोन्मितां मरिचचतुष्टययु-
क्तां श्लक्ष्णरजीकृतां वस्त्रबद्धामक्ष्णयवकिरेत् ॥ एतदवगुंठनं शूल-
दाहाश्रुश्वयथुकंडूषापाकक्लेदोपदेहहरं ॥ तथैव च पोटलिकयाऽऽ-
श्चोतनकालेऽवंतिसोमाप्लुतयाऽऽश्चोतयेत् ॥ पूर्वं रोध्रकल्कमुपहृतं
तन्मात्रमेव मरिचद्वयेन मनःशिलापादेनाष्टांशकैश्च यष्टीमधुकशत-
पुष्पापुष्पांजनैश्च युक्तं प्रकल्पयेत् ॥ अपिच ॥ आरण्याश्छगणरसे
पटावबद्धाः सुस्विन्ना नखवितुषीकृताः कुलत्थाः ॥ तच्चूर्णं सकृद-
वचूर्णनान्निशीथे नेत्राणां विधमति सद्यएव कोपं ॥ अथ दारु-
हरिद्रापलमुदकार्द्धप्रस्थेऽष्टांशशेषं क्वथितं माक्षिकयुक्तमाश्चोतनं कु-
र्वीत ॥ एवं चानुपशमे वाताभिष्यंदिनमादावेव जांगलरसैर्भोजयि-
त्वा दशमूलरास्नात्रिफलाकाथेन जीवनीयकल्केन वा पयोयुतं सिद्ध-
मितरद्वा पुराणसर्पिः पाययेत् ॥ आश्चोतनं चास्यैरंडपल्लवैः शृतमजा-

१ बिडालो नेत्रलेपः

क्षीरं कुर्यात् ॥ शालिपर्णीबृहतीमधुककोरकैर्वा तद्वत्तगरह्रीबेरशार्ङ्ग-ष्टावदरमधुकपिप्पलीबृहतीद्वयैरंडमूलैर्वांऽशुमतीद्वयबृहतीकंटकारि-काभिर्वा तांतवबद्धाभिः सुरामंडधान्याम्लान्यतमाप्लुताभिः ॥ आनू-पमांसक्वाथेन वा ॥ तैरेव मांसैर्वेसवारीकृतस्विन्नैर्महास्नेहवद्भिर्यवचूर्ण-लवणप्रगाढामुत्कारिकां कृत्वा ललाटगंडादीन् स्वेदयेत् ॥ अथवा रास्नाऽभीरुदशमूलबलाकोलकुलत्थयवानामजाक्षीरस्विन्नानां बाष्पे-ण रास्नादिभिरेव च सिद्धं तैलं सर्पिर्वा नावनं ॥ एवं विधैरेव नाडीस्वे-दं कुर्यात् ॥ सुरभिगंधदेवदार्वहिंस्राकरंजफलबिल्वसर्षपैश्च सभृष्टति-लैः पयसा पिष्टैः सुखोष्णैर्मुखालेपोऽक्षिवेदनास्तंभप्रशमनः ॥ एव-मप्यशांतरुजः सिरां मोक्षयेत् ॥ स्नेहस्वेदविष्यंदं हि वातदुष्टमसृ-क् निर्ह्रीयमाणं नानिलप्रकोपाय॥ पुनश्च स्नेहयित्वा तिल्वकेन संस्कृ-तं संयुतं वा तिल्वककषायानुपानं सर्पिर्विरेचनं दद्यात् ॥ शुद्धे च वातप्रतिश्यायवदास्थापयेत् ॥ अनुवासयेच्च ॥ अथ तिलान्निस्तु-षान्बिल्वफलक्वाथेन भावयेन्निशि दिवा शोषयेत् ॥ एवं पंचाहं ते-भ्यस्तैलं कृत्वा वराहमेदोयुतं बिल्वमूलमधुयष्टिकाकल्केन पयसा पचेत् ॥ तेन नस्यं शिरोबास्तिं च कुर्यात् ॥ सर्वगंधनिर्यूहेण वा तद्गर्भं सक्षीरं तैलं ॥ स्नैहिकं च धूमं पिबेत् ॥ उपशांतरुजस्य तर्प-णं ॥ काश्मर्यमधुककुष्टबृहतीतालीसपत्रमांसीसारिवाप्रपौंडरीकदर्भ-मूलकसेरुकाभिः पयः साधयेत् ॥ तत्तर्पणं नस्याभ्यंगेषु विदध्यात् ॥ कृष्णसर्पशिरो वा क्षीरे क्वाथयेत् ॥ ततः स्नेहमुद्धृत्य चंदनोशीरश-र्करोत्पलकल्केन क्षीरवता पक्वं तर्पणं ॥ अथवा पंचमूलजीवनीयकु-कुटमांसैः पयो विपचेत्ततो नवनीतं घनानंतासारिवोशीरचंदनैः सप-यस्कैः साधयेत् ॥ पुटपाकवच्छागोरभ्रवराहाणामन्यतमस्य यकृत्पि-प्पलीसैंधवमधुघृतोपेतं कुर्यात्॥अंजनं चास्य दृक्प्रसादनार्थं कृष्णति-लान्निस्तुषान् कृत्वा स्तन्येन सप्ताहं भावयेच्छोषयेच्च तच्चूर्णं सि-

तोयस्त्रासमं कृत्वा मधुकार्द्धभागेन सैंधवांशेन कृष्णसर्पशिरसश्चांत-
र्धूमदग्धस्य भागेन संसृष्टं दिध्योदकपिष्टां गुलिकां कल्पयेत् ॥
गोधासर्पवसायामाजे मेदसि सैंधवपिप्पलीचूर्णं रसांजनं चावपेत् ॥
एतेषां मासं स्थिता रसक्रिया दृष्टिप्रसादनी रुजाहरा च ॥ उत्थृतस-
रेण गव्येन दध्नाऽम्लेन राजतं भाजनमालिंपेन्नीलीभूतं च तद्विशुष्कं
मस्तुना वर्त्तयः कृताश्छायाविशोषिताः वाताक्षिरोगं जयंति ॥ माग-
धिकाकंटकारीद्वयमूलत्वङ्मधुसितासैंधवताम्ररजांस्यजाक्षीरेण पिष्ट्वा
ताम्रपात्रमालेपयेत्सप्ताहादपनीय पुनस्तथैव पिष्ट्वाऽनुलेपयेत्सप्तभिः
सप्तरात्रैर्गुटिकाः कृताः परं वाताक्षिरोगवेदनारागशोफतिमिरकाचनक्तां
ध्यताधिमंथाभिघातहराः ॥ प्रत्यंजनं चात्र स्फटिकशंखनाभिमधुक-
गैरिकैरिक्षुरसपिष्टैर्वर्त्तिः॥अयमेव च सर्वो विधिरधिमंथादिष्वपि प्रयो-
ज्यः॥विशेषतस्त्वधिमंथे सहचरस्फूर्जातकबिल्वत्रक्षादनीनिर्यूहे सप-
यस्कं सर्पिः सिद्धं पिबेत् ॥ सर्पिषाऽनुपशमे वसां मज्जानं वा पूर्वकर्मै-
व च व्यत्यासेन कुर्यात् ॥ सर्वानुपशांताबुपरिभ्रुवोर्यथोक्तो दाहः॥पि-
त्ताधिमंथाभिष्यंदयोः शर्करयाऽवचूर्णितं सर्पिःपानं तिक्तकानामन्यत-
मेन वा प्रपौंडरीकामलकद्विबृहतीदर्भमूलशतावरीतालीसमंजिष्ठानीलो
त्पलक्वाथस्थितस्तन्येनाश्चोतनं ॥ मधुककटंकटेरीनिर्यूहो वा ॥ सक्षौ-
द्रचंदनमधुकरोध्रमंजिष्ठास्वर्णगैरिकक्वाथस्तीव्रशूलदाहहरः ॥ रोध्रदा-
र्वीमधुकप्रपौंडरीकान्यापोथ्य तांतवे बध्नीयात् तेन क्षौद्रसलिलाप्लुते-
न सेको वेदनाघ्नः॥ तेनैव सशर्करे स्त्रीस्तन्ये छागदुग्धे वा दाहरागघ्नः॥
श्वेतरोध्रं च मधुकं समघृतं पूतं घृतेन भर्जयित्वा चूर्णयेत् ॥ तत्पोट-
लिकावबद्धं स्तन्येन तोयेन वा मृदितमाशु शूलदाहरागशोफानपहं-
ति ॥ चंदनकुमुदसारिवानलदादिभिर्वा क्षीरसंस्कृतैश्च शिरोवक्त्रप्रलेप-
परिषेकाः॥एवमसिद्धौ सिराव्यधः॥ पुनः स्निग्धस्य च त्रिफलाकाश्म-
र्यक्वाथशर्करात्रिवृच्चूर्णैर्विरेकः ॥ शंखमधुकसैंधवबृहतीमूलत्वचः पय-

साऽऽजेन पिष्ट्वा ताम्रपात्रं प्रलेपयेत्पुनः सप्ताहादेवं सप्तभिः सप्तरात्रैर्गुलिकाः कार्याः ॥ ताः स्तन्यघृष्टाः पित्तामयेष्वंजनाद्रुजमपहरंति ॥ सुवर्णगैरिकं निशां दिव्यांभसि स्थितमहःशोषयेत् सप्ताहमेव च सुशीतैर्मधुरवर्गकषायैर्भावयेदेतच्चूर्णांजनं दाहरागघ्नं ॥ पंचाशद्दार्वीपलानिपालिकानि च सारिवामधुककाकोलीमृद्वीकाकाश्मर्यसुनिषण्णकमंजिष्ठारोध्रोशीरचंदनानि जलद्रोणेऽष्टभागं पचेत् परिस्रुतं पुनरादर्वीप्रलेपादवतार्य च सितोपलासमांशं मधुघृतद्विपलं प्रक्षिपेत् ॥ रसक्रियेयं मधुरा सर्वाक्षिरोगेषु हिता ॥ काश्मर्यस्वरसपिष्टाः सारिवाशर्कराकाकोल्यो नस्ये ॥ इक्षुरसपिष्टं वा यष्ट्याह्वं ॥क्षतशुक्रोक्तं च तर्पणं पुटपाकश्च ॥ श्लेष्माधिमंथेऽभिष्यंदे च त्र्यहमुपवासस्तीक्ष्णानि धूमकवलनावनानि॥शार्ङ्गेष्टाकुष्ठतगरमुरंगीव्योषैलादारुभिर्बिडालकं॥ तिल्वकबृहतीनिदिग्धिकारोध्रारग्वधमूलत्वग्भिर्गोमूत्रक्वथितैराश्चोतनं शोफोपदेहकंडूघ्नं ॥ निंबपत्रकल्कदिग्धं वा रोध्रमंगारस्वेदितं चूर्णितं तांतवावनद्धमुष्णांबुमृदितं ॥ तद्वदेवामलकोपकुल्यापाटलीचूर्णानि ॥ शिग्रुपल्लवरसो वा ॥ मधुशिग्रुपाटलीबिल्वमूलशुंठीकाथो वा ॥ निंबपत्रपटोलीजातीपत्ररोध्रबृहतीद्वयमहौषधैः खंडशः कृप्तैर्वस्त्रबद्धैः सक्षौद्रे गौडे सीधौ वा परिप्लुतैः सेकः परं श्लेष्मघ्नः ॥ रोहिषपूतीकरंजकपित्थास्फोतपीलुबिल्वपत्रशिग्रुसुरसार्कनिंबपत्रैर्गोमूत्रक्वथितैः स्वेदः॥तथाऽपि शोफघर्षानुबंधे यवमदनभूर्जशमीपत्रैः सघृतैर्घृतेनैव वा नात्यक्षि धूमयेत् ॥ लब्धसितं च द्वितीयेऽन्हि प्राशः व्योषविपक्वं यवक्षारावचूर्णितं सर्पिः पाययेत् ॥ ततः सिराव्यधो विरेकश्च ॥ बृहतीत्वक्शुंठीताम्रकांस्यरजांसि दधिमस्तुना पिष्ट्वा ताम्रपात्रे लेपयेत् तथैव च सप्ताहेऽवगते वर्त्तयः कार्याः ॥ मरिचहरिद्राभयांजनैर्वा जलपिष्टा वर्त्तिः ॥ त्रिकटुकत्रिफलाविडंगसारहरिद्राभिर्वा ॥ हरीतकी तुत्थं च समभागं तुत्थाष्टांशेन मरिचं शंपावर्तिः कुमारी सर्वश्लेष्माक्षिरोम-

घ्नी ॥ विडंगचूर्णो वारुण्या भावितः शंखो बीजपूररसेन मधुरस्त्रि-
फलारसेन पृथगेकध्यं चूर्णांजनं पिंडो वा पोथकीबहलकफोत्क्लेशा-
भिष्यंदानपहरति ॥ स्वर्णगैरिकसैंधवमनःशिलालाक्षानतकरंजिका-
सुरसशंखतालीसकुष्ठकलिंगकदेवदारुनलदजातीमुकुलरसांजनैः सु-
रामंडपिष्टैर्वर्तिः श्लेष्मविकारहरा ॥ पुष्पकासीसचूर्णं ताम्रसमुद्गे
सुरसपत्रस्य रसेन सप्ताहं भावयेत् ॥ तच्चूर्णांजनं वर्त्मोपचयपक्ष्म-
शातघ्नं ॥ सैंधवव्योषवराविडंगरोध्रप्रपौंडरीकमधुकतुत्थकतार्क्ष्यशैल-
तालताम्रचूर्णैश्छागपयःपिष्टैर्मार्कवरसपरिपीतैर्वर्तिः कांडचित्राख्या स-
र्वाक्षिरोगान् जयति ॥ कंड्वां मनःशिलासैंधवश्वेतमरिचैर्मातुलुंगर-
सपिष्टैर्वर्तिः ॥ सशोफायां तगरदेवदारुसैंधवजातिकोरकैः सुरामंड-
पिष्टैर्नक्तमाललशुनशुक्लशिग्रुकबीजैर्वा रसक्रिया ॥ तर्पणं च यकृ-
दाजं सगुडप्रियंगुनलददेवदारुयुतं क्वाथयेत्तस्मिन् शीते खजमथिते
यन्नवनीतं तदेभिरेवौषधैर्विपक्वं ॥ पुटपाकश्च कुष्ठतगरदार्वीसर्व-
गंधैराजेन यकृता सह मधुघृतयुक्तैः ॥ रक्तजं पुनरभिष्यंदमधिमंथं
च पित्तवदुपक्रमेत् ॥ स्तन्येक्षुरसशर्करोदकान्यतमेनाश्चोतयेत् ॥ पुनः
पुनश्चास्य रुधिरमवसेचयेच्छिराव्यधेन जलौकोभिश्च ॥ तीव्रवेदना-
यां महतीं घृतमात्रां पाययेत् ॥ आढकीकुब्जकपाटलिश्रीपर्णीवि-
दुलानामर्जुनरसेन पिष्टानां गुटिकांजनं ॥ सेकैर्जलाद्रैःकासमर्द्दार्विकां-
स्यमलदिग्धामंतर्धूमं दग्धा तद्भस्म त्रिफलाक्वाथे सुरसास्वरसे क्षीरे च
छागे पंचाहं भावयेत् ॥ एतच्चूर्णं स्रोतोजतुल्यं प्रत्यंजनं ॥ कृष्णं
सर्पं पयसि क्वाथयेत्ततः पूतशीतमथितं स्नेहमुपोषितकृकवाकवे दद्या-
त्तस्य यत्पुरीषं तत् स्नेहांजनं ॥कृष्णसर्पमुखमंजनसर्पिषोः पूर्णं दर्भवे-
ष्टितं मृदुविलिप्तमधोमुखं गोमयेनाग्निना दग्धं ततोंजनमादाय पत्र-

१ मधुरो रक्तशिग्रुः

नलदनीलोत्पलतुल्यं चूर्णितं परं दृष्टिप्रसादजननं ॥ घृतमंडश्च श-
र्करामधुकनीलोत्पलैर्मानुषीदुग्धयुक्तैः सिद्धो नस्यइति ॥ भवंति चा
त्र ॥ सर्वेऽक्षिरोगाः प्रायेण जायंते स्यंदपूर्वकाः ॥ यतश्च रक्तं सं-
दूष्य तानतस्त्वरया जयेत् ॥ सर्वोर्ध्वजत्रुगस्रोतःस्यंदनात्स्यंदउच्य
ते ॥ तत्स्थानां तद्वदंगानामधिमंथोऽतिमंथनात् ॥ वातेऽक्षिसेकः सै
रंडबृहतीमधुशिग्रुणा ॥ सिद्धेन पंचमूलेन ससितैः पित्तरक्तयोः ॥ दा
र्वीलाक्षोत्पलद्राक्षामंजिष्ठामधुकर्द्धिकैः ॥ श्लेष्मणि त्रिफलाशुंठीनिं-
बरोध्राटरूषकैः ॥ समस्तैः सन्निपातोत्थे कुर्यात्स्यंदेऽक्षिसेचनं ॥
तुत्थव्योषाभयारोध्रयष्ट्याह्वैस्ताम्रसंस्थितैः ॥ धान्याम्लपिष्टैः सेको
ऽयं सर्वाभिष्यंदरुक्प्रणुत् ॥ तद्वत्तुत्थाभयारोध्रयष्टीमधुरसांजनैः ॥
सिताह्वार्द्धांशसंयुक्तैः सेकः सर्वाक्षिशूलजित् ॥ पुष्पांजनसिताक्षौद्रै-
स्ताम्रसंस्थं तिलांभसा ॥ सेचनं हंति रुग्रागदाहश्वयथुघर्षणं ॥ द्वि
निशात्रिफलामुस्तैः प्रमदादुग्धकल्कितैः॥ सेकः सशर्कराक्षौद्रैरभिघात
रुजापहः ॥ निषिक्तं तुत्थकं वारान् गोजले पंचविंशतिं ॥ स्तन्ये
वा छागदुग्धे वा सद्यःकोपे तदंजनं ॥ बदरीदलयष्ट्याह्वतुत्थधात्री-
फलैः समैः ॥ पुटित्वा बादराग्नौद्वैर्दृगुत्कोपघ्नमंजनं ॥ बृहत्येरंडमूल-
त्वक्शिग्रुमूलैः ससैंधवैः ॥ वर्तिराजपयःपिष्टैः सर्ववाताक्षिरोगजित् ॥
सुमनःकोरकाः शंखस्त्रिफला मधुकं बला ॥ पित्तरक्तापहा वर्तिः
पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ सैंधवं त्रिफला व्योषं शंखनाभिः समुद्रजः
॥ फेन एलाद्वयं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ पिप्पल्यः किंशु-
करसो वसा सर्पिः ससैंधवं ॥ घृतं च जीर्णं सर्वाक्षिविकारघ्नी रसक्रि
या ॥ कृष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ॥ शस्ता सर्वाक्षिरोगे-
षु काचार्बुदमलेषु च ॥ रसांजनं शृंगवेरमभयातुत्थकिंशुकं ॥ य-
थोत्तरं द्विगुणितैस्तैर्वर्तिरपराजिता ॥ कृते वातादभिष्यंदात्तिमिराणि
कुकूणकं ॥ पोथकीपिटकापिल्लानर्माणि च नियच्छति ॥ ताम्रे म-

स्नुसमुहूर्तं यत्तुत्थं श्यावतां गतं ॥ सर्वाभिष्यंदशुक्रार्मसिराजाल-जिदंजनं ॥ मरिचलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्यां ॥ सौवीर भागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित्॥मरिचामलकजलोद्भवतुत्थांजनताप्यधातुकमवृद्धैः ॥ षण्मासिक इति योगस्तिमिरार्मक्लेदकाचकंडूघ्नः ॥ पिप्पलीं सतगरोत्पलपत्रां वर्तयेत्समधुकां सहरिद्रां॥ एतया सततमंजयितव्यं यः सुपर्णसममिच्छति चक्षुः ॥ इत्यभिष्यंदप्रतिषेधो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथातोऽक्षिपाकपिल्लप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः॥ शुष्काक्षिपाके वाताभिष्यंदविहितं सर्पिर्विपचेत्॥ कुलीररससिद्धं क्षीरसिद्धं वा ॥ दार्वीप्रपौंडरीकयोः क्काथ आश्च्योतनमक्षिपाकघ्नं ॥ मंजिष्ठामधुककालानुसारिवारोध्रलाक्षाप्रपौंडरीकाणामक्षिपाकरक्तराजीघ्नो मृद्वीकाचंदनकरंजतंदुलांबुपरिप्लुतो मधुमानश्रुदाहहरः ॥ रोध्रकोरंटकपुष्पक्काथो वेदनाहरः ॥ अणुतैलं नस्यं सारिवाविदारीबलामधुकोत्पलद्राक्षाटरूषकजीवकचंदनैर्जांगलरसक्षीरोपेतं तैलं साधितं नावनात्सर्वोर्ध्वजत्रुजान् गदान् वातपित्तोत्तरान् हंति ॥ स्निग्धाश्चात्र तर्पणपुटपाकाः ॥ वातपित्तान्यतरोद्रेकतश्च यथास्वमभिष्यंदविधिः॥ आदर्शमंडले घृताक्तकेशान् घृष्ट्वांऽतर्धूमं दहेत् सा मषी घृतभृष्टाऽऽयसभाजनस्थिताऽक्षिपाकमंजनादपहरति ॥ मंजिष्ठानतकटंकटेरीनिःक्काथेन लोहस्रोतोंजनचूर्णमापिंडीभावात्पचेत् ॥ एतच्चूर्णांजनं दाहोपारागाश्रुहरं ॥ ताम्ररजःसैर्यकमुस्तपुंड्राह्वामधुककालानुसारिवाश्छागेन पयसा पिष्ट्वा पिंडांजनं ॥ आनूपवसा शुंठीसैंधवचूर्णान्विता स्नेहांजनं ॥ एवमप्यशांतौ मधुकसिद्धः शताह्वाचूर्णयुक्तो घृतमंडस्तथा पयो वा बस्तिः ॥सशोफाल्पशोफयोस्तु स्निग्धस्य सिरां विध्येत्॥ द्राक्षाभयानिर्यूहस्त्रिवृत्कल्कवान् सघृतो विरेकः ॥ विरिक्तस्य यथादोषोदयमास्थापनं ॥ ततः पिंडस्विन्नशिरसः सर्षपतैलेन सैंधवयुतेन सर्पिःफणिज्जकचूर्णसं-

मृष्टेन वा तैलेन शिरोविरेकः ॥ विरिक्तशिरसोऽनुवासनं क्षीरसर्पिषा ॥ धूमपानं च॥ शिरोनेत्रं चास्य सुनिषण्णकपत्राल्हैः सैरंडपत्रैः क्षीरांबुस्विन्नैः संस्वेदयेत् ॥ घृतभृष्टं रोध्रचूर्णं सूक्ष्मवासःस्थमुष्णोदकविमृदितमाश्चोतनं शुष्काक्षिपाकोक्तं च वेदनाघ्नं ॥ एवमशांतवेदनं संधावैरुपक्रमेत ॥ शशशिरःकपालं ससैंधवं कांस्ये स्तन्यघृष्टं संधावो वेदनाघ्नः ॥तद्वल्लोहे गोमूत्रघृष्टं घृतधूपितं॥शिग्रुपल्लवरसश्च ताम्रघृष्टो घृतधूपितः॥शंखं ताम्रे स्तन्येन घृष्टं घृताभ्यक्तयवशमीपत्रधूपितं घर्षवेदनाघ्नं ॥ उदुंबरफलं लोहे स्तन्यघृष्टं घृताक्तशमीपत्रधूपितं शूलरागाश्रुघर्षघ्नं ॥ दधिसरः सैंधवयुक्तस्ताम्रे घृष्टः शोफघर्षाश्रुवेदनाघ्नः ॥ नृकपालं कांस्ये तिलोदकघृष्टं घृताक्तनिंबपत्रधूपितं शोफपांडुघर्षाश्रुशूलरागघ्नं ॥ संधावांजितं चाक्षि स्तन्येन चानु सिंचेत् ॥ त्रिःपरं च तैर्नांजयेत् ॥ अथांजनानि ॥ मधुकबृहतीत्वक्ताम्ररजांस्यजाक्षीरपिष्टानि शम्यामलकपत्रैर्घृताप्लुतैरनेकशो धूपितानि पिंडांजनं शोफवेदनाघ्नं ॥ तालीसपत्रपिप्पली लोहरजोंजनकासीसतगरजातिमुकुलसैंधवैर्गोमूत्रपिष्टैस्ताम्रमालिप्तं सप्तरात्रं स्थापयित्वा पुनस्तद्वदेव पिष्टैर्गुलिकाः कार्यास्ताः स्तन्यघृष्टाः स्तंभघर्षश्वयथुहर्षाश्रुकंडूघ्नाः॥अबद्धास्थिसहकारमांसं विगतत्वक् समताम्रचूर्णमीषत्सैंधवोपेतं गव्येन दध्ना पिष्ट्वा ताम्रमालेपयेत् ॥ शुष्कं शुष्कं तथैव च पिष्ट्वा पुनर्लेपयेत् सप्तभिः सप्ताहैः पिंडांजनं कृत्वा सर्वाक्षिपाकेष्वश्रुघर्षशोफरागवर्त्मोपचयघ्नं ॥ अश्मंतकाम्लवेतसपरूषककोलदाडिमैः कृता रसक्रिया सशोफान् पूयालसान् नाशयति ॥ इत्थमपि शोफानुवृत्तौ पुनरास्रावशिरोविरेकाश्च ॥ अम्लोषितं पित्ताभिष्यंदवदुपाचरेत् ॥ पित्तसाधनं चेक्षेत ॥ पित्तकफरक्तनिचयोत्क्लिष्टवर्त्मपोथकीबिसाक्षिकुकूणकपक्ष्मोपरोधपूयालसशुष्काक्षिपाकसशोफाम्लोषिता वातबजाश्च स्यंदाधिमंथा इत्यष्टादश दीर्घकालानुबंधिनो रोगाः पिल्लसंज्ञाः॥

एषां क्रिया समुपदिष्टैव ॥ पुनश्च पिल्लीभूतानां सामान्येनोपदिश्यते ॥ अथ पिल्लाक्षिरोगिणं स्नेहयित्वा वामयेत् ॥ कुकूणकस्य सिराव्यधः विरिक्तस्य वर्त्मनी लिखेत् ॥ सकृल्लेखनादशुद्धौ पुनर्लेखयेत् ॥ जलौकोभिश्च ग्राहयेत् ॥ प्रियंगुरोध्रपद्मकेसरचंदनमधुककल्केन समाक्षिकेण बिडालस्तुवरिकाफलत्रिकरोचनाक्काथेन मधुना सायं प्रातः सदा प्रक्षालनमंजनांते च कषायवृक्षपल्लवकषायेण तैरेव पत्रैरुष्णप्रियतायामंतरांतरा स्वेदः॥तुत्थकपलं विंशतिश्च श्वेतमरिचानि धान्याम्लपिष्टानि तत्पलैस्त्रिंशता ताम्रपात्रे समालोडितानि बहुवर्षाणामपि पिल्लानां परममाश्चोतनं॥अंजनं चास्याम्रधातकीपुष्पतिलपर्णीकल्केन वर्तिः ॥ हरीतक्याढकीनाकुलीश्चाष्टगुणांभसाऽष्टभागशेषं क्काथयेत् ॥ पुनश्च परिस्राव्यादर्वीप्रलेपात् रसक्रियेयं पिल्लाक्षिरोपणी ॥पलाशशाखास्वरसे क्काथ्यमाने बृहत्युशीररजोदद्यात्तद्घनीभूतं शीतमंजनं॥ सुरसारसपिष्टैर्वा वचाऽलदेवदारुभिर्गोपित्तपिष्टाभ्यां वा व्योषरसांजनाभ्यांवा हरितालसौवीरकांजनसमांशं वा ताम्रचूर्णमंजनं ॥ परिपेलवकासीसहरिद्राद्वयसर्षपप्रियंगुतगरपिप्पलीकल्केन ताम्रभाजनमंतर्लेपयित्वा सौवीरककुंभाधोमुखं सप्ताहं वासयेत्ततो गुलिकाश्चूर्णं वा कुर्यात् ॥ तुत्थगैरिकचूर्णं छगलीपयःपिष्टं गुटिका प्रत्यंजनं ॥स एव चूर्णः दिव्योदकभावितः तदाप्लुतो नेत्राश्चोतनमिति॥भवति चात्र ॥ वर्त्माभिलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणं ॥ पुनः पुनर्विरेकं च पिल्लरोगातुरो भजेत् ॥ पूयालसे त्वशांतेऽतदाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ चतुर्नवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ॥ परस्परमसंकीर्णाः कात्स्न्र्येन गदिता गदाः ॥ सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ॥ पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान् ॥ मुद्गादीन्कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिप्लुतान् ॥ शाकं चैवंविधं मांसं जांगलं दाडिमं सितां ॥ सैंधवं त्रिफलां द्राक्षां वारि पाने च नाभसं ॥ आतपत्रं पदत्राणं विधि-

बद्दोषशोधनं ॥ वर्जयेद्वेगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ॥ विदाहवि-ष्टंभकरं यच्चेहाहारभेषजं॥ द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे सिरे गते ते बहु-धा च नेत्रे॥ता म्रक्षणोद्वर्तनलेपनादीन्पादप्रयुक्तान्नयने नयंति ॥ म-लौष्ण्यसंघट्टनपीडनाद्यैस्ता दूषयंते नयनानि दुष्टाः ॥ भजेत्सदा दृ-ष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यंजननावनानि ॥ इत्यक्षिपाकपिल्लप्रति-षेधो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथातः कर्णरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ प्रतिश्यायजलक्री-डाकर्णकंडूयनैर्मरुत् ॥ मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥ प्राप्य श्रोत्रसिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ॥ अर्द्धावभेदकं स्तं-भं शिशिरानभिनंदनं ॥ चिराच्च पाकं पक्वं तु लसीकामल्पशः स्रवे-त् ॥ श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्संचारविचारवत् ॥ शूलं पित्तात्स-दाहोषाशीतेच्छाश्वयथुज्वरं ॥ आशु पाकं प्रपक्वं च सपीतलसिका स्रुतिः ॥ सा लसीका स्पृशेद्यद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ॥ कफाच्छिरो-हनुग्रीवागौरवं मंदता रुजः ॥ कंडूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छ्वेतघ नस्रुतिः ॥ करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदूषितं ॥ रक्तं पित्तसमा-नार्ति किंचिद्वाऽधिकलक्षणं ॥ शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररु क् ॥ पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ॥ पक्वं सितासि-तारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ शब्दवाहिसिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ॥ नादानकस्माद्विविधान्कर्णनादं वदंति तं ॥ श्लेष्मणाऽनुगतो वायु-र्नादो वा समुपेक्षितः ॥ उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद्बधिरत्वं क्रमेण च ॥ वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतो लिंपेत्ततो भवेत् ॥ रुग्गौरवं पिधानं च स प्रतीनाहसंज्ञितः ॥ कंडूशोफौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ॥ कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ घनपूतिब-हुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकं ॥ वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्लेदजां रुजं ॥ खादंतो जंतवः कुर्युस्तीव्रां स कृमिकर्णकः ॥ श्रोत्रकंडूय-

नाज्जाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफोऽर्शोर्बुदमीरितं ॥ तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ गर्भेऽनिलात्संकुचिता शष्कुली कूचिकर्णकः ॥ एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसांकुरः स्थिरः ॥ पिप्पली पिप्पलीमानः सन्निपाताद्विदारिका ॥ सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥ कटुतैलनिभं पक्वः स्रवेत्कृच्छ्रेण रोहति ॥ संकोचयति रूढा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीं ॥ सिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयं ॥ कृशा दृढा च तंत्रीवत्पाली वातेन तंत्रिका ॥ सुकुमारे चिरोत्सर्गात् सहसैव प्रवर्द्धिते ॥ कर्णे शोफः सरुक् पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ परिपोटः स पवनादुत्पातः पित्तशोणितात् ॥ गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुक्दाहपाकवान् ॥ श्वयथुस्फोटपिटिकारागोषाक्लेदसंयुतः ॥ पाल्यां शोफोऽनिलकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ स्तब्धः सवर्णः कंडूमानुन्मंथो गल्लिरश्च सः ॥ दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकंडूदाहपाकरुक् ॥ श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः ॥ कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकंडूक्लेदवेदनाः ॥ लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिह्युः पालीमुपेक्षिताः ॥ पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारीकूचिकर्णकाः ॥ एषामसाध्या याप्यैका तंत्रिकाऽन्यांस्तु साधयेत् ॥ पंचविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः॥इति कर्णरोगविज्ञानीयो नामैकविंशोऽध्यायः ॥२१॥

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ वातजे कर्णशूले रात्रौ रसभोजनोत्तरं वातहरद्रव्यसिद्धं सर्पिः पिबेत्॥निरन्नो वा पयोनुपानं॥ ततो दशमूलसिद्धे छागपयसि गोशृंगनिहितेऽग्निवर्णान् पाषाणान् सदंशेन गृहीत्वा ऽऽवपेत्॥तेनोष्मणा नाडीस्वेदेन वसाभ्यक्तं स्वेदयेत्॥ बिल्वयवकोलकुलत्थमाषार्कशिग्रुपत्रैर्वा सानूपमांसैः क्वथितैः॥ स्विन्नं च पूरयेत् कुष्ठरास्नामधुकवंशावलेखशुंठीशिखिचंद्रकमाषसरलपयो-

---

१ परिपोटस्फुटनमितिसर्वांगसुंदरायाम्

विपक्वेन तैलेन ।। जीवकमधुककुष्ठमंडूकीदेवदारुमहौषधकल्काष्टगुणक्षीरसिद्धेन वा ।।मयूरनालकुलत्थागुरुमाषदेवदारुकल्कक्षारसुक्ताम्लसाधिताभ्यां वा तैलवसाभ्यां ।। मधुकक्षीरकाकोलीमाषशतावरीकल्कसर्वगंधोदकक्षीरपक्वया वा वराहवसया ।। रास्नामधुककाकोलीदेवदारुकल्कपयोविपाचितया वा शिशुमारवसया ।। मांसीकुष्ठमेदासरलसुरभिमधुक्षीरविपक्वया वा गोवसया ।। जीवकशताव्हामधुकमांसक्षीरसिद्धां कुक्कुटमयूरवसां कर्णपूरणनस्याभ्यंगेषु विदध्यात् ।। मधुकक्षीरकाकोलीकल्केन चतुर्गुणशिग्रुव्हस्वपंचमूलेन चैरंडपत्ररसमष्टगुणक्षीरसाधितं तैलं वा ।। घृततैलवसाभ्यक्तानि तरुणान्यश्वत्थपत्राणि पुटपाकस्विन्नानि प्रपीड्य तद्रसेन कर्णं पूरयेत् ।।तद्वच्च तैललवणाभ्यक्तान्यर्कैरुबूकमूलककोरंटबिल्वमहावृक्षान्यतमपत्राणि ।। महापंचमूलसरलागुरुदेवदार्वन्यतमकाष्ठमष्टादशांगुलं त्रिभागे क्षौमेणावेष्ट्य तैलेनासिक्त्वाऽग्रेण प्रदीपयेत् ।। दह्यमानाद्यः स्नेहः पतति स सद्यः कर्णरुजमपहरति ।। मधूच्छिष्टकैंडर्यमधुशिग्रुफलवचायवनलदेलागुग्गुलुभिः श्लक्ष्णपिष्टैः क्षौमवस्त्रवर्तिप्रमाणपरिणाहं लेपयेत्ततः सूत्रेणावेष्ट्य टुंटुकजलेनं नुं दद्यात् ।। टुंटुकनालमेवानेन कल्केनाभ्यज्य शोषयित्वा धूमं विदध्यात् ।। श्रेयसीदेवदारुकाकोलीकुष्ठनिचुलबीजैः क्षीरपिष्टैस्तैलयुतैः कर्णं बहिर्लेपयेत् ।। सर्वधान्यस्नेहगोक्षीरसिद्धामुत्कारिकामैरंडपत्रावच्छादितकर्णस्वेदाय प्रणयेत् ।। पुनः पुनश्च नाडीस्वेदं कुर्यात् ।। पिंडस्वेदेन वा ।। वातव्याधिप्रतिश्यायार्दितविधानं च सनिरूहानुवासनं कुर्यात् ।। परिहार्यांश्च परिहरेत् ।। विशेषतः प्रवातशीतांबुपानं शिरःस्नानं च ।। पित्तजे तु शूले प्रातः शर्करायुतं सर्पिः पाययेत् ।। ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।। द्राक्षामधुकस्तन्यं कर्णपूरणं प्रयुंजीत माक्षिकं वा ।। मधुकपद्मककल्कस्तन्यसिद्धं वा सर्पिः ।। सितामधुकखर्जूरमृद्वीका-

भिर्वा सक्षीरेक्षुरसं पियालतैलं पाचितमभ्यंगनस्यकर्णपूरणैः शूलदाहघ्नं ॥ मधुककुडवं षोडशगुणेनांभसा पादशेषं साधयित्वा तेन तैलार्द्धकुडवमष्टगुणक्षीरं यष्टीमधुकोशीरसारिवाकाकोलीजीवकानंतामृणालमंजिष्ठारोध्रचंदनबिसगर्भं पचेत् ॥ तच्च पूर्ववत्प्रणयेत् ॥ एषामेव च कल्केन सघृतेन कर्णं परिलेपयेत् ॥ सेचयेच्च ॥ तथा क्षीरसर्पिर्नस्यशिरोभ्यंगेन ॥ एवमनुपशमे नु पुनर्विरेकः ॥ कफजे पिप्पलीविपक्कं घृतमथवा क्षौद्रं पाययित्वा वामयेत् ॥ ततस्तीक्ष्णं धूमं पाययेत् ॥ सरलदेवदारुहिंस्रापटोलपत्रसुरससिद्धेन तैलेन देवदारुपिप्पलीकटुकमालतीपत्रकल्ककाथसिद्धेन वा रोध्रखदिरसारमनःशिलालद्विहरिद्राकुष्टत्रिफलैलाकाथकल्कसिद्धेन वा रसांजनमार्कववैजयंतीशिग्रुलशुनार्द्रकमुरंगीमूलककदलीनां वा पृथक् समस्तानां वा रसेन मधुना वा रक्षोघ्नतैलेन वा तथा शूलशोफगौरवाणि शाम्यंति ॥ धान्याम्लकथितदशमूलक्काथबाष्पेण नाडीस्वेदमाचरेत् ॥ स्विन्नः कुशाम्रत्रिवृन्नलदशुंठीमुस्तसाधितेन तैलेन पूरयेत् ॥ कफघ्नांश्च गंडूषान्धारयेत् ॥ रक्तजे पैत्तिकवत्सिद्धिः सिराव्यधश्च ॥ पक्केषु कर्णमूलेषु पूयप्रवाहिषु यथास्वं धूमनस्यगंडूषवमनान्याचरेत् ॥ उपदिग्धं च स्रोतः सायं प्रातः पिचुवर्त्तिभिः प्रमृज्य यवागुरुमदनैः सघृतैर्गुग्गुलुना वा धूपयित्वा मधुना पूरयेत् ॥ पलाशधवतिनिशककुभसर्जत्वक्कल्कक्काथेन रसक्रियया स्वभ्यक्तां पिचुवर्तिं स्रोतसि दद्यात् ॥ बदरीसल्लकीजंबूधातकीवटप्लक्षोदुंबरक्काथेनैवमेवं रसक्रियया ॥ हरिद्राधातकीत्रिफलाजंबूशल्लकीकिंशुकक्काथेन च ॥ तथा सौराष्ट्रिकापद्मकधातकीसमंगाऽबष्ठाधवरोध्ररसांजनक्काथेन॥ एभिरेव चौषधैः सूक्ष्मचूर्णीकृतैः स्रोतसो विकिरणमेवं क्लेदशूलगौरवाणि शाम्यंति ॥ एषामेव कषायेण सक्षौद्रेण कपित्थस्वरसेन वा प्रक्षालनं ॥ तथा सुरसादिवर्गः

प्रक्षालनावचूर्णनयोः प्रयोज्यः ॥ नादबाधिर्ययोर्वातशूलोक्तः सर्वो विधिः ॥ श्लेष्मानुबंधे तु प्राक् श्लेष्माणमाहरेद्वमननावनाभ्यां तीक्ष्णधूपैश्च ॥ बाधिर्यं च बालवृद्धक्षीणकासशोषिणां चिरोत्थितं वर्जयेत् ॥ इतरस्तु स्नेहस्वेदनस्यशिरोबस्तिबस्तिकर्मप्रभृतिभिर्दोषानुबंधमपेक्ष्य साधयेत् ॥ तत्र प्रागेव पुराणसर्पिषा वातहरतैलेन वा स्निग्धं स्नेहेनैव विरेचयेत् ॥ कृतसंसर्जनस्य पुनः स्निग्धस्य शोणितमपहरेत् कर्णासन्नं जलौकोभिस्ततो बस्तिकर्म पूर्वतैलेन नस्यधूपान् कर्णपूरणं च शीलयेत् ॥ तरुणबिल्वफलानि गोमूत्रेण क्राथयेत्तेन सितामधुकबीजकबीजकल्केन पयोयुक्तं तैलं पाचयेत् तत्तैलमुष्णं शीते बिल्वक्राथे प्रक्षिप्य मंथयेत् ॥ यावत्पिंडीभूतमुद्धृत्य चैतत्पुनरन्यत्र बिल्वोदकेन मंथयेत् ॥ ततश्चोद्धृत्याष्टगुणे पयसि समधुकचंदनगर्भसाधितमाशु कर्णपूरणाद्बाधिर्यं नाशयति ॥ तिलान्नवप्रलूनान्वस्त्रबद्धान् वहंतीष्वप्सु रात्रिमुषितान्दिवा शोषयेत्पंचरात्रं ॥ एवं गते पंचरात्रे मधुयष्टिकाक्षीरकाकोलीमहापंचमूलदेवदारुशताह्वाजीवकक्कथिते पयसि पंचाहमेव वासयेच्छोषयेच्च ॥ ततोऽनेनैव क्षीरेणैषामेव च द्रव्याणां चूर्णमात्रया युक्तान्प्रपीडयेत् ॥ तत्तैलं नीलोत्पलानंताचंदनागुरुमधुकजीवककाकोलीसुनिषण्णकमूलकल्कैरष्टगुणेन पयसा पचेत् ॥ एतन्नस्यं कर्णपूरणं शिरसि चाभ्यंजने प्रणीतमाशु शूलनादबाधिर्याणि सर्ववातविकारांश्च पित्तानुबंधानपोहति ॥ भग्नास्थिसंबंधजननं च ॥शुष्कमूलकक्षारक्षारद्वयहिंगुशुंठीमिशिवचाकुष्ठामरदारुशोभांजनभूर्जग्रंथिमुस्तासौवर्चलबिडोद्भिदलवणैस्तैलं शुक्तकदलीबीजपूरकरसयुक्तं सिद्धं शूलनादबाधिर्यकंडूशोफक्लेदोपदेहक्रमिपूतिकर्णेषु ॥ अथ कर्णौ सुप्ताविव भवतस्तत्समीपे यथोक्तां सिरां मोक्षयेत् ॥ सश्वयथुपरिस्रावे मंदश्रुतेर्वमनमाचरेत् ॥ प्रतिनाहे स्नेहस्वेदक्लिन्नं कर्णं कर्णशोधनेन विशोध्य तैलस्य पूरयेत् ॥ मातुलुंगरसस्य वा सशुक्तक्षौद्रसैंधव-

स्य॥ शोध्यमाने वेदना रक्तागमो वा यदि भवेत्॥ ततो घृतमंडेन पूरयेत् नस्यं च शीलयेत्॥ मलपूर्णेऽप्येष एव विधिः॥ कंडूं तीक्ष्णधूमनस्यादीन्कफघ्नान्वितरेत्॥ रूक्षकटुतिक्तश्चाहारः॥ शोफेऽप्ययमेवविधिः कटुतिक्तोष्णाश्च प्रदेहाः परिषेकाः॥ पूतिकर्णे कर्णस्रावोक्तो विधिः कृमिकर्णे च॥ विशेषतश्चात्र कृमिघ्नः॥ तथा सर्षपतैलेन पूरणं॥ हरितालचूर्णवता गोमूत्रेण वा॥ वार्ताकबीजेन धूपनं॥ कर्णविद्रधिं वमनपूर्वं विद्रधिवदामं पक्वं च चिकित्सेत्॥ क्षतविद्रधिं पित्तकर्णशूलवत्॥ कर्णार्शोर्बुदानि नासार्शोर्बुदवत्॥ विदारिकामामां कर्णविद्रधिवद्यथादोषोदयं च साधयेत्॥ पालीशोषे वातशूलवन्नस्यमालेपं स्वेदं च कुर्यात्॥ स्विन्नमुद्वर्तयेत् तिलपियालबीजमधुकयवाश्वगंधाकल्केनोद्वर्तितं च मधूकपयस्यासितपुष्पाश्वगंधाकल्काष्टगुणवाजिगंधाबृहत्यभीरुकाथक्षीरसाधितेन तैलेनाभ्यंज्यात्॥ शतावर्यश्वगंधैरंडपयस्याजीवकक्षीरे सिद्धेन वा गोधाप्रतुदविष्किरानूपोदकमांसवसामज्जानं सर्पिः सर्षपतैलं च यथालाभं संसृज्याकोलकंबलाऽतिबलानंताविदारिगंधाजलशूकमधुरवर्गप्रतीवापं विपचेत्॥ अयमभ्यंगः पाल्याः परं मांसजननः॥ एवमपि तु या क्षीयते पाली तस्या यद्दुष्टं तच्छित्त्वा विधिवत्संधाय युक्तेनैव क्रमेणोपचरेत्॥ तंत्रिकामपि चैवमेव नस्याभ्यंगादिभिर्यापयेत्॥ परिपोटकेऽप्ययमेवविधिः॥ तथा मधुकखरमंजरमंजरीसैंधवाश्वगंधादेवदारुमूलकावल्गुजफलमूलमधूच्छिष्टैः सक्षीरैर्महास्नेहसिद्धोऽभ्यंगः॥ तिलमधुकप्रपौंडरीकसिद्धार्थकक्षीरकृतयोत्कारिकयोपनाहः॥ उत्पाते जलौकोभिरपनीतरक्ते शीतैः प्रदेहः॥ तिलमधुकसारिवोत्पलकरोभ्रकर्दबबलाऽऽम्रजंबूपल्लवैः सधान्याम्लं तैलं साधितमभ्यंगः॥ तथा क्षीरसर्पिर्विसर्पोक्तानि च घृतानि॥ उन्मंथे तीक्ष्णैः शिरोविरेकस्त्रिकसर्षपरोध्रहरिद्राद्यैः॥ उद्वर्तितायाः कर्णपाल्यास्तालीसत-

मालैलाकट्फलरसांजनैर्लेपः ॥ तालपत्राश्वगंधार्कसैंधवावल्गुजबीजसुरसलांगलीभिः गोधाकुलीरवसायुक्तं तैलं विपक्कमभ्यंजनं ॥ तैलमेव वा पटोलकटुरोहिणीरसांजनशिरीषैः ॥ दुःखवर्द्धने जंब्वाम्राश्मंतकपत्रक्काथपरिषिक्तां कर्णपालीं तैलेनाभ्यज्य यष्टीमधुहरिद्राप्रपौंडरीकमंजिष्ठाचूर्णेनावचूर्णयेत् ॥ लाक्षाविडंगविपक्कतैलेनाभ्यंजयेत् ॥ लेहिकापिडिकां कर्णपालीं बहुशो गोमयापिंडस्विन्नामुरभ्रीमूत्रपिष्टैः कृमिघ्नैरालेपयेत् ॥ कुटजकरंजेंगुदबीजारग्वधत्वग्भिर्वा ॥ एभिरेव च सर्वैः समरिचानिंबपत्रमधूच्छिष्टैः सर्षपतैलं सिद्धं लेहिकाव्रणघ्नोऽभ्यंगः ॥ परिदहने जलजाभिरसृक्स्रावयेत् ॥ शीतैश्च प्रदिह्यात् ॥ सर्वेषु च पालीरोगेषु स्नेहस्वेदशोधनाभ्यंगप्रदेहनस्यास्रविस्रावणानि यथार्हं प्रयुंजीत ॥ प्रकोपकारणानि च परिहरेत् ॥ उत्पद्यमानायां तु पाल्यां सर्जरसापामार्गपटोललिकुचत्वग्भिरालेपः ॥ उत्पतंत्यां शिग्रुशम्याकपूतीकगोवराहपित्तगोधावसासर्पिर्भिः ॥ श्यावायां गौरीसुगंधाश्यावानंतातंदुलीयकमूलैः ॥ कंडूमत्यां पाठानंतातार्क्ष्यशैलेयमाक्षिकैः॥ दह्यमानायां क्षीरिवृक्षजीवनीयकल्कमधुघृतैः॥ व्रणितायां क्षौद्रजीवनीयैः॥ कृशायां गोधावराहादिभिः॥ग्रथितायां ग्रंथिं पाटयित्वाऽवलिख्य च कृष्णासैंधवमधुभिः प्रतिसारयेत् ॥ स्रावंवत्यां मधुमधूकमधुपर्णीभिर्लेपः ॥ एभिरेव च यथास्वं स्नेहानभ्यंगार्थे प्रकल्पयेत् ॥ अथ रोगतो बलाद्वा छिन्नकर्णमनुसंदध्यात् ॥ समासतस्तु पंचदश कर्णसंधयः प्रायो नामानुगतसंस्थानस्थानविशेषतया संभवंति ॥ तद्यथा ॥ पृथुलायतसमपालिश्चक्रनेमिर्वृत्तायतसमपा[1]

1 अस्मिन् कर्णपालिप्रकरणे लेखकप्रमादाद्ग्रंथसंगतिः समीचीना न दृश्यते साचित्या ॥ सुश्रुते तु ॥ तत्र समासेन पंचदश कर्णबंधनाकृतयः ॥ तद्यथा ॥ नेमिसंधानक उत्पलभेद्यको वल्लूरक आसंगिमो गंडकर्ण आहार्यो निर्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटसंधिकोऽर्द्धकपाटसंधिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टीकर्णः काकौष्ठकइति ॥ तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्नेमिसंधानकः ॥ वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः ॥ ह्र-

लिरुत्पलभेद्यकश्चाभ्यंतरदीर्घपालिसंक्षिप्तोधिष्ठानपालिपर्यंतयोश्च क्षीणमांसहीनतनुविषमपालीवल्लीग्रथितनिर्मांसरक्तब्धसिराततसूक्ष्मपालियष्टीनिर्मांससंक्षिप्ताग्राशोणितपालिकाकौष्ठइति ॥ एषामाद्या दश सिध्यंति नत्वितरे ॥ तत्र बाह्यायां पाल्यां दीर्घायामाभ्यंतरसंधिः ॥ तथेतरायां बाह्यः समः समयोश्च ॥ अण्वादिविषमयोस्तु परस्परविपर्ययेण ॥ यात्वेकैव पाली स्थूला पृथ्वी स्थिरा च स्यात् ॥ तां द्विधा पाटयित्वोपरि छित्त्वा संदध्यात् ॥ गंडोत्कृत्तेन वा सशोणितेन सानुबंधेन मांसेन पालीं कल्पयेत् ॥ यस्य पालीद्वयमपि नास्ति तस्याप्येष विधिः ॥ अथवा समानवयोदोषादौ संचार्य कर्ण पीठं वा समे मध्ये निर्विध्य वर्द्धयेत् ॥ संधानविधिः पुनरातुरे ग्रथितकेशांते बंधमुपधार्य छेद्यभेद्यलेख्यैरुपपन्नैरुपपाद्य कर्णशोणितमवेक्षेत दुष्टमदुष्टं चेति ॥ ततो वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदकाभ्यां पित्तदुष्टे क्षीरशीतोदकाभ्यां श्लेष्मदुष्टे वारुणीसलिलाभ्यां प्रक्षाल्य पुनश्चावलिख्यानुन्नतमहीनमविषमं कर्णसंधिं निवेश्य ततो मधुघृताभ्यामभ्यज्य पिचुप्लोतयोरन्यतरेणावगुंठ्य सूत्रेणानवगाढमशिथिलं च बध्वा सिराव्यधोक्तेन कपालस्य वा चूर्णेनाकीर्याचारिकमादिशेत् ॥ संधिमाश्लिष्य तं क्षौमसूत्रेण सीव्येदभिक्षीणपालिकं वा ॥ शोणितात्क्तेन पिचुना वेष्टयेत् व्रणवच्चैनमुपाचरेत् त्र्यहाच्चतुरहाद्वा सतैलेन परिषिच्य पिचुसूत्रं चापनयेत् ॥ न चाशुद्धर-

स्ववृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः ॥ अभ्यंतरदीर्घैकपालिरासंगिमः ॥ बाह्यदीर्घैकपालिर्गंडकर्णः ॥ अपालिरुभयतोऽप्याहार्यः ॥ पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्वेधिमः ॥ स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः ॥ अभ्यंतरदीर्घैकपालिरितराल्पपालिः कपाटसंधिकः ॥ बाह्यदीर्घैकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसंधिकः ॥ तत्र दशैते कर्णबंधविकल्पाः साध्यास्तेषां स्वनामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ संक्षिप्तादयः पंचासाध्याः ॥ तत्र शुष्कशष्कुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः ॥ अनधिष्ठानपालिः पर्यंतयोः क्षीणमांसो हीनकर्णः ॥ तनुविषमाल्पपालिर्वल्लीकर्णः ॥ ग्रथितमांसस्तब्धसिराततः सूक्ष्मपालिर्यष्टीकर्णः ॥ निर्मांससंक्षिप्ताग्राल्पशोणितपालिः काकौष्ठकपालिरिति ॥

क्रमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा कर्णं संदध्यात् ॥ तस्य हि स्वयमपि संधिर्विश्लिष्यते ध्मायते श्यावतामुपैति पच्यते शुष्यति चिराद्रोहति रूढोऽप्याभरणं न क्षमते सशोफकंडूसंतापो ग्रंथिमांश्च भवति ॥ तत्र यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ दुष्टरक्ते च रक्तमवसेचयेत् ॥ क्षीणरक्तं स्नेहपाननस्यमांसरसाशनाभ्यंगैर्बृंहयेत् ॥ सर्वत्र चैवमपि सोपद्रवसंधौ संधिं विमुच्य पूर्वोपचारोपस्थापितस्मृतिं सम्यक् संदधीतेति ॥ भवंति चात्र ॥ न कर्णे शोफरागादियुक्ते संधानमाचरेत् ॥ न घस्मरस्य नात्युष्णे नाविशुद्धतनोरपि ॥ सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसंधिसमं स्थिरं ॥ सुचर्माणमरोगं च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥ अन्यथानाहरुक्तोदशोफाः[1] स्युस्तत्र कारयेत् ॥ शीतान् प्रदेहसेकादीन् शुद्धिं च क्लेदनाशिनीं ॥ स्नेहावनूपजौ तैलं सर्पिर्लाक्षारसांजनं ॥ साधयेन्मधुरस्कंधहयगंधामसूरकैः ॥ पिष्टैर्दशगुणक्षीरे तत्परं कर्णवर्द्धनं ॥ कठिनाः सरुजः क्षामाः पाल्यः स्वेदितमर्दिताः ॥ अभ्यक्तास्तेन जायंते मृदवो नीरुजः स्थिराः ॥ बृहत्यौ कबरीवारिशूकमर्कजटाघृतं ॥ माक्षिकं शिखिनीतैलं समाहं ताम्रभाजने ॥ स्थापयेत्तत्परं कर्णमालेपात्पोषयेत्कृशं ॥ चर्मचटिकाजलौकोहयगंधाशबरकंदकं तुल्यं ॥ माहिषनवनीतयुतं कपित्थकं[2] कर्णवर्द्धनं पक्वात् ॥ कुर्याच्चाभ्यंजनालेपान् पालीशोषे प्रकीर्तितान् ॥ अथ कुर्याद्वयस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकां ॥ छिंद्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः॥त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥ सीव्येद्गंडं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ॥ नासाछेदे सुलिखिते परिवर्त्योपरि त्वचं ॥ कपोलवध्रं संदध्यात् सीव्येन्नासां च सर्वतः ॥ नाडीभ्यामुत्क्षिपेदंतः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ आमतैलेन सिक्त्वाऽनु पत्तंगमधुकांजनैः ॥ शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥

१ अन्यथादाहरुगितिपाठः २ कच्छुरेतिपाठः

ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ॥ ज्ञात्वा ऽवस्थांतरं कुर्यात्सद्योव्रणविधिं ततः ॥ छिंद्यादूढेऽधिके मांसं नासोपांताच्च चर्मवत् ॥ सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्द्धयेत्पुनः ॥ निवेशिते यथान्यायं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ॥ इति कर्णरोगप्रतिषेधो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथातो नासारोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ॥ नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ अत्यंबुपानरमणच्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः ॥ क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ जनयंति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदं ॥ तत्र वातात्प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ॥ घ्राणोपरोधनिस्तोददंतशंखशिरोव्यथाः ॥ कीटका इव सर्पंति मन्यते परितो भ्रुवौ ॥ स्वरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ॥ पित्तात्तृष्णा ज्वरघ्राणपिटिकासंभवभ्रमाः ॥ नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्रपीतकफस्रुतिः ॥ कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवं ॥ माधुर्यं वदने कंडूः स्निग्धश्लक्ष्णघनस्रुतिः ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्वृद्धिशांतिमान् ॥ दुष्टं नासासिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ॥ उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ कंडूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणं ॥ सर्वएव प्रतिश्याया दुष्टतां यांत्युपेक्षिताः ॥ यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्स सर्वेंद्रियतापनः ॥ साग्निसादज्वरश्वासकासोरःपार्श्ववेदनः ॥ कुप्यत्यकस्माद्बहुशो मुखदौर्गंध्यशोषकृत् ॥ नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥ पूयोपमासितारक्तग्रथितश्लेष्मसंस्रुतिः ॥ मूर्च्छंति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ पक्वलिंगानि तेष्वंगलाघवं क्षवथोः शमः ॥ श्लेष्मा सुचिक्कणः पीतो ज्ञानं च रसगंधयोः ॥ तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ॥

१ सः दुष्टपीनसः

वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि ॥ विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृंगाटकं व्रजन् ॥ निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशक्षवः ॥ शोषयेन्नासिकास्रोतः कफं च कुरुतेऽनिलः ॥ शूकपूर्णाभनासात्वं कृच्छ्रादुच्छ्वसनं ततः ॥ स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु जायते ॥ नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ निश्वासोच्छ्वाससंरोधात्स्रोतसी संवृते इव ॥ पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत् ॥ स घ्राणपाकः स्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसंभवः ॥ अच्छो जलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥ कफः प्रवृद्धो नासायां रुध्वा स्रोतांस्यपीनसं ॥ कुर्यात्सघुर्घुरश्वासं पीनसाधिकवेदनं॥अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ॥ अजस्रं पिच्छिलं शीतं पक्वं सिंघाणकं घनं॥रक्तेन नासा दग्धेव बाह्यांतः स्पर्शनासहा॥भवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥ तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात्॥ श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत्पूतिनासं वदंति तं ॥ निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् ॥ तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरं ॥ पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽतर्नासायां शोषयेन्मरुत्॥कफं स शुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकं तु तत् ॥ अर्शोर्बुदानि विभजेद्दोषलिंगैर्यथायथं ॥ सर्वेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनं पीनसः सततं क्षुतिः ॥ सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ॥ अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसं ॥ इति नासारोगविज्ञानीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेष्वेवादौ पीनसेषु स्नेहस्वेदवमनधूमगंडूषस्निग्धोष्णभोजननिवातशयनासनानि सेवेत ॥ पाचनार्थं च गुडार्द्रकक्षीरत्रिकटुकाजमांसमद्याम्लभोजनानि ॥ रोहिषाजाजीवचाचोरकोपकुंचिकाचातुर्जाततकारीरजो वस्त्रावबद्धं मुहुर्मुहुरुपजिघ्रेत् ॥ घृताक्तसक्तून्मल्लकसंपुटे कृत्वा धूमं च पिबेत् ॥ पक्वे तु शिरोविरेचनमवपीडं च युंज्यात् ॥ निदानोक्तानि वर्जयेत्॥विशेषे-

ण शीतांबुस्नानपानात्युच्चोपधानवेगोदीरणधारणक्रोधशोकान् ॥ अथ वातप्रतिश्यायी पूर्वमेव वातहरद्रव्यविपक्कं ससैंधवं प्रातः सर्पिः पिबेत् ॥ दशमूलकुलत्थकोलयवशुष्कमूलकव्योषलवणपंचकैः सदधिधान्याम्लं सर्पिः सिद्धमाहरेत् ॥ पाने च प्रणीतं प्रतिश्याययक्ष्मकासश्वासग्रहणीगुल्मविबंधघ्नं ॥ जीर्णस्नेहं जांगलरसेन व्योषदाडिमसैंधववच्चा बालमूलरसेन सर्वधान्ययूषेण वा भोजयेत् ॥ नागरं वा पयसा पिबेत् ॥ कृष्णादशमूलशुंठीयवैरंडमूलक्काथसिद्धेन पयसोत्तमांगं स्वेदयेत् ॥ तदेव च पानभोजनयोर्विदध्यात् ॥ अर्दितोक्तांश्च स्वेदानेवमपरिपच्यमाने पुनः पुनर्नाडीस्वेदान्वातहरं चास्थापनमनुवासनं शिरोबस्तिं च ॥ पक्के तु तैलं क्षवकचूर्णयुक्तं सैंधवं सर्पिः शिरोविरेचनं ॥ पित्तप्रतिश्याये पद्मकोशीरपटोलीसारिवाविदारीशतावरीक्षीरिद्रुमशुंगशुंठीककंटाख्यादुरालभानामर्द्धाढकमष्टगुणेऽभसि विपाच्य पादावशेषे मधुक मृद्वीकाचंदनशृंगाटककशेरुकश्वेतपाकान्यक्षमात्राणि दत्वा घृतप्रस्थं पयसा सह साधयेत्॥तत्प्रातः पानाय युंज्यात्॥जीर्णे सुखोष्णतोयपरिषिक्तं ससैंधवेन रसेन भोजयेत् ॥ स्निग्धं विरेचयेत् ॥ द्राक्षापटोलश्रीपर्णीमूर्वात्रिवृत्काथेन त्रिवृत्पथ्यापूगफलचूर्णान्वितेन ॥ विरिक्तभुक्तस्य शीतलैः शिरोवक्त्रलेपपरिषेककवलग्रहान्वितरेत् ॥ व्यजनपवनविधूयमानश्च नीलशाद्वलोपवनशिशिरकरकिरणधारागृहाणि सेवेत ॥ पक्के तु दोषे शिरोविरेकं पुराणेन घृतेन ससैंधवेन घृतमंडेन वा कट्फलान्वितेन वा कुर्यात् ॥ विशुद्धस्रोतसश्च जांगलरसेन क्षीरेण वा शीतेन संभोजनं ॥ कफजे तु यवक्षारावचूर्णितमुष्णोदकानुपानं घृतं पाययेत् ॥जीर्णे च तिलमाषपल्लववतीं यवागूं ॥ ततो वामनीयौषधक्काथसिद्धया ससर्पिष्कया ससैंधवमाषचूर्णप्रगाढया पेययोष्णांभसा च वामयेत् ॥ ततस्तीक्ष्णधूमकवलयवान्नचणकप्रायाहारनाडीस्वे

वैद्यपाचरेत् ॥ अरुचिगौरवयोस्तु विशोषयेत् ॥ पक्वे क्षवकविडंगसैंधवादिभिर्नस्यं तैलाप्लुतो नागरचूर्णानुबद्धो मुद्गाहारो यथासात्म्यं च ॥ रूक्षतीक्ष्णोष्णशुद्धघ्राणपथस्य देवदारुसरलकाकोलीजीवकमधुकपिप्पल्यनंताक्षीरविपक्कं तैलं नस्यं ॥ सान्निपातिके दोषबलतः प्रतिकुर्यात् ॥ रसांजनातिविषामुस्तभद्रदारुसाधितं चात्र तैलं नावनं ॥ रक्तजे पैत्तिकरक्तपित्तयोश्च विधिः ॥ दुष्टप्रतिश्याये व्योषचित्रकयवक्षारबीजकविडंगत्वक्लवणत्रयीमांसरसप्रतीवापविपक्कं सक्षौद्रं सर्पिः पाययेत् ॥ जीर्णे घृते जांगलरसेन तैलोपसेकं भोजयेत् ॥ स्निग्धं च प्रतिश्यायवदुपाचरेत् ॥ पक्वेऽवपीडं व्योषेंद्रयवविडंगसारजीरकसैंधवैर्बस्तमूत्रपिष्टैर्दद्यात् ॥ विशुद्धघ्राणस्रोतसं च पुनरुपस्नेह्य विरेचयेत् ॥ भृष्टान् यवान् भूस्तृणकाम्रातकजीरकत्रिवृतायुक्तगोमूत्रे क्वाथयेत् ॥ तं क्वाथमभयानागरमरिचकमुकसैंधवयावशूकचूर्णयुक्तं सबीजपूरकरसं पाययेत् ॥ कोष्णोदकं चानु पाययेत् ॥ विरिक्तं च काले मुस्तहरिद्रानागरयवक्षारपूतिकरंजरेणुकाभिरजाविगोमूत्रदधिभिश्च सिद्धं सर्पिरुपयोजयेत् ॥ तीक्ष्णानि च निरूहानुवासनानि ॥ अरिष्टांश्च पानार्थे ॥ एवमप्यशांतौ हिंगुक्षाराम रदारुविपक्कं घृतं मांसरसानुपानं पिबेत् ॥ कुशाग्रपल्लवमूर्वातकरींगुदीफलफणिज्जकमहापंचमूलकंटकारिकासारिवोरुबूकहिंस्रानिंबशिग्रुफलरक्षोघ्नकृमिघ्नदंतीपूतिकरंजपिप्पलीवार्ताकबीजाहिमारकमूलत्वक्पत्रपुष्पफलैरजाश्वशकृद्रसयुक्तैर्धूमवर्तिं कृत्वा घृताभ्यक्तां पातुं प्रयच्छेत् ॥ पिप्पलीवर्द्धमानं चोपयुंजीत ॥ कृमिघ्नैश्च योगैर्यापयेत् ॥ भृशाक्षवथौ पुटके च निंबकट्फलकुष्टमरिचचूर्णः क्लेदनाय प्रधमनं ॥ पिप्पलीकुष्टशुंठीविडंगमृद्वीकाकषायकल्कविपक्कं तैलं घृतं वा नावनं ॥ नासाशोषे बलातैलं पाने शिरोवस्तौ च ॥ स्निग्धस्य स्वेदः ॥ क्षी-

१ लंघयेत्

स्तैर्भिर्नस्यं ॥ मधुरवर्गसाधितं वा तैलं ॥ स्नैहिको धूमः॥ तथा ऽन्नाहे ऽपि ॥ एवमनुपशमे शिरोविरेकः ॥ नासापाके दीप्तौ च जलौकोभिस्त्रविस्रावणं ॥ शीतैरूर्ध्वाधो विरेकलेपसेकाः॥नासास्रावे तीक्ष्णं नस्यं धूमश्च॥ अपीनसे पूतिनासे च गुडमरिचाहिंगुशिवाटिकाविडंगैरजामूत्रपिष्टैर्नस्यं ॥ कफप्रतिश्यायवच्च स्नेहस्वेदवमनानि॥ वमितवतो निर्गुंडीशिग्रुतर्कारीफणिज्जकक्षवकसुरसार्जकपत्रस्वरसेन सार्षपं पीलुजं वा तैलं विपाच्य नस्यं विदध्यात् ॥ लाक्षाविडंगपिप्पलीलवंगक्षवककणिशाकुष्ठवचाकरंजिकाकल्कैर्वा तिलतैलं ॥ उत्पन्नमात्रं पूयरक्तं प्रतिश्यायवच्चिकित्सेत् ॥ प्रवृद्धं नाडीव्रणवत् ॥ कृतवमनस्य चास्य नस्यधूमौ योजयेत् ॥ अर्शांसि विधिवत् क्षारेणाग्निना वा दहेत् ॥ स्थूलानि तु शस्त्रेण स्पृष्ट्वा ॥ दाहानंतरं शीतां क्रियां योजयेत्॥वर्त्ति च नासायां कुंभनिकुंभाग्निकसैंधवपिप्पलीमनःशिलाऽलकल्कमधुघृतप्रदिग्धां ॥ तुवरिकाविभीतकहरिद्रारोध्रप्रियंगुकरंजिकाकल्कगुडोदकविपक्वं तैलं नावनं ॥ रोध्रोत्पलमधुकातिंदुकास्थित्रिफलाखदिरसारविपक्वं वा ॥ यथादोषं च स्नेहवमनविरेचनादीन् प्रणिदध्यात् ॥ अर्बुदं बडिशेन गृहीत्वा मंडलाग्रेण मूले समं भिंद्यात् ॥ छेद्यं चोच्छेदयेत् ॥ चलं प्रसृष्टं च व्रणं शलाकया दहेत् ॥ तैलेन वाऽग्निदग्धं भ्रक्षयेत् ॥ ततः शिशिरप्रदेहः ॥ उपरूढव्रणस्य रोध्रावापं तीक्ष्णोष्णलवणद्रव्यगोमूत्रयुक्तं सार्षपं कारंजं वा तैलं नावनं ॥ पित्तजे रक्तजे वाऽर्बुदे गोदंतसैंधवतालकासीसकांस्यनीलैरंबुपिष्टैरालेपः ॥ ततश्च शीताः प्रदेहसेकाः शीतैरेव च साधितान्यभ्यंगनस्यपानानि ॥ मांसमेदःसन्निपातार्शोर्बुदानि च साधयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धिरतिच्छेदात्स्वरक्षयः ॥ गंधाज्ञानं च वीसर्पौ मूर्च्छा छिंद्यादतःसमं ॥ इति नासारोगप्रतिषेधो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकं ॥ माषसूपदधिक्षीरसुक्तेक्षुरसफाणितं ॥ अवाक्शय्यां च भजतो द्विषतो दंतधावनं ॥ धूमछर्दनगंडूषानुचितं च सिराव्यधं ॥ क्रुद्धाः श्लेष्मोल्वणा दोषाः कुर्वंत्यंतर्मुखे गदान्॥ तत्र खंडोष्ठइत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ओष्ठकोपे तु पवनात्स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ॥ दाल्येते परिपाट्येते परुषासितकर्कशौ ॥ पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ ॥ पिटिकाभिर्बहुक्लेदावाशुपाकौ कफात्पुनः ॥ शीतासहौ गुरू शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ ॥ सन्निपातादनेकाभौ दुर्गंधास्रावपिच्छिलौ ॥ अकस्मान्म्लानसंशूनरुजौ विषमपाकिनौ ॥ रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत् ॥ मांसपिंडोपमौ मांसात्स्यातां मूर्च्छत्कृमी क्रमात् ॥ तैलाभश्वयथुक्लेदौ सकंड्वौ मेदसा मृदू ॥ क्षतजाववदीर्यंते पाट्येते चासकृत्पुनः ॥ ग्रथितौ च पुनः स्यातां कंडूलौ दशनच्छदौ ॥ जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदं[1] ॥ गंडालजी स्थिरः शोथो गंडे दाहज्वरान्वितः[2] ॥ वातादुष्णसहा दंताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ॥ दाल्यंतइव शूलेन शीताख्यो दालनश्च सः ॥ दंतहर्षे च वाताम्लशीतभक्ष्याक्षमा द्विजाः ॥ भवंत्यम्लाशनेनैव सरुजाश्चलिताइव ॥ दंतभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः ॥ चालश्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ॥ करालस्तु करालानां दशनानां समुद्भमः ॥ दंतोऽधिकोऽधिदंताख्यः स चोक्तः खलु वर्द्धनः ॥ जायते जायमानेऽतिरुक् जाते तत्र शाम्यति ॥ अधावनान्मलो दंते कफो वा वातशोषि[तः] ॥ पूतिगंधः स्थिरीभूतः शर्करा सोऽप्युपेक्षितः ॥ शातयत्यणुश[ो] दंतान्कपालानि कपालिका ॥ श्यावः श्यावत्वमायाता रक्तपित्ता[नि]लैर्द्विजाः ॥ समूलं दंतमा-

1 इत्येकादश ओष्ठे 2 इत्येको गंडे

श्रित्य दोषैरुल्वणमारुतैः ॥ शोषिते मज्जि सुषिरे दंतेऽन्नमलपूरिते ॥ पूतित्वात्क्रमयः सूक्ष्मा जायंते जायते ततः ॥ अहेतुतीव्रार्तिशमः ससंरंभोऽसितश्चलः ॥ प्रलूनः पूयरक्तास्रुक् स चोक्तः कृमिदंतकः[1] ॥ श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहंत्यस्रमहेतुकं ॥ शीर्यंते दंतमांसानि मृदुक्लिन्नसितानि च ॥ शीतादोऽसावुपकुशः पाकः पित्तासृगुद्भवः ॥ दंतमांसानि दह्यंते रक्तान्युत्सेधवंत्यतः ॥ कंडूमंति स्रवंत्यस्रमाध्मायंतेऽसृजि स्थिते ॥ चला मंदरुजो दंताः पूतिवक्त्रं च जायते ॥ दंतयोस्त्रिषु वा शोथो बदरास्थिनिभो घनः ॥ कफास्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दंतपुप्पुटः ॥ दंतमांसे मलैः सास्रैर्बाह्यांतः श्वयथुर्गुरुः ॥ सरुग्दाहः स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दंतविद्रधिः ॥ श्वयथुर्दंतमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ लालास्रावी स सुषिरो दंतमांसप्रशातनः॥स सन्निपाताज्ज्वरवान् सपूयरुधिरस्रुतिः ॥ महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबंधनः॥ दंतांते कीलवच्छोथो हनुकर्णरुजाकरः॥ प्रतिहंत्यभ्यवहृतिं श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ॥ घृष्टेषु दंतमांसेषु संरंभो जायते महान् ॥ यस्मिंश्चलंति दंताश्च स विदर्भोऽभिघातजः ॥ दंतमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ॥ अंतस्तस्यास्रवन् दोषः सूक्ष्मां संजनयेद्गतिं ॥ पूयं मुहुः सा स्रवति त्वङ्मांसासृक्प्रभेदिनी ॥ ताः पुनः पंच विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः[2] ॥ शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ॥ जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसांकुरैश्चिता ॥ शाल्मलीकंटकाभैस्तु कफेन बहला गुरुः ॥ कफपित्तादधः शोफो जिह्वास्तंभकृदुन्नतः ॥ मत्स्यगंधिर्भवेत्पकः सोऽलसो मांसशातनः ॥ प्रबंधनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्निभः ॥ सांकुरः कफपित्तास्रैर्लालोषास्तंभवान् खरः ॥ अधिजिह्वः सरुकंडूर्वाक्याहारविघातकृत् ॥ तादृगेवोपजिह्वस्तु जिव्हाया उपरि-

1 इति दंत दश २ इतिदंतमूले त्रयोदश ॥

स्थितः[1] ॥ तालुमांसेऽनिलाद्दुष्टे पिटिकाः सरुजाः खराः ॥ बह्व्यो घनाः स्रावयुतास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥ तालुमूले कफात्सास्रान्मत्स्यबस्तिनिभो मृदुः ॥ प्रलंबः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ॥ कंठोपरोधतृट्कासवमिकृद्गलशुंडिका ॥ तालुमध्ये निरुङ्मांसं संहतं तालुसंहतिः पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयथुरर्बुदं ॥ कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुप्पुटो नीरुजः स्थिरः ॥ पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्रावी महारुजः ॥ वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाह्वयः ॥ जिह्वाप्रबंधजाः कंठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ मांसांकुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ॥ कंठास्यशोषकृद्वातात्सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ पित्ताज्ज्वरोषातृण्मोहकंठधूमायनान्विता ॥ क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्तिरागिणी स्पर्शनासहा ॥ कफेन पिच्छिला पांडुरस्रजा स्फोटकान्विता ॥ तप्तांगारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ गंभीरपाका निचयात्सर्वलिंगसमन्विता ॥ दोषैः कफोल्बणैः शोफः कोलवद्ग्रथितोन्नतः ॥ शूककंटकवत्कंठे शालूको मार्गरोधनः ॥ वृंदो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद्गलपार्श्वगः ॥ हनुसंध्याश्रितः कंठे कार्पासीफलसन्निभः ॥ पिच्छिलो मंदरुक् शोफः कठिनस्तुंडिकेरिका ॥ बाह्यांतः श्वयथुर्घोरो गलमार्गार्गलोपमः ॥ गलौघो मूर्द्धगुरुतातंद्रालालाज्वरप्रदः ॥ वलयं नातिरुक् शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ॥ मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाऽल्परुक् ॥ कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहृतिः पृथुमूलो गिलायुकः ॥ क्रूरिमांसांकुरवृता तीव्रतृड्ज्वरमूर्द्धरुक् ॥ शतघ्नी निचिता वर्त्तिः शतघ्नीवातिरुक्करी ॥ व्याप्तसर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ पूतिपूयनिभस्रावी श्वयथुर्गलविद्रधिः ॥ जिह्वावसाने कंठादावपाकं श्वयथुं मलाः ॥ जनयंति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद्गलार्बुदं ॥ ष

१ इति जिह्वायाः षट् ॥ २ स तालुशोष इत्युच्यते इत्यष्टौ तालुरोगाः

वातश्लेष्ममेदोभिर्गलगंडो भवेद्बहिः ॥ वर्द्धमानः स कालेन मुष्कवल्लंबते गले ॥ कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः स वातात्कृष्णराजिमान् ॥ वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यतां ॥ स्थिरः सवर्णः कंडूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ॥ वृद्धस्तालुगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यतां ॥ मेदसः श्लेष्मवद्धानिवृद्ध्योः सोऽनुविधीयते ॥ देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरालपतां ॥ श्लेष्मरुद्धानिलगतिः शुष्ककंठो हतस्वरः ॥ ताम्यन्प्रसक्तं श्वसिति येन स स्वरहा ऽनिलार्त् ॥ करोति वदनस्यांतर्व्रणान् सर्वसरोऽनिलः ॥ संचारिणोऽरुणान् रूक्षानोष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ ॥ जिव्हा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कंटकान्विता ॥ विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखं पाको मुखस्य सः ॥ अधःप्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ॥ यात्यूर्ध्वं वक्त्रदौर्गंध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषे तिक्तवक्त्रता ॥ क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणास्तद्वच्च रक्तजे ॥ कफजे मधुरास्यत्वं कंडूमत्पिच्छिला व्रणाः ॥ अंतः कपोलमाश्रित्य श्यावपांडु कफोऽर्बुदं ॥ कुर्यात्तत्पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ॥ मुखपाको भवेत्सास्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ पूत्यास्यता च तैरेव दंतकाष्ठादिविद्विषः ॥ ओष्ठे गंडे द्विजे मूले जिव्हायां तालुके गले ॥ वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पंचसप्ततिरामयाः ॥ एकादशैको दश च त्रयोदश तथा च षट् ॥ अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्तेष्वनुपक्रमाः ॥ करालो मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि चलाद्विना ॥ कच्छपस्तालुपिटिका गलौघः सुषिरो महान् ॥ स्वरघ्नोर्ध्वगदश्यावशतघ्नीवल्यालसाः ॥ नाड्योष्ठकोपौ निचयाद्रक्तात्सर्वैश्च रोहिणी ॥ दशने स्फुटिते दंतभेदः पक्वोपजिव्हिका ॥ गलगंडः स्वरभ्रंशी कृच्छ्रोच्छ्वासोऽतिवत्सरः ॥ याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ इति मुखरोगविज्ञानं नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

---

१ इति गलरोगा अष्टादश

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्निग्धस्विन्नस्य खंडौष्ठस्योष्ठांतौ विलिख्य सुश्लिष्टौ क्षौमसूत्रेण सीव्येत् ॥ शतधौतघृताभ्यक्तां चास्मै कवलिकां व्रणस्योपरि दद्यात् ॥ प्रक्लिन्नं च व्रणं व्रणचिकित्सया साधयेत् ॥ज्योतिष्मतीरोध्रमधुकपटोलकाकमाचीश्रावणीसारिवाभिस्तैलं विपक्वमभ्यंजनाच्छोधनरोपणं ॥ वातहरमधुरौषधसिद्धं च तैलं नस्यं ॥ वातजे ओष्ठकोपे देवदारुगुग्गुलुसर्जरसमधूच्छिष्टसिद्धेन महास्नेहेनाभ्यंगः ॥ तेनैव च समधुकचूर्णेन प्रतिसारणं ॥ तदभ्यक्तेन पिचुना प्रच्छादनं ॥ एरंडपल्लवैः क्षीरक्वथितैर्नाडीस्वेदः ॥ खंडौष्ठोक्तं च नावनं ॥ तदेव शिरोभ्यंगः ॥ पित्तोत्थेऽभिघातजे च जलौकोभिर्वाऽस्रस्रावणं ॥ पत्तंगयष्टीछिन्नरुहाविपक्वं सर्पिरभ्यंगः ॥ मधुमधुकरोध्रसर्जरसैः प्रतिसारणं ॥ पित्तविद्रधिवच्च चिकित्सा ॥ रक्तजेऽप्यचिरोत्थिते पैत्तिकवत्प्रतिकुर्यात् ॥ कफजे जलजाभिः शाकादिपत्रैर्वा रक्तं विस्राव्य व्योषपाठायवक्षारस्वर्जिकाक्षारैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत्॥कुष्ठतगरदंतीश्यामाबिडहरितालविडंगैर्वा॥स्वेदनस्यधूमकवलांश्च कफघ्नानवचारयेत्॥मेदोजे दंतच्छदं स्वेदयित्वा वृद्धिपत्रेण विपाट्य शुद्धमेतदग्निनाऽनु दहेत् ॥ कफजोक्तैश्च प्रतिसारणं॥जलार्बुदोक्तं च तैलं रोपणं॥जलार्बुदं भित्त्वा विशोध्य त्रिकटुककटुकातेजोवतीयवक्षारसैंधवस्वर्जिकाकासीसचूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ अतिगाढमतिवृद्धं वा क्षारेणाग्निना वा दहेत् ॥ हरिद्रामधुकरोध्रमालतीहरेणुतगरैर्विपक्वं तैलं रोपणं ॥ मांसपाकार्बुदसन्निपातास्याज्याः ॥ गंडालजीमपक्वां शोफवत् विदग्धामुपनाह्य पक्वां विदार्य व्रणवत्साधयेत् ॥ शीतदंतस्योष्णांबुस्विन्नस्य व्रीहिमुखेन पालीं लिखित्वा पिचुतैलेन दहेत् ॥ प्रतिसारयेच्च प्रियंगुजंब्वस्थिदाडिमत्वक्त्रिफलारसांजनसैंधवशुंठीमुस्तकचूर्णैर्मधुयुतैः ॥ क्षीरिवृक्षकषायैर्गंडूषः ॥ अणुतैलं नस्यं ॥ दंतहर्षे भेदे

च वातहरसिद्धं तैलं ॥ एलाकुष्ठपाटलीत्वग्विपक्को मज्जा वा गंडूषः ॥ स्निग्धाश्च नस्यादयः ॥ दंतचाले दशमूलक्काथेन तैलसर्पिर्वसाक्षौद्रैश्च कवलः ॥ पिप्पलीसैंधवतुत्थरोध्रपत्तंगस्रोतोजमुस्तात्रिफलाः प्रतिसारणं ॥ नियतं च स्नैहिकधूमपायी स्निग्धमधुराहारो विस्रावणपरः स्यात् ॥ चंदनपद्मकविदारीकसेरुकनीलोत्पलमृद्वीकाजीवकर्षभकशर्कराणां प्रत्येकं पलेन क्षीरेण च मांसरसद्विगुणेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ एतन्नस्यगंडूषप्रयोगात्परमं दशननयनश्रवणबलकरं ॥ अधिदंतकं क्षारेणालिप्य जर्जरं विज्ञाय क्रमिदंतकविधिनोत्पाट्य तद्वदेवोपचरेत् ॥ अनवस्थितशोणितं दग्ध्वा व्रणवदुपक्रमेत् ॥ दंतशर्करां दंतमूलान्यपीडयन्दंतलेखनेन विलिख्य क्षारतैलेनावसेचयेत् ॥ कषायां कर्पूरपाटलीत्वक्चूर्णेन प्रतिसारणं ॥ सदा च दंतधावनादि निषेवेत ॥ दंतहर्षोक्तं च कुर्यात् ॥ कपालिकायामेतदेव विशेषतः शीलयेत् ॥ क्रमिदंतके सुषिरं गुडेन मधूच्छिष्टेन सर्पिषा वा पूरयित्वा तप्तशलाकया दहेत् ॥ सप्तच्छदार्कक्षीरपूरणं ॥ सर्षपकरंजतैलं वा॥हिंगुविडंगस्वर्जिकाकट्फलकासीसकुष्ठचूर्णस्तांतवबद्धो दंतस्योपरि तिष्ठन् रुजमपहरति ॥ कुंदरुकचूर्णो वा ॥ एभिरेव च सिद्धं तैलं गंडूषः ॥ दृढमूलगूढमांसे सरुजे विस्रावणं ॥ भग्नस्फुटितविवर्णसुप्तस्य चलस्य सरुजश्चैवमनुपशमे संदंशयंत्रेण दंतमायतं गृहीत्वा विचाल्य शस्त्रेण पार्श्वेभ्यो मोक्षयित्वोद्धरेत् ॥ दंतनिर्घातनेन चोत्पीड्य मुद्गरेणाश्मना वा निर्घातयेत् ॥ न तूत्तरं ॥ तस्योद्धरणाच्छोणितात्ययः स्यात् ॥ ततश्चेंद्रियभ्रंशो वातव्याधिर्वा ॥ प्रक्षालितमुखस्य समधुचूर्णं तैलं मधु वा गंडूषं धारयेत् ॥ विदारीमधुकशृंगाटककसेरुकाभिस्तैलं दशगुणे पयसि सिद्धं नस्यं ॥ उत्तरदंतोद्धरणेऽप्ययमेव प्रतीकारः ॥ शीतोपचारश्च सुतरां ॥ शीतादे शोणितं विस्राव्य रसांजनमुस्तात्रिफला·

र्जुनत्वक्प्रियंगुमहौषधकषायगंडूषं धारयेत् ॥ एभिरेव च सक्षौद्रैः प्रतिसारणं मधुरवर्गतैलं नस्यं ॥ तेजोवतीहरिद्राद्वयकुष्टपाठाकटुकरोहिणीरोध्रसमंगामुस्तैः प्रतिसारणं ॥ सर्वदंतमांसामयेषु कंडूश्वयथुवेदनारक्तस्रुतिहरं ॥ तथा व्योषयवक्षारमनःशिलाऽलसैंधवदार्वीत्वग्भिरेव चौषधैर्गुलिकाः सर्वमुखरोगहराः ॥ उपकुशे मुखोष्णांबुस्विन्नान्युत्सन्नानि दंतमांसान्यवलिखेन्मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा ॥ ततः मुखोष्णो घृतमंडस्तैलं वा गंडूषः ॥ मरिचकुष्टमधुप्रियंगुभिर्वा लाक्षापत्तंगगैरिकरसांजनशुंठीसैंधवैर्मधुघृतमंडयुक्तैः प्रतिसारणं ॥ पृथक्पर्णीविडंगविदारीमधुकपयस्यासुरदारुपक्कं तैलं गंडूषो नस्यं च ॥ मधुरसिद्धमेव वा सर्पिः ॥ पुनः पुनश्च रुधिरावसेकः ॥ दंतपुप्पुटके छिन्ने भिन्ने विलिखिते स्वर्जिकामधुशुंठीसैंधवैः प्रतिसारणं ॥ दंतविद्रधौ तिक्तकटुकषायोष्णैः समूत्रैः कवलालेपाश्च ॥ वृश्चिकाली कुष्टकटुकायवक्षारैः प्रतिसारणं ॥ पाकं तु रूक्षशीतैरंतर्बहिः प्रयुक्तैर्धारयेत् ॥ पक्के तु पाटनमवगाढे दाहः ॥ त्रिफलासुमनारिष्टक्काथो गंडूषः ॥ यष्टीमधुकसिद्धः सर्पिर्मंडो नस्यं ॥ सुषिरे छिन्नलिखिते-रोध्रमुस्तत्रिफलाकिंशुकपत्तंगताक्ष्र्यशैलशतपुष्पाकट्फलैरवघर्षः ॥ तेषामेव क्काथो गंडूषः ॥ क्षीरिवृक्षकिंशुकामलकानां वा ॥ गैरिकोत्पलमधुकसारिवाचंदनप्रपौंडरीकशर्करानंतारोध्रागुरुसिद्धं तैलं नावनं ॥ अधिमांसकमचिरोत्थं स्रावयेत् ॥ विवृद्धं तु बडिशेन मुचुंड्या वा गृहीत्वा मंडलाग्रेण छित्वा तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् ॥ कटुतीक्ष्णैः कवलस्तैलं वा यवक्षारावचूर्णितं ॥ विदर्भे दंतमूलानि शस्त्रेण विशोध्य क्षारं प्रयुज्य घृतमंडं गंडूषे दद्यात् ॥ रोध्रप्रियंगुमंजिष्ठामधुकचूर्णैः प्रतिसारणं ॥ काकोलीयष्टीमधुशर्कराविपक्कं तैलं नावनं ॥ दंतनाडीं मेषयित्वा संवृतां शस्त्रेण विचारयित्वा तदाश्रितं दंतशेषमुद्धृत्यश-

१ प्रयुक्तैरक्षेदिति पाठः ॥

लाकया दहेत् ॥ कुब्जामवगाढामनेकगतिं गुडमधुसिक्थान्यतमपूर्णां ॥ ततः क्षीरिवृक्षकषायेण गंडूषान्धारयेत् ॥ तत्सिद्धेन वा तैलेन नस्यं च ॥ दंतीखदिरसारमदनस्वादुकंटककाथे रोध्रवालकोशीरदेवदारुमंजिष्ठामधुककल्के विपक्कं तैलं सर्षपतैलं वा नाडीशोधनं रोपणं च ॥ प्रपौंडरीकहरिद्राद्वयमधूकमधूच्छिष्टरोध्रकटुशर्करापद्मकचंदनदूर्वापोदकावास्तुकतंदुलीयकमंजिष्ठाम्लीकाकपित्थैः पत्रैर्वा नस्यं च ॥ विडंगमधुमुस्तानिर्गुंडीखदिरमंजिष्ठोशीरसुरतरुसिद्धं तैलं ॥ धूमासृक्स्रावणनावनानि शीलयेत् ॥ नाडीशोधनं चेक्षेत ॥ जिव्हायां वातजेषु कंटकेषु वातोष्ठकोपोक्तं च कुर्यात् ॥ पित्तजेषु विघृष्टस्रुतदुष्टरुधिरेषु प्रतिसारणगंडूषनावनानि मधुरैर्हिमानि कुर्यात् ॥ कफोत्थेषु सर्षपत्र्यूषणादिभिस्तीक्ष्णैस्तानि ॥ जिव्हालसे नवोत्थिते तीक्ष्णाः प्रतिसारणादयः ॥ नचात्र शस्त्रमवचारयेत् ॥ सिरां तु विध्येत् ॥ पुनरधोजिव्हामुन्नम्य बडिशेन गृहीत्वा मंडलाग्रेण छिंद्यात् ॥ तीक्ष्णाश्च नस्यादयः ॥ उपजिव्हां शाकपत्रेणांगुलिशस्त्रेण वा विस्राव्य यवक्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ गलशुंडिकां तु कफघ्नैरुपाचरेत् ॥ दृद्धायां त्वेर्वारुकबीजनिभमसिराततमुपरि जिव्हाया निविष्टं बडिशेन मुचुंड्या वा वस्त्रवेष्टिताभ्यां वा वामांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यां गृहीत्वा मंडलाग्रेण नात्यग्रे नातिमूले छिंद्यात् ॥ अग्रच्छेदादनुपशयः शोफलालाभिवृद्धिर्वा ॥ अतिच्छेदाच्छोणितक्षयेण मरणं ॥ सम्यक्छिन्नायां पूर्ववत्प्रतिसारणादयः ॥ तालुसंघाते पुप्पुटे कच्छपे च नवे विधिरयं ॥ शस्त्रकर्मणि तु विशेषः ॥ तत्र हि विलेखनं ॥ तालुपाकेऽप्यपक्वस्य श्वयथोः कासीसरसांजनक्षौद्रेण प्रतिसारणं ॥ मधुरकषायशीतैर्गंडूषः ॥ पक्वस्य मंडलाग्रेणाष्टापदवच्छेदनं ॥ तीक्ष्णैरवघर्षणं ॥ पटोला-

अष्टापदं चतुरंगपीठं

रिष्टजातीकरवीरगुडूचीवृषकटुकाहरिद्राद्वयवेत्राग्रकंटकारिकाक्राथः कवलो मधु तैलं च ॥ तालुशोषे मधुपिप्पलीनागरसिद्धमौत्तरभक्तकं सर्पिः सतृष्णः पिबेत् ॥ अम्लैश्चास्य गंडूषः ॥ पयस्यामधुकमधूलिकाविपक्कं क्षीरसर्पिर्नस्यं॥स्निग्धो धूमः॥तृष्णाघ्नमन्नपानं॥कंठरोगेषु तु ज्वराद्यनुपद्रुतेषु कटुतीक्ष्णैर्नस्यावघर्षणगंडूषादयः ॥ सिराव्यधो रसांजनेंद्रयवदार्वीनिंबक्राथः पानं ॥ व्योषयवक्षाररसांजनदार्वीतेजोवतीपाठानिंबत्वक्त्रिफलाचित्रकैः शुक्तगोमूत्रकथितैः कवलो गुटिका वा प्रतिसारणं ॥ तालीसपत्रगृहधूमपंचकोलकैलामरिचपलाशमुष्ककक्षारयवक्षारैः गुडक्राथेन गुटिकाः कृताः सर्वकंठरोगेष्वमृतोपमाः ॥ अथ वातरोहिणिकामंतर्बहिः स्विन्नामंगुलिशस्त्रकेण मधुलवणगर्भेण वा नखेन विस्राव्य तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् ॥ महापंचमूलक्राथो गंडूषः ॥ एलापुनर्नवासिंहीकपित्थकल्कपयोविपक्कं तैलं गंडूषो नावनं च ॥ पित्तजामप्येवं विस्राव्य पत्तंगशर्कराशोध्रप्रियंगुभिः प्रतिसारयेत् ॥ एषामेव कषायो गंडूषः ॥ द्राक्षापरूषकोशीरमधुकचंदनक्राथो वा ॥ त्रिफलातिल्वकश्यामाश्रीपर्णीत्वङ्मधुयष्टिकाभिर्दशगुणे पयसि सिद्धं सर्पिर्नस्यकवलभोजनेषु ॥ रक्तजामप्येवं प्रत्याख्यायोपक्रमेत् ॥ श्लैष्मिकां स्वेदयित्वा विलिख्य कटुवर्गेण सागारधूमत्रिफलासैंधवयुक्तेन प्रतिसारयेत् ॥ तद्विधाश्च गंडूषाः ॥ निंबजात्यपामार्गतगरविडंगविपक्कं तैलं नस्यं ॥ कंठशालूकवृंदतुंडिकेरीगिलायुष्वप्येष एव विधिः ॥ गलविद्रधौ विस्रावितायां रोध्रवराग्सांजनपत्तंगगैरिकरोचनापिप्पलीसैंधवचूर्णावघर्षणं ॥ तैरेव कथितैर्गंडूषः ॥ किराततिक्तकरोध्रदार्वीशतपुष्पानिंबकुष्ठैलागुडूचीचित्रकतगरमुस्ताक्राथविपक्कं तैलं नावनं ॥तिलप्रियालदूर्वामूलकशणातसीबीजैरुपनाहयेत् ॥ तिल्वकाग्निमंथपुनर्नवकालामृतासौभांजनकगजपिप्पल्येषिकार्कमूलकरघाटकपुष्पैः सुराम्ल-

पिष्टैः पुनः पुनर्लेपयेत् ॥ निंबगुडूचीकुटजहंसपादीकृष्णावल्लाह्वयदेवदारुसिद्धं तैलं पाययेत् ॥ श्लैष्मिकेऽप्ययमेव विधिः ॥ तीक्ष्णतराश्च स्वेदप्रलेपादयः ॥ विशल्याऽतिविषाविषाणिकाशुकनासाऽजगंधागुंजाफलकटुकालाबुभिः पलाशक्षारसुपिष्टैः सुखोष्णो लेपः ॥ वत्सकादिना पंचलवणयुक्तेन सिद्धं तैलं पानं ॥ तीक्ष्णान् वमनादीन् शीलयेत् ॥ पर्यायशः स्वेदः शोणितावसेचनं च ॥ तथाऽनुपशमे पाचयित्वा व्रणवद्भावप्युपचरेत्॥यवान्नमुद्गादियूषांश्च व्योषोत्कटान् पानभोजनयोर्विदध्यात्॥मेदोजे स्निग्धस्य सिरां व्यधेत्॥पूर्वोक्तैः प्रलेपः ॥ प्रातः प्रातश्चासनादिसाररजो गोमूत्रेण पिबेत्॥एवमशांतौ च शस्त्रेण विदार्य मेदो विशोध्य सीव्येत् ॥ दाहयोग्यं वा वसाघृतक्षौद्रान्यतमेन यथावद्दहेत् ॥ रोचनाकासीसतुत्थकचूर्णावचूर्णितं तैलं व्रणशोधनरोपणं ॥ असनादिसारं गोपुरीषरसयुक्तं वा ॥ मुखपाकेषु सामान्यतस्त्रिफलाक्वाथो मधुमान् ॥ अन्ये च तिक्तकटुकषाया मुखधावनाः॥पाठामृद्वीकाजातीमातुलुंगार्जुनपुत्रजीवकपल्लवानामनभ्यवहारताचर्वणं ॥ दारुहरिद्रार्द्धतुलां विंशतिगुणेऽम्भसि श्रपयित्वा तं क्वाथं सगैरिकमादर्वीप्रलेपात्साधितं क्षौद्रयुक्तं घृतभाजने निदध्यात् ॥ तन्निष्ठीवनं सर्वमुखामयनाडीघ्नं ॥ अयमेव पृथक्कल्पो यष्टीमधुकपटोलीनिंबाटरूषकजातिरोधारिमेदत्रिफलाजंबूखदिरत्वचां ॥ यवक्षारभागाः सप्त सुवर्णगैरिकभागद्वयं दूर्वाकटुकातिविषामलकानामेकैको भागस्तत्सर्वं कुंतलाक्षारोदकपिष्टं गुलिकाः कृत्वा खादेन्निष्ठीवेत् ॥ खदिरसारतुलामरिमेदतुलाद्वयं च तोयवहेऽष्टभागावशेषं क्वाथयेदवतारितपरिस्रुतं च पुनराघनीभावात् ॥ घनीभूते शीते च कार्षिकाणि श्लक्ष्णीकृतानि प्रक्षिपेच्चंदनपद्मकोशीरवालकमंजिष्ठाधातकीमुस्तकप्रपौंडरीकमधुकत्रिफलाचतुर्जातकलाक्षानलदतार्क्ष्यशैलरोध्रहरिद्रारजनीसमंगाकट्फलैलेयपत्तंगागुरुगैरिकांजनानि पालिकांश्च जा-

तीफललवंगकंकोलकान् कर्पूरकुडवं च ॥ ता गुलिका वदनस्थाः सर्वान्मुखरोगान् जयंति ॥ सौरभं सौमनस्यं रुचिं च जनयंति ॥ एषामेव च कल्ककषायैस्तैलं साधितं कवले नियुंज्यात् ॥ तत्र वातजे मुखपाके दशमूलकंकोलीरास्नामधुकसारिवाक्राथेन कुष्टकल्केन च सिद्धं तैलं नस्यं गंडूषश्च स्नैहिको धूमः ॥ पिप्पल्येलालवणोत्तभैः प्रतिसारणं ॥ पैत्तिके क्षीरेक्षुरसद्राक्षारसशर्करोदकैर्गंडूषः ॥ मधुरद्रव्यसिद्धं पयः पानं कवलो नस्यं च ॥ पद्मकसमंगामंजिष्ठारोध्रधातकीविपक्वः सर्पिर्मंडो नावनं ॥ मदयंतिकापत्रैर्निष्ठीवनं ॥ कफजे कटुकक्षारलवणैः प्रतिसारणं ॥ स्थिरासु तु पिटिकासु प्राक् शाकादिपत्रेण लेखनं ॥ मुष्ककपलाशामलकक्षारगोमूत्रैर्गंडूषः ॥ तद्विपक्वं तैलं च ॥ निर्गुंडीफणिज्जार्जकसुरसपत्रैर्निष्ठीवनं ॥ देवदारुपाठाऽतिविषादंतींद्रयवकटुका गोमूत्रेण क्वथिताः कल्किता वा पीताः सर्वकफामयान्निघ्नंति ॥ रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः ॥ सर्वजे यथादोषोदयं सेवनं ॥ कासीससौराष्ट्रिकारसांजनानि मोचरसो मधु चैकतो विपक्वं लोहभाजनस्थं कल्कं विशुष्कं चूर्णीकृतं मधुना व्रणलेपं कुर्यात् ॥ सर्वसरमर्बुदमचिरोत्थितमप्रवृद्धं मंडलाग्रेण छित्वा मुष्ककभस्मना मधुमिश्रेण प्रतिसारयेत् ॥ स्वर्जिकाशुंठीचूर्णेन वा ॥ मधु तैलं निंबगुडूचीक्वाथश्च गंडूषः ॥ यवान्नभोजी च तीक्ष्णानि कवलतैलनस्यान्याचरेत् ॥ पूतिमुखं स्निग्धस्विन्नं वामयित्वा शिरोविरेकैरुपाचरेत् ॥ ततः स्वर्जिकाहिंगुगृहधूममनःशिलैलाशुंठीबिडतेजोवतीभिर्गुलिकाः कृत्वा मधुद्रुता मुखपाकशोधनार्थं दद्यात् ॥ समंगाधातुकिरोध्रपद्मप्रियंगुचूर्णैः सलिलमवचूर्णितं मुखधावनं ॥ शीतादोपकुशोक्तं च कुर्यात् ॥ नस्यधूमकवलांश्च शीलयेदिति ॥ भवंति चात्र ॥ मुखदंतमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः ॥ तस्मात्तेषामसकृद्रुधिरं विस्रावयेद्दुष्टं ॥ कायशिरसोर्विरेको वमनं कवलग्रहाः कटुकतिक्ताः ॥ प्रायः शस्तं तेषां

कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोषितैरप-स्नेहाः ॥ यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छ्लेष्मनाशाय ॥ प्राणानिलोप-संस्थाः श्वसितमपि निरुंधते प्रमादवतः ॥ कंठामयाश्चिकित्स्यतमतो द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥ इति मुखरोगप्रतिषेधो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥

अथातः शिरोरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ धूमातपतुषारांबुक्रीडा तिस्वप्नजागरैः ॥ उत्स्वेदाधिपुरोवातबाष्पनिग्रहरोदनैः॥अत्यंबुमद्यपा-नेन कृमिभिर्वेगधारणैः ॥ उपधानमृजाभ्यंगद्वेषाधःप्रततेक्षणैः ॥ अ-सात्म्यगंधदुष्टांभोभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ॥ जनयंत्यामयान्दोषास्तत्र-मारुतकोपतः ॥ निस्तुद्येते भृशं शंखौ घाटा संभिद्यते तथा ॥ भ्रु-वोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनं ॥ बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्क-ष्येते इवाक्षिणी ॥ घूर्णतीव शिरः सर्वं संधिभ्य इव मुच्यते ॥ स्फु-रत्यतिसिराजालं कंधराहनुसंग्रहः ॥ प्रकाशासहता घ्राणस्रावोऽक-स्माद्यथाशमौ ॥ मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदबंधैश्च जायते ॥ शिरस्तापोऽ-यमर्द्धे तु मूर्ध्नः सोऽर्द्धावभेदकः ॥ पक्षात् कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति ॥ अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ शिरोभि-तापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः ॥ स्वेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छा निशि शीतैश्च मार्दवं ॥ अरुचिः कफजे मूर्ध्नो गुरुस्तिमितशीतता ॥ सि-रानिस्पंदता ऽऽलस्यं रुङ्मंदाऽन्ह्यधिका निशि ॥ तंद्रा शूनाक्षिकूटत्वं कर्णकंडूयनं वमिः ॥ रक्तात् पित्ताधिकरुजः सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥ संकीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ॥ कोपिते सन्निपाते च जा-यंते मूर्ध्नि जंतवः ॥ शिरसस्ते पिबंत्यस्रं घोराः कुर्वंति वेदनाः ॥ चि-त्तविभ्रंशजननीर्ज्वरः कासो बलक्षयः ॥ रौक्ष्यशोफव्यधच्छेदवाह-स्फुरणपूतिताः ॥ कपाले तालुशिरसोः कंडूः शोषः प्रमीलकः ॥ ता-म्राच्छसिंघाणकता कर्णनादश्च जंतुजे ॥ वातोल्बणाः शिरः कंपं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शंखे शोफः सशोषि

तैः ॥ तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥ तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स शंखकः ॥ त्रिरात्राज्जीवितं हंति सिध्यत्यप्याशु साधितः ॥ पित्तानुबंधः शंखाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ॥ रुजं सस्पंदनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयां ॥ आमध्याह्नं विवर्द्धिष्णुः क्षुद्वतः सा विशेषतः ॥ अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परं ॥ सूर्यावर्तः स इत्युक्ता दश रोगाः शिरोगताः ॥ शिरस्येव च वक्ष्यंते कपाले व्याधयो नव ॥ कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते॥ सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकं ॥ यथादोषोदयं ब्रूयात्पिटिकार्बुदविद्रधीन् ॥ कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः ॥ कंगुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्युररूंषिकाः ॥ कंडूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकृत्स्फुटनं त्वचः ॥ सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्दारुणकं तु तत् ॥ रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितं ॥ प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ रोमकूपान् रुणद्ध्यस्य ततोन्येषामसंभवः ॥ तदिंद्रलुप्तं रुज्यां च प्राहुश्चाचेति चापरे ॥ खलतेरपि जन्मैवं शातनं तत्र तु क्रमात् ॥ सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात्स्विन्नसिरावृता॥कफाद्घनत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत्त्वचि ॥ दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ॥ दग्धाग्निनेव निर्लोमा सदाहा या च जायते ॥ शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ॥ केशान्सदोषः पचति पलितं संभवत्यतः ॥ तद्वातात् स्फुटितं श्यावं खरं रूक्षं ज्वलत्प्रभं ॥ पित्तात्सदाहं पीताभं कफात्स्निग्धं विवृद्धिमत् ॥ स्थूलं सशुक्लं सर्वैस्तु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणं ॥ शिरोरुजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहं ॥ असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ॥ शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षंते रसायनं ॥ इति शिरोरोगविज्ञानीयो नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ वातजे शिरोभितापे वातव्याधिविहितं कुर्यात् ॥ निवातस्थं च नक्तमभ्यक्तशिरसं सर्पिः पयोनुपानं तैलं वा पाययेत् ॥ माषान्वा सर्पिष्कानुष्णपयोनुपानान् भक्षयेत् ॥ तद्वद्वा मुद्गान्॥ आनूपपिशितवेसवारेण यवतिलमाषमुद्गकुलत्थकुष्ठदारुहरिद्राऽतसीसैंधवैर्वा महास्नेहवतीमुत्कारिकां दत्वा शिरो वेष्टयेत् ॥ ततः प्रत्यूषे दशमूलसिद्धेन पयसा कवोष्णेन परिषेकं कुर्यात् ॥ तत्सिद्धैश्च पायसैः पिंडस्वेदं लेपं वा ॥ कूर्ममहिषवराहकुक्कुटशल्लकीनां वसा ससैंधवा नस्यं शिरःकर्णपूरणं च ॥ तथैव पंचमूलबलासारिवाद्वयक्वाथे मधुकजीवकर्षभकपुनर्नवगर्भं पयः सर्पिस्तैलं चैकतो विपक्कं ॥ कार्पासमज्जात्वङ्मुस्तसुमनःकोरकाण्युष्णांबुपिष्टानि नावनं शिरोरुजाघ्नं ॥ तद्वत्त्वक्पत्रशर्कराशिग्रुकरंजबीजानि तथा चंदनोत्पलतगरकुष्ठैः सघृतैर्लेपः ॥ देवदारुकुष्ठचोरकयष्टीमधुककमलनीलोत्पलैलाप्रपौंडरीकैश्च॥ कुंकुमशर्करासंस्कृतमाज्यं रक्तपित्तानुबंधे मर्शः॥न चात्र रक्तमवसेचयेद्वातोद्रेकभयात् ॥श्रैहिकं धूमं शिरोबस्तिं च शीलयेत्॥बस्तिकर्म चाचरेत्॥एवमशांतौ वातजे श्लेष्मजे वा यथोक्तो दाहः ॥ अर्द्धावभेदकेऽप्ययमेव विधिः ॥ निर्गुंडीपत्ररसश्च सघृतमंडसैंधवो नस्यं॥ शिरीषमूलफलानि वा॥सारिवोत्पलकुष्ठवचामधुकपिप्पलीभिः सतैलाम्लो लेपः॥अशाम्यति दोषानुबंधमवेक्ष्य प्रतिकुर्वीत॥सूर्यावर्त्तेऽपि तद्वद्विधिः॥ विशेषतस्तु सिरामोक्षः॥पित्तजे रक्तजेऽपि शिरोभितापे स्निग्धस्य सिरां विध्येत्॥कायं च विरेचयेत् ॥ सुशीतैः शतधौतघृतान्वितैः शिरो वक्त्रं च प्रदिह्यान् सिंचेच्च ॥ चंदनसारिवामधुकदूर्वोत्पलप्रपौंडरीकमंजिष्ठाविदारीभिः सक्षीरं सर्पिर्विपाचितं नावनं शिरोबस्तिश्च ॥ जीवनीयविपक्कात्पयसो नवनीतमुद्धृत्य जीवनीयक्वाथकल्काभ्यां पाचितं पानभोजनन-

स्याभ्यंगवास्तषु प्रणीतं पित्तरक्तजान्सर्वान् विकारान् साधयति ॥ जीवनीयगर्भं षोडशगुणे पयसि सिद्धमाज्यं वा ॥ क्षीरेक्षुजांगलरसखर्जूरद्राक्षाकसेरुकमृणालसिद्धः सर्पिर्मंडोऽनुवासनं ॥ उत्पलादिवर्गशृतं क्षीरमास्थापनं ॥ शंखकं प्रत्याख्यायैवमेवोपचरेत् ॥ विसर्पवच्च ॥ विशेषतस्तु कृष्णतिलशतावरीनीलोत्पलदूर्वापुनर्नवैर्लेपः ॥ कफजे शिरोभितापे लंघयेत् ॥ पुराणसर्पिःस्निग्धं वामयेत् ॥ स्वेदः पिंडेन रूक्षेण शिग्रुनिंबैरंडक्वाथेन वा नाडीस्वेदेन वा देवकाष्ठकुष्ठशार्ङ्गेष्टासरलरोहिषैः सलवणैः सुखोष्णैरालेपः ॥ यवचूर्णमधुकचंदनहरिद्राकुष्ठप्रियंगुशतपुष्पादेवदारुभिस्तैलाजक्षीरयुक्तैः ससैंधवैरुपनाहः ॥ विडंगतैलं नस्यं सार्षपं वा ॥ तदेव व्योषसिद्धं ॥ मधुकसारकल्को वा मधुयुतस्त्वग्वा मेषशृंग्या वा इंगुदस्य वा ॥ एभिरेव धूमवर्त्तिः ॥ शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सूत्रस्थानोक्तैः प्रधमनं ॥ तैरेव पक्वं तैलं प्रतिमर्शो वा ॥ शिरोविरेचनांते कर्णनादोक्तं स्नेहनस्यं ॥ तीक्ष्णाः कवलाः॥ मनःशिलानलदतुत्थकासीसचूर्णः ससर्पिष्को धूमः ॥ कट्फलचूर्णस्य मुहुर्मुहुराघ्राणं ॥ सन्निपाते व्यामिश्रो विधिः ॥ कृमिजे दुरालभासुरदारुरोहिषपूतीकत्रिफलाकट्फलवचात्रिकटुकैरजामूत्रयुक्तं सर्पिःपानं ॥ उपस्निग्धस्विन्नस्य देवदारुपूतीककटभीसर्षपविडंगतिलकंटकविपक्वेन तैलेन शिरः कर्णौचाभ्यज्य स्वेदयेत् ॥ ततः कृमिमूर्च्छनार्थमसृक् नस्तो ऽवसेचयेत् ॥ ततो रुधिरगंधमदेन प्रविसृताः ससच्छदत्वग्रसेन वा पुष्परसेन वाऽनंतरं निषिक्तेन तैलेन शिरः कर्णौचाभ्यज्य कृमयः पतंति ॥ सरलदेवदारुकट्फलसर्षपापामार्गक्षवककटुकालाबुकरसबीजपिप्पलीतंडुलकल्कचूर्णस्तत्पक्वं वा तैलं सद्यः कृमीन्निरस्यति ॥ विडंगतंडुला वाजिमूत्रपिष्टाः शिरीषबीजानि छागमूत्रपिष्टानि पुष्करमध्यबीजानि वा॥ गोमांसेन छागमांसेन वा पिष्टेन यवागूं कृत्वा शिरो विलेपयेत् ॥ ततो निंबार्कवंशसुरसकटुकंकरंजक-

क्षीरपंचकाथेन सेचयेत् ॥ अजामूत्रेण वा कवोष्णेन पूतिमत्स्यपुताश्च धूमाः ॥ एवंकृमिषूपगतेषु तेजोवतीपूतिकबिंबीसुरसनक्तमालविडंगहरीतकी सर्षपार्ककरवीरमूलमालतीदेवदारुक्षवकमुस्तफणिज्जकपिप्पलीशतपुष्पामधुकनिंबसारकल्कैरजामूत्रयुतैः सर्षपतैलमैंगुदं पैलुकं वा विपक्वं युक्त्या नावनं ॥ न तु जातु रुधिरमवसेचयेत् ॥ जंतुभिः पीतशोणिते हि शिरसि पुनरस्रावसेकादकांडे मृत्युः स्यात् ॥ कृमिचिकित्सितं चेक्षेत ॥ शिरःकंपमक्षीणस्यान्यव्याध्यनुपद्रुतस्य दाहवर्जं मारुतविधानेनोपक्रमेत ॥ उपशीर्षके जन्मोत्तरकालजातोत्थिते वातव्याधिविहितं स्नेहं पाननावनाभ्यंजनेषूपयोजयेत् ॥ अभ्यक्तं च स्वेदयित्वोपनाहयेद्यथा विदाहो न भवति ॥ विदाहे विद्रधिवत्कर्म ॥ पिटिकार्बुदविद्रधिषु यथास्वमाचरेत् ॥ व्रणीभूतासु पिटिकासु निंबनिशामधुकधात्रीफलैर्विपक्वं तैलं शोधनरोपणं ॥ मूर्वाचंदनसारिवाधातकीकांतारोध्रमधुकसमंगापद्मकेसरशतपर्वकमूलैर्वा ॥ विद्रधिष्वेभिरेव च सिद्धं सर्पिर्नस्यं ॥ रूढे तु विद्रधौ यदि त्वक् सुप्तेव भवति ततो वामयेत् ॥ उपस्निग्धं च विरेचयेत् ॥ अरुंषिकासु जलौकोपहृतशोणितं शिरः क्षुराघृष्टं वा निंबोदकेन परिषिच्याश्वशकृद्रसेन लवणप्रगाढेन लेपयेत् ॥ किंचित्कालं स्थितं चोष्णोदकाम्लकांजिकान्यतरधौतं विडंगव्योषलाक्षाऽगारधूममनोह्वाऽलवचारसांजनहरिद्राद्वयैरालिंपेत् ॥ तिलमज्ज्या वा स्नुक्क्षीरयुक्तया मधुकोत्पलतिलैरेंडमार्कवपत्रैर्वा शिग्रुमूलकसर्षपबीजैर्वा गोमूत्रपिष्टैर्वालकामलकनागरैर्वा क्षीरपिष्टैः शिरीषत्वग्यष्टीमधुकाभ्यां वा पुराणपिण्याककुक्कुटपुरीषाभ्यां वा ॥ कपालभृष्टकुष्ठचूर्णं तैलयुक्तं कंडूक्लेददाहवेदनाघ्नं ॥ इंद्रलुप्तोक्तं चित्रकादितैलमभ्यंजनं ॥ दंतीपाठाकोशातकीचित्रकातिविषासहालांगलकीसिद्धं तैलं व्रणाभ्यंगः ॥ मनःशिलाहरितालपिप्पलीकुष्ठकासीसहरिद्राकरंजमुस्त-

वमरविडंगचित्रकसिद्धार्थककरवीरमूलचूर्णगर्भं तैलमादित्यपाकं प्ररोपणं ॥ एवमनुपशमे वमनधूमशिरःकायविरेकान्कुर्यात् ॥ दारुणके ललाटसिरां व्यध्येत् ॥ अभ्यंगस्नाननावनानि शीलयेत् ॥ पियालबीजमधुककुष्टमाषसर्षपैः सक्षौद्रैर्लेपः ॥ कोद्रवतृणक्षारांभःप्रक्षालनं ॥ इंद्रलुप्ते यथासन्नं सिरां विध्वा कासीसमनःशिलामरिचैर्लेपयेत् ॥ भद्रादारुकुटन्नटाभ्यां वा ॥ चित्रककरवीरनक्तमालमालतीसिद्धेन वा तैलेनाभ्यज्यात् ॥ अवगाढपदं वा सूचीकूर्चकेन प्रच्छाय भूयो भूयः प्रदिह्यात् ॥ कपोतवंकामूलेन लांगलिकामूलेन वा माहिषक्षीरपिष्टेन घृतलिप्तमेरंडपत्रावच्छादितं रात्रिमुषितं माहिषनवनीतेन लिंपेत्॥मार्कवपत्रसहचरपुष्पपक्ववार्ताकफलैस्तैलं पक्वं क्षौद्रांजनयुक्तमालेपः॥सक्षौद्रो वा क्षुद्रवार्ताकरसो जलशूको वा॥लाक्षारसाक्तेन गोशकृता वा घृष्टा ऽरुष्करसेनालिप्तमंतर्धूमदग्धं कूर्मंमप्यवचूर्णयेत् ॥ कूर्मकपालभस्मना वा सुरसारसाक्तेन प्रदिह्यात् ॥ ॥ हस्तिदंतमष्या वा तैलान्वितया पूतीककरंजपत्राणि वा ससैंधवानि लेपः ॥ पिप्पल्यंजनरसांजनवाकुचिकाफललोहरजांसि वा गोमूत्रपिष्टानि ॥ खलतिविहितानि चाचरेत् ॥ सलिलसेकमारोमोद्गमात् परिहरेत् ॥ खलताविंद्रलुप्तोक्तः क्रमो यथादोषं च संशुद्धिः ॥ त्रिफलार्जुनसैर्यकत्वक्पुष्पकृष्णापिंडीतकफलमूलोत्पलनीलीलोहचूर्णकासीसजंबुमार्कवबीजमंजिष्ठामेषशृंगीखदिररजः सकर्दममर्दितोत्काणुतैलयुक्तमसनसारसंपुटे न्यस्तं कर्दमे मासं निखातस्थितमुद्धृतं सूचीकूर्चप्रच्छितायाः खलतेर्लेपः परं रोमसंजननं ॥ रक्ताश्मंतपुष्करकिंशुकतालमूलमधुकहस्तिदंतभस्मान्यविक्षीरपिष्टानि लेपः ॥ जंबूत्वक्पत्रद्वयमधुकभृंगरजस्त्रिफलाश्लेष्मातकमंजिष्ठाफणिज्जकबलाद्राक्षाजशृंगीचपलाऽतिविषाकंकोलकल्केन क्षीरिक्ष-

१ पिंडीतकफलमूलं मदनफलमूलं

क्राथेन च तैलमक्षतैलं साधयेत् ॥ तच्चास्येऽभ्यंगे च युंज्यात् ॥ एवमेव मधुरवर्गकल्केन ॥ खलतिपलितयोश्च प्रयोगान् परस्परं विदध्यात् ॥ अकालपलितेषु वातादीनपेक्ष्य स्नेहस्वेदसंशोधनास्रविस्रावणानि कुर्यात् ॥ ततोऽस्यार्दितप्रोक्तमणुतैलं नस्येऽभ्यंजने च ॥ मधुकामलकमाक्षिकैः केशमूलानि लिंपेत् ॥ तिलामलककक्षौद्रतैलैर्वा तुत्थकाम्रजंब्वस्थिकासीसकिट्टशर्कराभिर्वा सैर्यकपुष्पनीलीत्रिफलाभृंगरजोभिर्वा कृष्णाजमूत्रपिष्टैः॥असनपुष्पपत्रमयःपात्रे बहिरामलककल्कप्रदिग्धे निहितमक्षतैलं सिद्धमयःपात्रे पूर्ववत्स्थितं समानं पूर्वेण ॥ रामतरणीमूलपलद्वयं यष्टीमधुकपलं शर्करार्द्धपलमेकत्र जर्जरीकृतमक्षतैलपलैर्दशभिराप्लुतं लोहभाजने दशाहं दिवसकरकरप्रतप्तं नावनात् पलितघ्नं सर्वेंद्रियदार्ढ्यावहं च ॥ कृष्णतिलतिलपर्णीत्रिफलामधुककासीसपद्मकर्दमं मांसीमार्कवासनपुष्पपत्रस्वरसपिष्टं त्रिरात्रमयःपात्रे स्थापयेत् तेन पूर्वोक्तरसद्रुतेन पद्मिनीकर्दमेन प्रलिप्तधौतान्केशान्कपालं च लेपयेत् ॥ ततः पद्मिनीपत्रैः प्रच्छाद्य कौशेयमयेन वेष्टयेत् ॥ तृतीयेऽहनि प्रक्षाल्यैवमेव कुर्यात् ॥ एवमलिकुलनीलाः केशाः शिरो विभूषयंतीति ॥ भवंति चात्र ॥ खलतौ पलिते वल्यां हरिल्लोम्नि च शोधितं ॥ नस्यवक्त्रशिरोभ्यंगप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनं ॥ क्षीरात्सहचराद्भृंगरजसः सौरसाद्रसात् ॥ प्रस्थस्तैलस्य कुडवो यष्टीमधुपलान्वितः ॥ सिद्धः शैलासने भांडे शृंगे मेषस्य वा स्थितः ॥ नस्यं स्यात्क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ उत्पाट्य पलितं देयावाशये[1] पलितापहौ॥आदित्यवल्या मूलानि कृष्णासैरेयकस्य च ॥ फलं कृष्णशणात्पत्रं सुरसायष्टिमार्कवं ॥ सुराह्वं काकमाची च पृथक् दशपलांशकं ॥ प्रपौंडरीकमंजिष्ठारोध्रकृष्णा-

---

1 आशये तत्स्थाने

गुरूत्पलं ॥ अश्मास्थि कर्दमः कृष्णो मृणाली रक्तचंदनं ॥ नीलीभ-ल्लातकास्थीनि कासीसं मदयंतिका ॥ सोमराज्यसनात्पुष्पं कृष्णं पिंडीतश्चित्रकौ ॥ पुष्पाण्यर्जुनकाश्मर्योदाम्रजंबूफलांजनं ॥ प्रत्येकं पंचपलिकं पिष्टं सत्रिफलाकणं ॥ अक्षतैलाढकं तेन पचेद्धात्रीरसार्मणे ॥ कुर्यादादित्यपकं च यावच्छुक्तो भवेद्रसः ॥ लोहपात्रे ततः पूतं महानीलं प्रयोजितं ॥ तत्पाने नावनेऽभ्यंगे शुद्धस्य नियतात्मनः ॥ सर्वजत्रूर्ध्वरोगघ्नं पलितघ्नं विशेषतः ॥ एभिरेव च भैषज्यैः शिरोबकं प्रलेपयेत् ॥ क्षीरं प्रियालं यष्ट्याह्वं जीवनीयो गणस्तिलाः ॥ कृष्णाप्रलेपो वक्रस्य हरिल्लोमावलीहितः ॥ तिलाः सामलकाः पद्मकिंजल्को मधुकं मधु ॥ बृंहयेद्रंजयेच्चैतत्केशान्मूर्ध्नः प्रलेपनात् ॥ पचेत्सैंधवशुक्ताम्लैरयश्चूर्णं सतंदुलं ॥ तेनालिप्तं शिरः शुद्धमस्निग्धमुषितं निशं ॥ तस्मातस्त्रिफलाधौतं स्यात्कृष्णस्निग्धमूर्द्धजं ॥ अयश्चूर्णोऽम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलो वरः ॥ नीलीपत्रसुनिंबबीजमधुकश्रेष्ठावचामार्कवाच्चूर्णं छागलगव्यमाहिषपयःस्नेहेन संप्लावितं ॥ पात्रे स्थापितमायसे क्षितितले मासं निधायोद्धृतं पालित्यं खलतिं च दर्पणनिभां हंत्येतदभ्यंजनात् ॥ बीजैः श्लेष्मातकस्य व्यपशमिततुषैः कांजिकश्लक्ष्णपिष्टैर्लिप्ताल्लोहदंडाद्दिनकरकिरणैस्तापितात्प्रच्यवेत ॥ तत्तैलं केशकार्ष्ण्यं जनयति परमं नावनाभ्यंजनाभ्यां मूर्द्धघ्राणाक्षिदंतश्रवणगलरुजं हंति निःशेषतश्च ॥ बलामधूकमधुकविदारीचंदनोत्पलैः ॥ जीवकर्षभकद्राक्षाशर्कराभिश्च साधितः ॥ प्रस्थस्तैलस्य सक्षीरो जांगलार्द्धतुलारसे ॥ नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्थवातपित्तामयापहं ॥ मयूरं पक्षपित्तांत्रपादविट्तुंडवर्जितं ॥ दशमूलबलारास्नामधुकैस्त्रिफलैर्युतं ॥ जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन्क्षीरसमं पचेत् ॥ कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगनुत् ॥ तदभ्यासीकृतं पानबस्त्यभ्यंजननावनैः ॥ एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं

विपाचयेत् ॥ चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ॥ जीवंतीत्रिफलामेदामृद्वीकर्द्धिपरूषकैः॥ समंगाचविकाभार्ङ्गीकाश्मरीकर्कटाव्हयैः॥ आत्मगुप्तामहामेदातालखर्जूरमस्तकैः ॥ मृणालबिसखर्जूरयष्टीमधुकजीवकैः ॥ शतावरीविदारीक्षुबृहतीसारिवायुगैः ॥ मूर्वाश्वदंष्ट्र्षभकशृंगाटककसेरुकैः ॥ रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशठिपौष्करैः ॥ पुनर्नवातवक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ॥ जीवंतीत्रिफलामेदामृद्वीकाद्विपरूषकैः ॥ मधुकाक्षोडवाताममुंजाताभिषुकैरपि ॥ महामायूरमित्येतन्मयूरादधिकं गुणैः ॥ धात्विंद्रियस्वरभ्रंशश्वासकासार्दितापहं ॥ योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वंध्यासुतप्रदं ॥ आखुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशं शतद्वयं ॥ परस्परमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितं ॥ उर्ध्वमूलमधःशाखमृषयः पुरुषं विदुः ॥ मूलप्रहारिणस्तस्माद्रोगांश्छीघ्रतरं जयेत् ॥ सर्वेंद्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संस्थिताः ॥ तेन तस्योत्तमांगस्य रक्षायामवहितो भवेत् ॥ इति शिरोरोगप्रतिषेधो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ इतिचतुर्थमूर्ध्वांगमंगं संपूर्णं ॥ ४ ॥

अथातो व्रणविभक्तिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ यावदायुर्व्रणयति वा शरीरमिति व्रणः ॥ स द्विविधो निज आगंतुश्च ॥ तत्र निजो दोषसमुत्थः ॥ आगंतुः शस्त्रानुशस्त्रोपलल्कुटनखदशनाविषाणविषारुष्करादिनिमित्तः॥ सोऽपि पुनर्वातादि भिरधिष्ठितो निजतां लभते॥ पुनश्च द्वेधा दुष्टः शुद्धश्च॥ तत्र दोषदूषितो दुष्टः॥ तस्य सामान्यलिंगमतिसंवृतमतिविवृतमतिमृदुकठिनात्युत्सादावसादातिशीतोष्णभावोऽतिरक्तकृष्णपांडुता पूतिमांससिरास्नायुप्रतिच्छन्नत्वं पूतिपूयास्रावः सोत्संगता दाहपाककंडूश्वयथुवेदनासंरंभपिडिकोपद्रुतत्वं दीर्घकालानुबंधश्च ॥ विशेषतस्तु पंचदशधा प्रतिभिद्यते ॥ तत्र श्यावोऽ-

रुणः कृष्णो भस्मास्थिकपोतगुडान्यतमवर्णो वा दधिमस्तुक्षारांबुमांसधावनपुलाकोदकनिभोऽल्पस्रावो रूक्षश्चटचटायनशीलोऽकस्माद्विविधशूलस्फुरणायामतोदभेदस्वापबहुलो निर्मांसश्च वातात् ॥ क्षिप्रजः पीतनीलहरितकृष्णकपिलपिंगलो गोमूत्रभस्मशंखकिंशुकोदकमार्द्वीकतैलाभोष्णभूरिक्लेदो दाहोषाज्वररागपाकावदरणधूमायनान्वितः क्षारोक्षितक्षतोपमः पिटिकाजुष्टश्च पित्तात् ॥ स्निग्धः स्थूलोष्ठः पांडुश्चंडकंडूर्नवनीतवसामज्जपिष्टतिलनारिकेलांबुसदृशश्वेतः शीतबहलपिच्छिलक्लेदः स्वापस्तंभस्तैमित्यगौरवोपदेहयुक्तः सिरास्नायुजालाववततो मंदवेदनः कठिनश्च कफात्॥प्रवालनिचयदलप्रकाशरक्तः कृष्णस्फोटपिटिकाजालोपचितो वाजिस्थानगंधः सरक्तपूयस्रावी पित्तलिंगश्च रक्तात्॥यथास्वलिंगसंकरे द्वाभ्यां त्रिभिः सर्वैश्च दुष्टं विद्यात्॥अपिच ॥घृतमंडाभो मत्स्यधावनगंधिर्मृदुर्विसर्पी कृष्णोष्णपूयश्च पित्तरक्ताभ्यां[1] ॥ वातादिभिरेव च व्रणस्यानधिष्ठानं शुद्धिः॥तत्र यथोक्तदुष्टलिंगाभावात् संरंभरहितत्वं जिह्वावर्णता शुक्लत्वं नीरुजत्वं निरास्रावता श्यावपर्यंतत्वं समौष्ठमध्यत्वं किंचिदुन्नतमध्यता वां ॥ त्वङ्मां-

---

१ अत्र पित्तरक्तजव्रणस्यैव विशिष्टं लक्षणं दृश्यते अन्यानि द्वंद्वजादिव्रणानां विशिष्टलक्षणानि न दृश्यंते तानि लेखकप्रमादाद्गलितानि भांति ॥ सुश्रुते तु तानि सर्वाण्युक्तानि ॥ तान्यथा ॥ तोददाहधूमायनप्रायः पीतारुणभासस्तद्वर्णस्रावी चेति वातपित्ताभ्याम् ॥ कंडूयनशीलः सनिस्तोदो दारुणो मुहुर्मुहुः शीतपिच्छिलस्रावी चेति वातश्लेष्मभ्याम् ॥ गुरुः सदाह उष्णः पीतः पांडुस्रावी चेति पित्तश्लेष्मभ्याम् ॥ रूक्षस्तनुस्तोदबहुलः सुप्त इव च रक्तारुणाभस्तद्वर्णस्रावी चेति वातशोणिताभ्याम् ॥ घृतमंडाभो मीनधावनतोयगंधिर्मृदुर्विसर्प्युष्णकृष्णस्रावी चेति पित्तशोणिताभ्याम् ॥ रक्तो गुरुः पिच्छिलः कंडूप्रायः स्थिरः सरक्तपांडुस्रावी चेति श्लेष्मशोणिताभ्याम् ॥ स्फुरणतोददाहधूमायनप्रायः पीततनुरक्तस्रावी चेति वातपित्तशोणितेभ्यः ॥ कंडूस्फुरणचुमचुमायनप्रायः पांडुघनरक्तास्रावी चेति वातश्लेष्मशोणितेभ्यः ॥ दाहपाकरागकंडूप्रायः पांडुघनरक्तास्रावी चेति श्लेष्मपित्तशोणितेभ्यः ॥ त्रिविधवर्णवेदनास्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफेभ्यः ॥ निर्दहननिर्मथनस्फुरणतोददाहपाकरागकंडूस्वापबहुलो नानावर्णवेदनास्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफशोणितेभ्यइति ॥

ससिरास्नायुसंध्यस्थिकोष्ठमर्माण्यष्टौ व्रणाशयः ॥ आश्रयविशेषा
च्चास्रावविशेषः ॥ तत्र घृष्टासु भिन्नासु वा त्वक्षु स्फोटेषु वा भि-
न्नेषु सलिलप्रकाशो भवत्यास्रावः किंचिद्विस्रः पीतावभासश्च ॥ मां
सगतः सर्पिःप्रकाशो बहलपिच्छिलश्च ॥ सिरागतस्तु सद्यश्छिन्नासु
सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः ॥ पक्वासु च तोयनाडीभिरिवांभसः पूयस्या
गमनं ॥ स च तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलंबी श्यावश्च ॥ स्नावग-
तः स्निग्धो घनः सिंघाणकप्रतिमः सरक्तश्च ॥ संधिगतः समंतात्पी-
ड्यमानो न प्रवर्त्ततेऽथवा कुंचनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रवाहणेषु स्रव
ति पिच्छिलोऽवलंबी रुधिरोन्मिश्रश्च ॥ अस्थि त्वभिहतं स्फुटि-
तं भिन्नं दोषावदारितं वा दोषभक्षितत्वान्निःसारं भवत्यास्रावश्चात्र
मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च ॥ कोष्ठाश्रितस्तु व्रणो मूत्रपुरीषरुधिर-
पूयोदकानि स्रवति॥मर्मगतस्तु नोच्यते ॥ त्वगादिष्वेवांतर्गतत्वात् ॥
तेषु यथापूर्वं सुखसाध्यत्वं ॥ तथाऽऽयतश्चतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटकश्च व्र
णः ॥ शेषास्तु विकृताकृतयो दुरुपचारास्ते च प्रायशो भवंत्यागंत-
वः ॥ स्वयं विदीर्णाश्च दोषजा न तु वैद्यकृताः ॥ वयस्थानां दृढानां
प्राणवतां सत्ववतां दीप्ताग्नीनां च व्रणाः सुचिकित्स्याः ॥ तत्र वय
स्थानां प्रत्यग्रधातुत्वादाशु व्रणसंरोहो भवति ॥ दृढानां स्थिरबहुमां
सत्वाच्छस्त्रमवचार्यमाणं सिरास्नाय्वादीन्न प्राप्नोति ॥ प्राणवतां वे-
दनाहारविहारयंत्राणादिभिर्न ग्लानिः ॥ सत्ववतां दारुणैरपि क्रिया-
विशेषैर्न व्यथा भवति ॥ दीप्ताग्नीनामप्रक्लिन्नदेहत्वात्प्रकृतितश्चाप्रक्ले
दशरीराणां तद्विधयोश्च देशकालयोरास्रावदौर्गंध्याभावादाशु विशुद्धे
न मांसेनानुपद्रवमापूरणं ॥ एतएव गुणा वृद्धकृशाल्पप्राणभीरुमंदाग्नि-
प्रक्लेददेशकालेषु विपरीताः ॥ शिष्योपनयनीयं चेक्षेत ॥ तथा स्फिक्-
पायुप्रजननललाटगंडौष्ठपृष्ठकर्णफलकोशोदरजत्रुमुखाभ्यंतरस्थाः सु-

खरोपणीयाः ॥ विपरीतास्त्वक्षिदंतनासाऽपांगश्रोत्रनाभिजठरसेवनी-नितंबपार्श्वकुक्षिवक्षःकक्षास्तनसंधिविभागगताः सफेनपूयरक्तानिलवाहिनोंऽतःशल्याश्चाधोभागाश्चोर्ध्वभागनिर्वाहिणो रोमांतोपनखमर्मजंघास्थिश्रिताश्च॥भगंदरश्चांतर्मुखः सेवनीकटयस्थिसंश्रितः॥अपिच ॥ कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनां ॥ व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यंति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ॥ याप्यास्त्ववपाटिकानिरुद्धमणिरुद्धगुदव्रणग्रंथिप्रभृतयः सर्वास्थिगताश्च ॥असाध्याः पुनर्मांसपिंडवदुद्गताः-प्रसेकिनोंऽतःपूया वेदनावंतश्चापानवदुद्वृत्तौष्ठाः कठिना गोशृंगवद्गतप्ररोहा दुष्टशोणितास्राविणस्तनुपिच्छिलास्रावस्राविणो वा मध्योन्नताः समवसन्नसुषिरपर्यंताः शणतूलवत्स्नायुजालवंतो दुर्दर्शा मेदोमज्जवसामस्तुलुंगस्राविणश्च दोषसमुत्थाः ॥ पीतासितमूत्रपुरीषवातवाहिनश्च कोष्ठस्थाः ॥ रक्ताशयजाश्च क्षारोदकसमास्रावाः ॥ तथाऽऽमाशयजाः कलायांभोनिभास्रावाः पक्वाशयजाश्च पुलाकोदकमिव निःस्रवंतः ॥ क्षीणमांसानां च सर्वतो गतयस्त्वणुमुखामांसबुद्बुदवंतः॥ सशब्दवातवाहिनश्च शिरःकंठस्थाः ॥ विसर्पज्वरपिपासारोचकाविपाककासश्वासातीसारच्छर्दियुक्ता भिन्ने च शिरःकपाले मस्तुलुंगदर्शनं त्रिदोषलिंगप्रादुर्भावो वा स्यादिति ॥ भवंति चात्र ॥ स्नायुच्छेदात् सिराछेदाद्गांभीर्यात्क्रिमिभक्षणात् ॥ अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविषत्वादतर्कितात् ॥ मिथ्याबंधादतिस्नेहाद्रौक्ष्याद्रोमादिघट्टनात् ॥ क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ॥ मद्यपानाद्दिवास्वप्नाद्व्यवायाद्रात्रिजागरात् ॥ व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ॥ कपोतवर्णप्रतिमा यस्यांताः क्लेदवर्जिताः ॥ स्थिराश्च पिटिकावंतो रोहतीति तमादिशेत् ॥ इति व्रणविभक्तिविज्ञानीयो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथातो व्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ व्रणस्य शोफावस्थायां शस्त्रकर्मविधौ श्वयथुचिकित्सिते च साधनमुपदिष्टं यथायथं ॥ अवेक्ष्य दोषप्राणादीन्कर्त्तव्यमपसर्पणं ॥ रागसंरंभरहिताः परिम्लानहताश्रयाः ॥ सद्यः शाम्यंति शुद्धानां व्रणाः शोफाश्च देहिनां ॥ लेपाभ्यंगपरीषेकान् यथोक्तांश्च प्रयोजयेत् ॥यथांऽबुभिः सिच्यमानः शांतिमग्निर्नियच्छति॥दोषाग्निरेवं सहसा प्रलेपाद्यैः प्रयोजितैः ॥प्रतिलोममेव चानुलिंपेन्नानुलोमं तथाह्यौषधं सम्यगवतिष्ठते॥अनुप्रविशति च रोमकूपान् ॥ न तु शुष्यदुपेक्षितव्यमन्यत्र पीडयितव्यात्॥शुष्कं हि दाहोषारागश्यावत्वशूलानि वर्द्धयति॥स तु शीतस्तनुर्मुहुर्मुहुश्च प्रयुज्यते ॥ स प्रदेहो रक्तपित्तत्वचां प्रसादकृत् ॥ प्रलेपस्तूष्णः शीतो वा बहलश्च ॥ तथा वातश्लेष्मप्रशमनस्तस्योपयोगः क्षताक्षतेषु ॥ यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयः कल्क इति संज्ञां लभते ॥ दशविधश्च समासादालेपः ॥ स्नैहिको निर्वापणः प्रसादनः स्तंभनो विलयनः पाचनः पीडनः शोधनो रोपणः सवर्णीकरणश्च ॥ तत्र वाते स्निग्धद्रव्यैः स्नेहाढ्यैः स्नेहेनैव वा स्नैहिकः ॥ पित्ते प्रायशश्च शोफे विषाग्निक्षारदग्धे च शीतैर्निर्वापणः ॥ स एव वातदुष्टे रक्ते प्रसादनः ॥ स एव च पुनरस्रातिप्रवृत्तौ संस्तंभनसंज्ञः॥ श्लेष्ममेदोभूयिष्ठे शीतैश्चाविदग्धे विष्टब्धे ग्रथिते वा रूक्षैर्विलयनः ॥ तैरेव च विदग्धे पाचनः ॥ सूक्ष्मास्ये व्रणे रूक्षैः पिच्छिलैश्च पीडनः ॥ अशुद्धे यथास्वमुपदिष्टैः शोधनः ॥ शुद्धे रोपणः ॥ रूढे च सवर्णीकरणः॥नामभिरेव चैषां स्वरूपमाख्यातं॥ न च प्रदेहं रात्रौ प्रयुंजीत॥माभूच्छैत्यपिहितस्योष्मणो बहिरनिःसरणाद्विकारपरिवृद्धिः॥ पुष्कलावर्त्तस्तु पठति ॥ तमसा च हतो ह्यूष्मा रोमकूपैरनावृतैः ॥ लेपाद्विनैव निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥ न च पर्युषितं लेपं दद्यात्भूयस्तमेव वा ॥ व्यम्लः पर्युषितो हि स्याद्धृतवीर्यस्तथोत्तरः ॥ शोफे

व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ सविषे च विशेषेण जलौकाद्यै-र्हरेदसृक् ॥ वेदनायाः प्रशांत्यर्थं पाकस्याप्राप्तयेऽपि च॥निर्वापणान् पुनश्चात्र न्यग्रोधाद्यैः सुशीतलान् ॥ कुर्यात्प्रदेहसेकादीन्सघृतक्षीरश-र्करान् ॥ न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ॥ प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परं ॥ प्रदेहः ससितस्तद्वत्सक्तवो मधुकं घृतं ॥ वातो-ल्बणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजां ॥ स्रुतासृजां च शोफानां व्रणानामपि चेदृशां ॥ ग्राम्यानूपौदकामिषवेसवारकृशरापायसोत्का-रिकाभिः स्वेदो योज्यः ॥ सदाहशूलांस्तु तिलानतसीं च भृष्ट्वा प-यसि निर्वाप्य तेनैव क्षीरेण पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥ कालामधुकपृश्निप-र्णीछिन्नरुहाभीरुजीवंतीशर्करामदनक्षीरमहास्नेहसिद्धोत्कारिका क-वोष्णा शूलदाहहरा ॥ तद्वन्मधुकयवचूर्णतैलसर्पिर्भिः कोष्णस्तु लेपः ॥ तथा सतिलो मुद्गपायस उपनाहः ॥ दशमूलसिद्धेन सुखो-ष्णेनांभसा पयसा वा घृततैलाभ्यां वा परिषेकः शोफे व्रणे वा दा-हशूलघ्नः ॥ स्थिराणां मंदवेदनानां शोफानां विम्लापनं कार्यं ॥ अ-भ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः॥विम्लापनार्थं मृद्नीयात्त-लेनांगुष्ठकेन वा ॥ तथाऽऽस्फोतपत्रमसूरकल्केनालेपः ॥ सुसिद्ध-पिष्टैः सघृतमधुगोधूमयवमुद्गैर्वा लेपादाविलीयते ॥ सचेन्नैवं विलीयेत ततस्तमुपनाहयेत् ॥ अविदग्धस्तथा शांतिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥ शिग्रुशणफलचित्रककिण्वनिष्पावसर्षपतिलातसीसक्तुकोलगृहधूमैर-म्लपिष्टैः सुखोष्णैः स्निग्धैः सलवणैरुत्कारिकां कृत्वा तया प्रलिप्तैरं-डपत्रेणाच्छाद्य बध्नीयात् ॥ पाकाभिमुखे च शोफे यथेष्टमातुरं भो-जयेत् ॥ पाचनार्थं पाकवेदनाशस्त्रकर्मसहनार्थं च ॥ पक्के तु यथो-क्तेन विधिना शस्त्रमवचारयेत् ॥ सुपक्के पिंडिते शोफे पीडनैरुपपी-डिते ॥ दारणं दारणार्हस्य दोषपाकादृते हितं ॥ चित्रकचिरबिल्वदं-

१ सुकुमारस्य चेष्यते इत्यष्टांगहृदये पाठः

तीकरवीरमूलकपोतकगृध्रपुरीषेंगुग्गुल्वतसीस्नुहीक्षीरपलाशक्षारसुवर्ण क्षीरीदक्षशकृन्मुकुलकैर्वा क्षारेणैव वा।। पूयगर्भानणुद्वारान्सोत्संगान्म-र्मगानपि।।निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समंतात्प्रतिपीडयेत्।।शुष्यंतं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति।। न मुखे चैनमालिंपेत्तथा दोषः प्रसिच्यते।।कलाय यवगोधूममाषमुद्गहरेणवः।।द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वङ्मूलानि प्रपी-डनं।।विवर्णान् पिच्छिलान् पूतिगंधीन् क्लेदरुजावतः।।व्रणानशुद्धान्वि-ज्ञाय शोधनैरेभिराचरेत् ।। शंखिन्यंकोलसुमनाकरवीरसुवर्चलाः ।। त्रिफला खदिरो दार्वी कोलपत्रं बलांकुराः ।। प्रक्षालने कषायाणि-वर्गश्चारग्वधादिकः ।। पटोलीतिलयष्ट्याह्वत्रिवृद्दंतीनिशाद्वयं ।। निं-बपत्राणि चालेपः सपटु व्रणशोधनः ।। अजगंधा ऽजशृंगी च गवाक्षी लांगली निशा ।। पूतिकश्चित्रकः पाठापटोलीवेल्लरेणुकाः ।। कटु-त्रिकं यवक्षारो लवणानि सुराष्ट्रजा ।। निकुंभकुंभकासीसहरितालम-नःशिलाः ।। कल्काज्यतैलरसजाचूर्णवर्तिषु भेषजं।।तत्रगंभीरेषु पित्ता-त्मकेषु दाहपाकवत्सु व्रणेषु तीक्ष्णोष्णैरेभिः कार्पासीफलमिश्रं क-ल्कं घृतं वा साधयित्वा योजयेत् ।। उत्सन्नमांसेष्वल्पस्रावेषु ति-लापामार्गबृहतीद्वययुक्तैः सर्षपतैलं ।। प्रबलप्रदेशजेषु क्लेदबहुलेषू-त्सन्नस्थिरमांसेषु तैलेन चाशुध्यत्सु रसक्रियां कुर्यात् ।। यथोक्तानां संशोधनौषधानां कषायं पुनः परिस्राव्याधिशृतं मनःशिलालतुवरीका-सीसचूर्णप्रतीवापं सिद्धं च मातुलुंगरसोपेतं सक्षौद्रं प्रयुंजीत।।मेदोयुक्ते-षु गंभीरेषु क्लेदिषु कल्कैश्चासिध्यत्सु च वचासैंधवकिण्वकासीसरजनी द्वयेषु।।शोधनांगेषु चान्येषु चूर्णं कुर्वीत शोधनं।।अंतःशल्यानणुद्वारान् गंभीरान्मांससंश्रितान् ।।संधिमर्मनिविष्टांश्च शोधयेद्वर्तिभिर्व्रणान्।।वा-ताभिभूतान् सास्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।। श्रीवेष्टकसर्जरससारदे व-दारुशिंशिपाखदिरासनकैडर्यसारयवमधूच्छिष्टभूर्जपत्रक्षौद्रसर्पिर्भिः।।

१ प्रसिच्यते निर्याति २ रसजा रसक्रिया

निर्वापयेद्भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोल्बणान्॥शुष्कात्पमांसे गंभीरेव्रण-उत्सादनं हितं ॥ अश्वगंधाऽपामार्गतालपत्रीसुवर्चलाऽतिबलाऽनंताधातकीकुसुमसमंगाभिः पद्मकादिवर्गेण न्यग्रोधादिना च कल्कः ॥ तथा सर्पिरभ्यंजनार्थं ॥ अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च॥ मांसं मांसादमांसेन वर्द्धते शुद्धतेजसः ॥ उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनं ॥ सैंधवकासीससुमनोमुकुलगुग्गुलुचित्रकाग्निमंथदंतीशिरीषकरंजफलभूर्जग्रंथिकुक्कुटांडत्वक्कपोतकलविंकपुरीषनेपालीहरितालचूर्णानि सक्षौद्राणि ॥ कठिने सरुजे शुष्के रूक्षे शुष्यति च व्रणे ॥ मार्दवजननार्थं व्रणविरोधिवातघ्नसिद्धस्य सर्पिषः पानं ॥ तद्विधैरेव च सिद्धं तैलमभ्यंगः ॥ पूर्वोक्ताश्च स्वेदाः ॥ तथा सर्पिर्मज्जवसाभिर्धूमाः ॥ सुस्निग्धसक्तुसैंधवकिण्वतिलपिष्टकशरपायसप्रलेपाः वेसवारः किंचिदुष्णो बहुशः प्रलेपो घनश्च बंधः ॥ पित्तविद्रधिविसर्पशोफकुष्ठघृतानि ॥ सर्वव्रणेषु योज्यानि पानसेकप्रलेपने ॥ अतिमृदुमांसेषु दृढीकरणार्थं त्रिफलारोध्राश्वसर्जजंबूप्रियंग्वशोकवल्कलानि॥ सौराष्ट्रीकासीसरोचनायावचूर्णनवसारैर्गंधैश्च धूपः॥ उत्सन्नमांसान्कठिनान्कंडूयुक्तांश्चिरोत्थितान्॥व्रणान्सुदुःखसाध्यांश्च शोधयेत्क्षारकर्मणा॥स्रवंतोऽश्मरिजा मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः॥छिन्नाश्च संधयो येषां यथोक्तैर्ये च शोधनैः ॥ शोध्यमाना न शुध्यंति शोध्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा॥व्रणानामथ शुद्धानां रोपणानि प्रयोजयेत्॥असनादिर्न्यग्रोधादिर्वर्गएव॥ शल्लकीकुटजत्वक्मंजिष्ठासमंगाऽमृताऽश्वगंधाऽऽरग्वधधातकीपुष्पाणि पद्मकादिश्च प्रक्षालनादिषु समस्तु प्रयोज्या इति॥भवंति चात्र ॥ उत्सन्नदुष्टपिशिते संश्लिष्टश्यामशोणिते ॥ व्रणे प्रच्छर्दनं शस्तं कफदुष्टे विशेषतः ॥ विरेचनं पित्तदुष्टे दीर्घकालानुबंधिनि ॥ रूक्षे सवेदने बस्तिरधःकाये विशेषतः ॥ जत्रूर्ध्वजे सश्वयथौ कंड्वाढ्ये तीक्ष्णनावनं ॥ रजएवानिलाविष्टे रुजाढ्ये स्नेहनाव-

नं ॥ तथा सशोफरुक्स्रावे धूमो वातकफोल्बणे ॥ रुजादिमति वक्रस्थे यथास्वं कवलो हितः ॥ द्वावाद्यौ पंचमूलाख्यौ गणौ यश्चानिलापहः ॥ ते व्रणे वातिके योज्याः कषायादिषु सप्तसु ॥ न्यग्रोधपद्मकाद्यैस्तु पित्ते वर्गश्च पित्तजित् ॥ आरग्वधादिश्लेष्मघ्नौ कफे मिश्रास्तु मिश्रिते ॥ पिष्टोऽम्लैर्वातिके लेपस्तैलसर्पिर्वसायुतः ॥ घनः कोष्णश्च पैत्ते तु पयःपिष्टो घृतान्वितः ॥ तनुर्वस्त्रांतरः शश्वदुष्णो गोमूत्रपेषितः ॥ रूक्षस्तैलेन वा स्निग्धो बहुलः कफजे हितः॥ अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहतां ॥ कल्कं संरोहणं कुर्यात्तिलानां मधुकान्वितं ॥ स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥ स क्षौद्रनिंबपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परं ॥ पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशु रोपणः ॥ तिलवद्यवकल्कं तु केचिदिच्छंति तद्विदः ॥ सास्रपित्तविषागंतुगंभीरान्सोष्मणो व्रणान् ॥ क्षीररोपणभैषज्यशृतेनाज्येन रोपयेत् ॥ रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ अबंध्यानां चलस्थानां शुद्धानां वा प्रदूष्यतां ॥ यथास्वं रोपणैः कुर्याद्रसजा सनिशाद्वयैः ॥ समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्ण इष्यते ॥ नीरुजामवगाढानां शुद्धानां वर्त्तयो हिताः ॥ समंगामोचसरलसोमवल्काः सचंदनाः ॥ पद्मकादिश्च कल्कोऽयं परमो रोपणोऽथवा॥ मुंजाह्वातिलजीवंतीगोजिह्वाधातुकीबलाः ॥ प्रपौंडरीकमधुककाकोलीद्वयचंदनैः ॥ साधितं तैलमाज्यं वा तद्वत्कंपिल्लकेन वा ॥ दूर्वारसेन वा दार्व्यास्त्वचो वा व्रणरोपणं ॥ पाटलीनिंबपत्राणि रोध्रमुस्ताप्रियंगवः ॥ सूक्ष्मैलाधातकीसर्जखदिरागुरुचंदनं ॥ कंपिल्लकं विडंगानि वत्सकं त्रिफला बला ॥ कल्कैरेभिर्घृतं सिद्धं तैलं वा रोपणं परं ॥ चंदनं पद्मकिंजल्कं दार्वीमूर्वातिलोत्पलं ॥ मेदासमंगायष्ट्याह्वं प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ककुभोदुंबराश्वत्थजंबूकट्फलरोध्रजैः ॥ त्वचमा

१ तिलकल्कः ॥ २ तिलकल्कः ॥ ३ क्षौद्रनिंबपत्राभ्यां ॥

शु निगृण्हंति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥ लाक्षामनोव्हामंजिष्टाहरितालनिशाद्वयैः ॥ प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ श्याम काश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षालगैरिकं ॥ सहेमाह्वामृतासंगाकासीसं चेति वर्णकृत् ॥ कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परं ॥ अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमानि च ॥ प्रलेपः कुरुते कार्ष्ण्यं सद्यएव नवत्वचि ॥दग्धयाऽऽनूपसत्वानां श्लक्ष्णचूर्णितया त्वचा॥भल्लाततैलप्लुतया शुक्रमालेपयेद्व्रणं॥ सप्तरात्रस्थितं क्षीरे छागले रोहिणीफलं॥तेनैव पिष्ट्वा सुश्लक्ष्णं कृष्णमालेपयेद्व्रणं ॥ नवं कपालिकामूलं वैदुलं सर्जसाह्वयं ॥ कासीसं मधुकं लेपो व्रणे कृष्णे मधुद्रुतः ॥ कपित्थानां समुद्धृत्य मूत्रस्याजस्य पूरणं ॥ क्षिपेच्चास्य मनोव्हालं वंशनिर्लेखरोचनाः ॥ कासीसं प्रपुनाटं च मासं न्यस्तं ततो भुवि ॥ अधोऽर्जुनस्य तत्कृष्णे व्रणे लेपः सवर्णकृत् ॥ दग्धो वारणदंतोऽतर्धूमस्तैलं रसांजनं ॥ रोमसंजननो लेपस्तद्वत्तैलपरिप्लुता ॥ चतुष्पात्त्वखरोमास्थित्वक्शृंगखुरजा मषी ॥ जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णोदकोत्तरं ॥ भुंजानो जांगलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ इति व्रणप्रतिषेधो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथातः सद्योव्रणविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ आगंतोर्व्रणस्य प्रागुपदिष्टः संभवः ॥ तत्र यथायथं प्रतीकारश्च ॥ विविधाभिघातजनितैश्च तत्तदाव्हाकृतिभिरपि सद्योव्रणैरधिष्ठितमंगं समासात्रिविधं भवति ॥ छिन्नं भिन्नं पिच्चितं च ॥ त्रिविधमपि चैतत्त्वगादिक्षणनात्क्षतमित्युच्यते ॥ तत्र छिन्नं पंचधा भिद्यते ॥ तद्यथा ॥ त्वक्छेदे घृष्टं ॥ किंचिन्मांसस्याप्यवकृत्तं॥तस्यैवावगाढस्य प्रायेण विशालमायतं विच्छिन्नं ॥ किंचिच्छेषेषु त्वस्थिस्नाय्वादिषु विलंबितं ॥ अशेषांगच्छेदे पातितं ॥ विद्धं[1] त्वष्टविधं ॥ तत्र मांस-

[1] सूक्ष्ममुखशल्यविद्धंयत्तद्विद्धंकथ्यते ॥

मनुप्रासेन शल्येन विद्धं ॥ द्वितीयपार्श्वत्वचमुन्नम्योत्तुंडितं ॥ किंचिन्निःसृतेऽतिविद्धं ॥ सर्वथा निःसृते निर्विद्धं ॥ एतदेव चतुर्विधं कोष्ठे पृथुमुखैर्वा प्रहरणैः कुंतादिभिर्विद्धमनुभिन्नं भिन्नोत्तुंडितमतिभिन्नं निर्भिन्नमिति च संज्ञां लभते ॥ यत् पुनः प्रहारेण पीडनेन वा गात्रमस्थियुक्तमसृङ्मज्जप्लुतं पृथुतामापद्यते तत्पिच्चितं ॥ तत् द्विविधं सव्रणमव्रणं च॥तत्र सव्रणमुक्तमव्रणं पुनर्भंगेषूपदिश्यत इति ॥भवति चात्र ॥ सद्यः सद्योव्रणं सिंचेद्यष्टीमधुकसर्पिषा ॥ तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विस्तृतस्य च ॥ कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ सद्योव्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विशेषतः ॥ मधुसर्पिः प्रयुंजीत पित्तघ्नाश्च हिमाः क्रियाः ॥ ससंरंभेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनं ॥ उपवासो हितं भक्तं प्रततं रक्तमोक्षणं ॥ घृष्टपिच्चितयोरेष सुतरामिष्यते विधिः ॥ तयोरस्रं स्रवत्यल्पं पाकस्तेनानु जायते ॥ अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्र विक्षते ॥ ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनं ॥ स्नेहबस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितं ॥ इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ॥ सप्ताहाद्गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ क्षालनाभ्यंगलेपेषु तस्मिन् दुष्टे प्रयोजयेत् ॥ आरग्वधादिकं वर्गं सुरसादिं च शोधनं*॥ कल्कस्त्रिवृत्तिलैरंडपत्रैर्योज्यः ससैंधवैः ॥ वातिके पैत्तिके कुंभयष्ट्याव्हारजनीतिलैः ॥ श्लैष्मिके तिलतेजोव्हानिकुंभस्वर्जिकाग्निकैः ॥ एष दुष्टव्रणविधिः कुष्ठमेहव्रणेष्वपि॥प्रायः सामान्यकर्मेदं वक्ष्यते तु पृथक् पृथक्॥घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत्॥कल्कादीन्यवकृत्ते तु विच्छिन्ने प्रविलंबिते ॥ सीवनं विधिनोक्तेन बंधनं चानुपीडनं ॥

१ व्रणप्रतिषेधोक्तं ॥ २ पीडां प्रागुपशम्य ॥

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्णं लंबते तु यत् ॥ सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धशिरं भिषक् ॥ पीडयेत्पाणिना पद्मपत्रव्यवहितेन तत् ॥ ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ विपक्वमाज्यं यष्ट्याह्वजीवकर्षभकोत्पलैः ॥ सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ मुखबाष्पोष्णचैलेन स्विन्नं नयनमाहतं ॥ मरिचेनांबुपिष्टेन पिचुयुक्तेन पूरयेत् ॥ दद्यान्निषिक्तेन जले निशायां सर्पिषा सह ॥ साश्वयथुरुग्रागे शस्तं चक्षुषि सेचनं ॥ कार्या चानु क्रिया शीता प्रलेपाश्चोतनादिका ॥ गलपीडावसन्नेऽक्षिण वमनोत्कासनक्षवाः ॥ प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ कर्णे स्थानच्युते स्यूते स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ॥ कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मारुते ॥ समं निवेश्य बध्नीयात्स्यूत्वा शीघ्रं निरंतरं ॥ आजेन सर्पिषा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ उत्तानोऽन्नानि भुंजीत शयीत च सुयंत्रितः ॥ घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ स्यूत्वा वेल्लितबंधेन बध्नीयाद्घनवाससा ॥ चर्मणा गोष्फणाबंधः कार्यश्चांसगते व्रणे ॥ पादौ विलंबिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ॥ प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत्सेवन्या तुन्नसंज्ञया ॥ कार्यश्च गोष्फणाबंधः कट्यामावेश्य पट्टकं ॥ स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लिद्यति हि व्रणः ॥ कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचंदनपद्मकैः ॥ शिलादार्व्यमृतातुत्थैः सिद्धं तैलं च रोपणं ॥ छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ॥ बध्नीयात्कोशबंधेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ कार्यः शल्याहृते विद्धे क्रमोऽयं गात्रपिच्चिते ॥ शिरसोऽपहृते शल्ये वालवर्तिं[1] प्रवेशयेत् ॥ मस्तुलुंगे स्रुते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ॥ व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत्कचं ॥ मस्तुलुंगस्रुतौ खादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ॥

१ वालवर्त्तेरप्रवेशात् ॥ आचरमोच्छ्वासादातुरं समुपाचरेदिति वचनान्मस्तुलुंगस्रुतावप्युपक्रममाह ॥ मस्तुलुंगस्य मज्जाख्यस्य स्रुतौ ॥

शल्ये हृतेंऽगादन्यस्मात् स्नेहवर्तिं निधापयेत् ॥ दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः स्रुतशोणिताः ॥ सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ भिन्ने कोष्ठेऽसृजा पूर्णे मूर्च्छाहृत्पार्श्ववेदनाः ॥ ज्वरो दाहस्तृडाध्मानं भक्तस्यानभिनंदनं ॥ संगो विण्मूत्रमरुतां श्वासः स्वेदोऽक्षिरक्तता ॥ लोहगंधित्वमास्यस्य स्याद्गात्रे च विगंधिता ॥ आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ॥ आध्मानेनातिमात्रेण शूलेन च विनश्यति ॥ पक्वाशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ॥ नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ अभिन्नोऽप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते॥असृजा स्यंदमानेन पार्श्वं मूत्रेण बस्तिवत्॥ तत्रांतर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननं ॥ रक्ताक्षं पांडुवदनमानद्धं च विवर्जयेत् ॥आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रिते ॥विरेचनं निरूहं च निःस्नेहोष्मैर्विशोधनैः ॥ यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ॥ भुंजीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैंधवसंयुतां ॥ अतिनिःसृतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक्॥क्लिष्टच्छिन्नांत्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः॥मूर्च्छादयोऽल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः॥ क्लिष्टांत्रः संशयी देही छिन्नांत्रो नैव जीवति ॥यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विण्मूत्रमारुताः ॥व्युपद्रवः स भिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसंशयं॥अभिन्नमंत्रं निष्क्रांतं प्रवेश्यं न त्वतोऽन्यथा[1] ॥ उरोगलशिरोग्रस्तं[2] तदप्येके वदंति तत् ॥ प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं तृणशोणितपांशुभिः ॥ प्रवेशयेत्कृत्तनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ क्षीरेणार्द्रीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिःपरिप्लुतं ॥ अंगुल्या प्रमृशेत्कंठं जलेनोद्वेजयेदपि ॥ तथांऽत्राणि विशंत्यंतस्तत्कालं पीडयंति च ॥ व्रणसौक्ष्म्याद्बहुत्वाद्वा कोष्ठमंत्रमनाविशत् ॥ तत्प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ॥ यथास्थानस्थिते सम्यगंत्रे सीव्येदनुव्रणं ॥

१ अन्यथाभिन्नमित्यर्थः २ उत्पंगिलशिरोग्रस्तमिति पाठः॥ उत्पंगिलशिरसा मर्कोटशिर्षेण ॥ उरोगल व उत्पंगिल ह्मणजे मुंगळा इतिलोके ॥

स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं हि तत् ॥ वेष्टयित्वाऽनु पट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ॥ पाययेत ततः कोष्णं चित्रतैलप्लुतं पयः ॥ मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोश्चाधः प्रवृत्तये ॥ त्वगश्वकर्णकतकबदरीशल्लकीधवात् ॥ धातुकीमेषशृंगीभ्यां क्षीरिभ्यश्च बलाजटा ॥ तत्कल्कसाधितं तैलं प्रधानं व्रणरोपणं ॥ अनुवर्त्तेत वर्षं च यथोक्तां व्रणयंत्रणां ॥ उदरान्मेदसो वर्तिं निर्गतां भस्मना मृदा ॥ अवकीर्य कषायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूले ततः समं ॥ दृढं च बध्वा सूत्रेण वर्द्धयेत्कुशलो भिषक् ॥ तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सकृदेव तु ॥ स्याद न्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया ॥ सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽन्ने घृतं पिबेत् ॥ क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः शृतं ॥ रुग्दाहजित्सयष्ट्याह्वैः परं पूर्वोदितो विधिः ॥ मेदोग्रंथ्युदितं तत्र तैलमभ्यंजनं हितं ॥ तालीसं पद्मकं मांसी हरेण्वगुरुचंदनं ॥ हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरमधुकं च तैः ॥ पक्वं सद्योव्रणेपूक्तं तैलं रोपणमुत्तमं ॥ गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ॥ कार्यं वातास्रजित्स्निग्धमर्दनाभ्यंगशोधनं ॥ विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्माहतं हतं ॥ वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशिनं ॥ प्रहर्तृयंत्रायुधघातगात्रे सद्योव्रणाः काममनंतरूपाः ॥ तथाऽपि न त्रित्वमतिक्रमंते चयादिभेदैरिव मारुताद्याः ॥ इति सद्योव्रणविज्ञानप्रतिषेधो नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथातो भंगविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ पतनपीडनप्रहाराक्षेपणव्यालदंशप्रवृत्तिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थिभंगमुपदिशंति ॥ तत्तु भग्नजातं संधावसंधौ च ॥ तत्र संधिमुक्तं षड्विधं ॥ उत्पिष्टं विश्लिष्टमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तं विवर्तितमिति ॥ तस्य सामान्यलक्षणं प्रसारणाकुंचननिवर्त्तनाक्षेपणाशक्तिरुग्ररुजता

१ चित्रातैलमिति पाठः ॥

स्पर्शासहिष्णुत्वं ॥ अथोत्पिष्टे स्वस्थानएव संधीषूभयतः शोफो वेदना विशेषतश्च रात्रौ भवति ॥ विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं संधिविक्रिया च ॥ अवक्षिप्ते संधिविश्लेषस्तीव्रा च रुक् ॥ अतिक्षिप्ते द्वयोरपि संध्यस्थ्नोरतिक्रांतता वेदना च ॥ तिर्यक्क्षिप्ते त्वेकस्यास्थ्नः पार्श्वतो गमनमत्यर्थवेदना च ॥ विवर्तिते संधिपार्श्वगमनाद्विषमांगता वेदना च ॥ असंधिभग्नं पुनर्द्वादशविधं ॥ तद्यथा ॥ कर्कटं वक्रं स्फुटितं वेल्लितमस्थिच्छल्लिकमश्वकर्णं पिच्चितं दारितं चूर्णितमतिपातितं शोषितं मज्जानुगतमिति ॥ श्वयथुबाहुल्यं स्पंदनं विवर्तनं स्पर्शासहिष्णुता च पीड्यमाने शब्दः स्रस्तांगता वेदनातिप्रवृत्तिः सर्वासु चावस्थासु शर्म न लभत इति साधारणमसंधिभग्नरूपं ॥ वैशेषिकं च ॥ संमूढमुभयतोस्थ्यस्थिमध्ये भग्नं ग्रंथिरिवोन्नतं कर्कटानुकारिकर्कटकं ॥ अभुग्नमविमुक्तमस्थि वक्रं ॥ शूकपूर्णमिवाध्मातं विपुलैकदारि स्फुटितं ॥ द्विधाभूतं वेल्लिते प्रकंप्यमानं वेल्लितकं ॥ पार्श्वतोऽस्थिहीनउद्गते ऽस्थिच्छल्लिका ॥ अश्वकर्णवदुद्गतमश्वकर्णः ॥ पृथुतां गतमनल्पशोफं पिच्चितं ॥ अणुवेददारिवेदनावच्च दारितं ॥ स्पृश्यमानं शब्दवच्चूर्णितं ॥ अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रवेश्यतिपातितं ॥ अन्यतरपार्श्वावशिष्टं शोषितं ॥ क्षतं भुग्नमुन्नम्यमानं मज्जति मज्जानुगतं ॥ एवमंत्यानि पंच कृच्छ्रसाध्यानि ॥ कृशातिबालवृद्धासहानामल्पाशनानां वातात्मकानां कुष्ठिनामुपद्रववतां च ॥ असाध्यं तु भिन्नं कटिकपालं संधिमुक्तं वा जघनमुत्पिष्टं कूर्परो विवर्तितस्तथा ललाटं चूर्णितमसंश्लिष्टकपालं च शिरः शंखपृष्ठस्तनांतरं भुग्नं चेति ॥ भवंति चात्र ॥ अथावनतमुन्नम्य मुन्नतं चावपीडयेत् ॥ आंच्छेदनिक्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्तयेत् ॥ आंच्छनोत्पीडनोन्नामचर्मसंक्षेपबंधनैः ॥ संधीन् शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि ॥ इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक्संस्थाप्य निश्चलं ॥

पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ॥ कदंबोदुंबराश्वत्थसर्जार्जु-नपलाशजैः ॥ वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ॥ सुश्लक्ष्णैः सुप्रतिस्तंभैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ कुशाव्हयैः समं बंधं पट्टस्योपरि योजयेत् ॥ शिथिलेन हि बंधेन संधिस्थैर्यं न जायते ॥ गाढेनाति-रुजादाहपाकश्वयथुसंभवः ॥ त्र्यहात्त्र्यहात्ततो घर्मे सप्ताहान्मोक्षये-द्धिमे ॥ साधारणे तु पंचाहाद्भंगदोषवशेन वा ॥ न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ तं पंचमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनं ॥ सु-खोष्णं चावचार्यं स्याच्चक्रतैलं विजानता ॥ विभज्य देशं कालं च-वानप्योषधसाधितं ॥ प्रततं सेकलेपांश्च विदध्याद्भृशशीतलान् ॥ गृ-ष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितं ॥ प्रातः प्रातः पिबेद्भग्नः शीतलं लाक्षया युतं ॥ सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ॥ कषायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भंगोदितः क्रमः ॥ लंबानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ॥ संदधीत व्रणान्वैद्यो बंधनैश्चोपपादयेत् ॥ तान्समान्सु स्थितान् ज्ञात्वा फलिनीरोध्रकट्फलैः ॥ समंगाधातुकीयुक्तैश्चूर्णितै-रवचूर्णयेत् ॥ पंचवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमन्वितैः ॥ धातुकीरो-ध्रचूर्णैर्वा रोहत्याशु तथा व्रणः ॥ विश्लिष्टोत्पिष्टयोः संधिमेवमेवाव घट्टयेत् ॥ उपाचरेद्यथास्वं च विसर्पादीनुपद्रवान् ॥ इति भंग उप-क्रांतः स्थिरधातो ऋतौ हिमे ॥ मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारु णोऽन्यथा ॥ पूर्वमध्यांतवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ मासैः स्थै-र्यं भवेत्संधेर्यथोक्तं भजतो विधिं ॥ सामान्यं साधनमिदं विशि-ष्टं वक्ष्यते ततः ॥ नखसंधिं समुत्पिष्टं रक्तानुगतमारया ॥ अ-वमथ्य स्रुते रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥ भग्नान्संधिविमुक्तांश्च कृ-त्वा पूर्ववदंगुलीन् ॥ तनुनाऽऽवेष्ट्य पट्टेन घृतसेकं प्रयोजयेत् ॥ चक्रयोगेन मतिमानांच्छेदूर्ध्वास्थिनिर्गतं ॥ आंच्छेदूर्ध्वमधस्ताच्च

---

१ शरद्वसंतारूयं

कटिभग्नं चिकित्सकः ॥ मुसलेनोत्क्षिपेत्कक्षामंससंधौ विसंगते ॥ स्थानस्थितं च बध्नीयात्स्वस्तिकेन समाहितः ॥ कौर्परं तु भिषक् संधिमंगुष्ठेनानुमार्जयेत् ॥ अनुमृज्य ततः संधिं पीडयेत्कूर्पराच्युतं ॥ प्रसार्याकुंचयेच्चैनं स्नेहसेकं च कारयेत् ॥ मणिबंधे च जानौ च गुल्फे चैवं क्रियाक्रमः ॥ उभे तले समे कृत्वा तलभग्नस्य देहिनः ॥ बध्नीयादामतैलेन परिषेकं च कारयेत् ॥ प्राग्गोमयस्य पिंडं वा धारयेन्मृन्मयं ततः ॥ हस्ते जातबले कार्यं क्रमात् पाषाणधारणं ॥ सन्नमुन्नामयेत्स्विन्नमक्षकं मुसलेन तु ॥ तथोन्नतं पीडयेत बध्नीयान्निबिडं ततः ॥ ऊरुवच्च विधातव्यं बाहुभंगे प्रसाधनं ॥ ग्रीवायां तु विवृत्तायां प्रविष्टायामथापि वा ॥ अवटावथ हन्वोस्तु प्रगृह्योन्नमयेत्ततः ॥ समं कुशाभिर्बध्नीयादुत्तानं शाययेत्तु तं ॥ हन्वस्थिनी समानीय हनुसंधौ विसंगते ॥ स्वेदयित्वा स्थिते सम्यक् पंचांगीबंधमाचरेत् ॥ घृतं वातघ्नमधुरैः सिद्धं नस्यं च पूजितं ॥ दंतानभग्नांश्चलितान्सरक्तानवपीडयेत् ॥ वयस्थस्यांबुभिः शीतैः परिषिच्य प्रलेपनैः ॥ बहिर्निर्वापणैरंतः संधानीयैरुपाचरेत् ॥ बलाद्वयशृते क्षीरि पद्मकादिशृतं घृतं ॥ नस्यगंडूषयोर्योज्यं चलद्विजहितानि च ॥ कल्कितैस्तद्विधैश्चास्य दंतमांसानि लेपयेत् ॥ त्रीन्मासान्मृदु भुंजीत रसान्नं कठिनांस्त्यजेत् ॥ नासां विवृतां सन्नां वा ऋजुं कृत्वा शलाकया ॥ प्रत्येकतस्ततो नाडीं द्विमुखीं संप्रवेशयेत् ॥ ततः पट्टेन संवेष्ट्य घृतसेकं प्रदापयेत् ॥ मग्नं कर्णं घृताभ्यक्तं न्यस्य बंधेन योजयेत् ॥ सद्यःक्षतविधानं तु ततः पश्चात्समाचरेत् ॥ कटीजंघोरुभग्नानां कपाटशयनं हितं ॥ यंत्रणार्थं ततः कीलाः पंच कार्या निबंधनाः ॥ जंघोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्याक्षकयोस्तथा ॥ विमोक्षे भग्नसंधीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥ संधींश्चिरविमुक्तांश्च स्निग्धस्विन्नान्मृदून् कृतान् ॥

उक्तैर्विधानैर्बुद्ध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ असंधिभग्ने रूढे तु विषमोल्बणसाधिते ॥ आपोथ्य भंगं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥ भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥ पक्वमांससिरास्नायुः संधिः श्लेषं न गच्छति ॥ वातव्याधिविनिर्दिष्टान्स्नेहान् भग्नस्य योजयेत् ॥ चतुःप्रयोगान्बलयांश्च बस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ शालिक्षीररसाज्याद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ॥ मात्रयोपचरेद्भग्नं संधिसंश्लेषकारिभिः ॥ ग्लानिर्न शस्यते तस्य संधिविश्लेषकृद्धि सा ॥ लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपं ॥ व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षं च भोजनं ॥ सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासादुर्निबंधनात् ॥ संक्षोभादपि यद्गच्छेद्विक्रियां तद्विवर्जयेत् ॥ आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसंधिमथापि वा ॥ तरुणास्थीनि नम्यंते भज्यंते नलकानि तु ॥ कपालानि विभज्यंते स्फुटंत्यन्यानि भूयसा ॥ अनुल्बणमनाविद्धं स्वस्थाने पर्यवस्थितं ॥ अवेदनं च चेष्टायां भग्नं विद्यात् सुसाधितं ॥ कृष्णांस्तिलान्विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्सप्त क्षपा वहति वारिणि वासयेत ॥ संशोषयेदनुदिनं प्रतिसार्य[2] चैतान्क्षीरे तथैव मधुकक्कथिते च तोये ॥ पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेवशोषितान्बाढं ॥ विगततुषानरजस्कान्संचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युंज्यात् ॥ नलदवालकलोहितयष्टिकानखमिशिप्लवकुष्टबलात्रयैः ॥ अगुरुकुंकुमचंदनसारिवासरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टं ततश्च तत् ॥ समस्तगंधभैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ शैलेयरास्नांशुमतीकसेरुकालानुसारीनतपत्ररोध्रैः ॥ सक्षीरशुक्तैः सपयस्कदूर्वैस्तैलं पचेत्तन्नलदादिभिश्च ॥ गंधतैलमिदमुत्तममस्थिस्थैर्यकृज्जयति चाशु विकारान् ॥ वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि [3]विविधैरुपयोगैरिति ॥ इति भंगविज्ञानप्रतिषेधो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

१ पाननस्याभ्यंगानुवासनैः २ प्रतिसार्यविकीर्य ३ पाननस्यादिभिः

अथातो भगंदरविज्ञान प्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ॥ अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥ अनिष्टदिष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः॥ प्रायेण पिटिकापूर्वो योऽगुले द्व्यंगुलेऽपि वा ॥ पायौ व्रणोऽतर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्मांसगो भवेत् ॥ बस्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वात्स्यंदनात्मकः ॥ भगंदरः सर्वगश्च दारयत्यक्रियावतः ॥ भगबस्तिगुदं तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ वातमूत्रशकृच्छुक्रं खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ॥ दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरागंतुः सोऽष्टमः स्मृतः ॥ अपक्कं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगंदरं ॥ गूढमूलां ससंरंभां रुगाढ्यां रूढकोपिनीं ॥ भगंदरकरीं विद्यात्पिटिकां न त्वतोऽन्यथा ॥ तत्र श्यावारुणा तोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ पिटिका मारुतात्पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता ॥ रागिणी तनुरूष्माढ्या ज्वरधूमायनान्विता ॥ स्थिरा स्निग्धा महामूला पांडुः कंडूमती कफात्॥ श्यावा ताम्रा सदाहोषा घोररुग्वातपित्तजा ॥ पांडुरा किंचिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ॥ पादांगुष्ठसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविधव्यथा ॥ शूलारोचकतृड्दाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ॥ व्रणतां यांति ताः पक्काः प्रमादात्तत्र वातजा ॥ चीयतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत्[1]क्रमात् ॥ अच्छं स्रवद्भिरास्रावमजस्रं फेनसंयुतं ॥ शतपोनकसंज्ञोऽयमुष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः ॥ बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावी कफोद्भवः ॥ वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ॥ जायते परितस्तत्र प्राकारं परिखेव च ॥ ऋजुर्वातकफादृज्व्या गुदो गत्या तु दीर्यते ॥ कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ॥ अर्शोमूले ततः शोफः कंडूदाहादिमान् भवेत् ॥ स शीघ्रं पक्कभिन्नोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥ स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शोभगंदरः ॥ सर्वजः शंबुकावर्त्तः शंबुकाव-

१ शतपोनकवत् चालनीवत्

त्संसन्निभः ॥ यतयो दारयंत्यस्मिन् रुग्वेगैर्दारुणैर्गुदं ॥ अस्थिलेशोऽभ्यवहृतो मांसगृध्या यदा गुदं ॥ क्षणोति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गं क्षततो गतिः ॥ स्यात्तदा पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ॥ जायंते कृमयस्तस्य खादंतः परितो गुदं ॥ विदारयंति न चिरादुन्मार्गी क्षतजश्च सः ॥ तेषु रुग्दाहकंड्वादीन्विद्याद्व्रणनिषेधतः ॥ षट् कृच्छ्रसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ प्रवाहिणीं वलीं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितं ॥ अथ भगंदरिणमपक्वपिटिकं पाकपरिहारार्थमपतर्पणादिना व्रणप्रतिषेधविहितेन शीघ्रमुपाचरेत् ॥ पक्वपिटिकं पुनरर्कादिकाथसिद्धस्नेहस्वभ्यक्तमवगाहस्विन्नं ॥ भुक्तवंतं शयनस्थमर्शसमिव यंत्रयित्वाऽर्वाचीनं पराचीनं बहिर्मुखमंतर्मुखं वा भगंदरं सम्यगीक्षेत ॥ तथांऽतर्मुखं यंत्रं प्रणिधाय प्रवाहणप्रविष्टं भगंदरमभिसमीक्ष्य सम्यगेषित्वा शस्त्रेण पाटयेत् ॥ बहिर्मुखं त्वेषिणीं प्रणीय साशयमुद्धरेत्सशस्त्रेणानंतरं चोभयमप्यग्निना क्षारेण चोपक्रमेत ॥ उष्ट्रग्रीवं क्षारेणैव ततो निर्वापणशोधनरोपणैर्यथाकालं साधयेदिति सामान्यो विधिः ॥ अथ शतपोनके नाडीरेकांतरिताः पाटयित्वा रोपयेत् ॥ रूढासु चेतराश्चिकित्सेत् ॥ अन्यथा तु विवृतं व्रणं गुदस्रोतोविदारणाद्वातविण्मूत्राण्यनुप्रपद्यंते ॥ ततश्चोन्मार्गगो वायुराध्मानाटोपपायुशूलादीनुपजनयति ॥ तत्र स्नेहाभ्यक्तगुदस्याग्निग्धपिंडनाडीकुंभीस्वेदान्प्रयुंजीतावगाहं वा ॥ स्विन्नं वचाकुष्टहिंगुव्योषलवणपंचकाजमोदाः सर्पिर्मद्यकांजिककुलत्थयूषान्यतमेन पाययेत् ॥ व्रणं चास्य मधुकतैलेनोष्णेन सिंचेत् ॥ गुदं च बलातैलादिभिर्वातवेदनाघ्नैः ॥ अनेन विधाना वातादयः स्वमार्गमापतंति तत्कृताश्च विकारा निवर्त्तंते ॥ एवमेव परिक्षेपिण्यपि क्रमाद्वार्तिं नाडीविहितेन क्षारसूत्रेण द्विशस्त्रिशो वाऽवदारयेत् ॥ सकृदेव ह्यवदारणादसाध्यता याप्यता वा स्यात् ॥ अर्शोभगंदरे पूर्वमर्शांसि छिंद्यात् ॥

ततो गत्यनुसारेण ॥ भगंदरमुन्मार्गिणं च प्रत्याख्यायोपचरेत् ॥ अनिःसृतं च शल्यमाहरेत् ॥ तथा कृमिघ्नकर्म लेपाभ्यवहारयोः कुर्वीत ॥ वेदनायां पूर्वोक्ताः स्वेदा वचादिपाचनं च ॥ साल्वणप्रदिग्धं वा व्रणं कदलीमृगलोपाकाजिनकौशेयाविकैरुपनाहयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ भगंदरे बहुच्छिद्रे छेदानेतान्प्रयोजयेत् ॥ गोतीर्थसर्वतोभद्रदललांगललांगलान् ॥ पार्श्वगतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ॥ सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वछेदोऽर्द्धलांगलः ॥ पार्श्वद्वये लांगलकः समस्तांश्चाग्निना दहेत् ॥ आस्रावमार्गान्निःशेषान्नैवं विकुरुते पुनः ॥ यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यांतरांऽतरा ॥ आर्द्रकस्वरसे सिद्धं कल्के वा पाययेद्घृतं ॥ भगंदरे मारुतजे पक्वापक्वे विरेचयेत् ॥ ज्योतिष्मतीलांगलिकाश्यामादंतीत्रिवृत्तिलाः ॥ कुष्ठं शताह्वा गोलोमी तिल्वको गिरिकर्णिका ॥ हेमक्षीरी च वर्गोऽयं लेपाद्यैर्व्रणशोधनः ॥ तिलकुंभवरादंतीतुत्थसिंधूत्थमाक्षिकैः ॥ सकृष्णरोचनाकुष्ठं शोधनं मांसकृत्पुनः ॥ मंजिष्ठासैंधवक्षौद्रनागदंतीत्रिवृत्तिलाः ॥ रसांजनं द्विरजनीतेजोह्वानिंबपल्लवाः ॥ निकुंभकुंभरक्ताश्च कल्को नाडीव्रणापहः ॥ सुधासेलुत्रिवृत्पाठामलयूहयमारकैः ॥ ज्योतिष्मतीलांगलिकास्वर्जिकाकवचाग्निकैः ॥ विष्यंदनाख्यं विपचेत्तैलं शोधनरोपणं ॥ त्रिवृद्दंतीहरिद्राऽर्कमूललोहाश्वमारकैः ॥ विडंगसारत्रिफलास्नुगर्कक्षीरमाक्षिकैः ॥ तैलं समदनैः सिद्धं भगंदरनिबर्हणं ॥ सैंधवार्कत्रिवृत्पाठासंमगापूतिकाग्निकैः ॥ समातुलुंगच्छदनैस्तैलं शोधनरोपणं ॥ मधुतैलयुता विडंगसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ॥ कृमिकुष्ठभगंदरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोपणा भवंति ॥ अमृतात्रुटिवेल्लवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ॥ क्रमवृद्धमिदं मधुद्रुतं पिटिकास्थौल्यभगंदरान् जयेत् ॥ गुग्गुलुपंचपलं पलिकांशा मागधिका त्रिफला च पृथक् स्यात् ॥ त्वक्त्रुटिकर्षयुतं मधुलीढं कुष्ठभगंदर-

गुल्मगतिघ्नं ॥ शृंगबेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितं ॥ क्वाथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ उत्तमाखदिरसारजं रजः शीलयन्नसनवारिभावितं ॥ हंति तुल्यमहिषाक्षमाक्षिकं कुष्ठमेहपिटिकाभगंदरान् ॥ भगंदरेष्वेष विशेष उक्तः शेषाणि तु व्यंजनसाधनानि ॥ व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वौपयिकं विदध्यात् ॥ अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यं ॥ साहसानि विविधानि च रूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ इति भगंदरविज्ञान प्रतिषेधो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथातो ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ कफप्रधानाः कुर्वंति मेदोमांसास्रगा मलाः ॥ वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रंथिर्ग्रथनात्स्मृतः ॥ दोषास्रमांसमेदोऽस्थिसिराव्रणभवा नव ॥ ते तत्र वातादायामतोदभेदान्वितो ऽसितः ॥ स्थानात्स्थानांतरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ॥ मृदुर्बस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छं स्रवत्यसृक् ॥ पित्तात्सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतं ॥ भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ शीतः सवर्णः कंडूमान् पक्वः पूयं स्रवेद्घनं ॥ दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रंथिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जंतुषु ॥ सिरामांसं च संश्रित्य सस्वापः पैत्तलक्षणः ॥ मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रंथिमावहेत् ॥ स्निग्धं महांतं कठिनं सिरानद्धं कफाकृतिं ॥ प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदो नीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥ वायुना कुरुते ग्रंथिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलं ॥ श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयं ॥ स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ॥ अस्थिभंगाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ॥ सोऽस्थिग्रंथिः पदातेस्तु सहसांऽभोवगाहनात् ॥ व्यायामाद्वा प्रतांतस्य सिराजालं सशोणितं ॥ वायुः संपीड्य संकोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ॥ निःस्फुरं नीरुजं ग्रंथिं कुरुते स

१ तदेव पूर्वोक्तं गुग्गुलुपंचपलमित्यादि २ लक्षणचिकित्सितानि

सिराव्हयः ॥ अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ॥ सार्द्रे वा बंधरहिते गात्रेऽश्माभिहते ऽथवा ॥ वातोऽस्रमस्रुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणं ॥ कुर्यात्सदाहः कंडूमान् व्रणग्रंथिरयं स्मृतः ॥ साध्या दोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ॥ मर्मकंठोदरस्थाश्च महत्तु ग्रंथितोऽर्बुदं॥तल्लक्षणं च मेदोंऽतैः षोढा दोषादिभिस्तु तत्॥प्रायो मेदःकफाढ्यत्वात्स्थिरत्वाच्च न पच्यते॥सिरास्थं शोणितं दोषः संकोच्यानुप्रपीड्य च ॥ पाचयेच्च तदानद्धं सास्रावं मांसपीडितं॥मांसांकुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः ॥ अजस्रदुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदं ॥ तेष्वसृङ्मांसजे वर्ज्ये चत्वार्यन्यानि साधयेत् ॥ प्रस्थिता वंक्षणोर्वादिमधःकायं कफोल्बणाः॥दोषा मांसास्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते॥शनैः शनैर्घनं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ॥परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं खरं॥रूक्षं च वातात् पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितं॥ कफाद्गुरु स्निग्धमरुक् चितं मांसांकुरैर्बृहत् ॥ तत्त्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत् सुपरिस्रुति ॥ पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदंत्येके तु पादवत् ॥ श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं नृणां ॥ मेदस्थाः कंठमन्याक्षकक्षावंक्षणगा मलाः ॥ सवर्णान्कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन् ॥ अवगाढान्बहून् गंडांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ॥ पच्यंतेऽल्परुजस्त्वन्ये स्रवंत्यन्येऽतिकंडुराः ॥ नश्यंत्यन्ये भवंत्यन्ये दीर्घकालानुबंधिनः ॥ गंडमालाऽपचीचेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दिपार्श्वरुकासपीनसां ॥ अभेदात्पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥ अनुप्रविश्य मांसादीन्दूरं पूयोऽभिधावति ॥ गतिः सा दूरगमनान्नाडी नाडीव संस्रुतेः ॥ नाड्येका ऽनृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ॥ सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पंचमी ॥ वातात्सरुक् सूक्ष्ममुखी विवर्णा फेनिलोद्वमा ॥ स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ पित्तात्तृट्ज्वरदाहकृत् ॥ पीतोष्णपूतिपूयास्रुद्दिवा चातिनिषिंचति ॥ घनपिच्छिलसंस्रा-

वा कंडूला कठिना कफात् ॥ निशि चाभ्यधिकक्लेदा सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ॥ अंतःस्थितं शल्यमनाहृतं तु करोति नाडीं वहते च साऽस्य ॥ फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं सास्रं च पूयं सरुजं च नित्यं ॥ इति ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीविज्ञानं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथातो ग्रंथ्यादिप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेष्वेव पूर्वं ग्रंथिषु बृहतीद्वयपिप्पलीचित्रकसाधितेन पुराणसर्पिषा स्निग्धं वामयेत् विरेचयेच्च ॥ कृतसंसर्जनस्य चोत्तमांगगतेषु ग्रंथिषु लाक्षाद्विरजनीविडंगशुंठीपूतीदारुभिः शिरो विरेचयेत् ॥ धूमकवलगंडूषांश्च सेवेत ॥ अंकोलमधुमातुलुंगहिंस्रापूतिदारुबिल्वमूलसरलकुष्ठवचावरुणत्वक्का-क्षातिविषाऽजगंधाभिर्लेपः ॥ श्यामासुरदारुसमंगाकोशातकीपुनर्नवासर्षपैर्वा ॥ सशोफरुक्स्तंभे चोपनाहयेद्यवसक्तुमधुककुष्ठशतपुष्पा देवदारुभिर्घृतयुक्तैः ॥ गोजाखरोष्ट्राश्वहस्तिमूषकमांसैर्वा वेसवारीकृतैर्वसातैलवद्भिः ॥ पलाशदंताग्निमंथत्वक्कल्केन मांसपिंडैर्वा बहुशः स्निग्धमंगुष्ठेन वेणुपर्वणा वा शनैः शनैः पुनःपुनर्विमर्दयेत् ॥ यथायथं च शोफवत्क्रियां प्रयुंजीत ॥ अथ वातजे ग्रंथौ दशमूलसिद्धं महास्नेहं पिबेत् ॥ अमृतानिंबबीजभार्ङ्गीश्योनाकतालपत्रीकृष्णगंधाऽगुरुभिः क्षीरपिष्टैः सुखोष्णैरालेपयेत् ॥ विविधाश्च वातव्याधिविहिताः स्नेहस्वेदोपनाहाः ॥ तथानुपशमे सिराव्यधः ॥ पक्वं तु विदार्य निरस्तपूयं कृत्वा ऽर्कादिवर्गांभसा प्रक्षाल्य तिलकल्केन च चित्रकदंतीसैंधवेनालेपयेत् ॥ तैलं च रोपणं रास्नासरलोशीरविडंगमधुकक्षीरसंस्कृतं पिबेत् ॥ कुर्यात्पित्तजे रक्तजे च जलौकसो न्यग्रोधादिः प्रदेहपरिषेकयोः पद्मकादिः पाचने च ॥ द्राक्षेक्षुरसयुक्तो हरीतकीविरेकः ॥ पक्के पाटिते च पित्तव्रणोक्तो विधिः ॥ कफजग्रंथिमंतःसंशुद्धस्य भृशं स्वेदयेद्विम्लापयेच्च ॥ काकादनीविकंकतकाकदंतिकारग्वधेंगुदमूलमदनफलभार्ङ्गीकरंजैर्लेपयेत् ॥ तग-

रविडंगैलवालुकचव्यपालाशर्ष्टतचित्रकैर्वा ॥ भल्लातकसैंधवाजगंधा-
सर्षपैर्वा ॥ एवमप्यपच्यमानममर्मस्थं विदार्य स्थितरक्तं निःशे-
षमग्निना दहेत् ॥ सशेषो हि पुनरापूर्यते ॥ ततो निर्वापितं क्षारक्षौद्र-
गुडोत्तरैरालेपयेत् ॥ संशुद्धं रोपयेत् ॥ मांसव्रणग्रंथी चैवमेव पाटये-
त् ॥ मेदोजेऽप्ययमेव विधिः ॥ अपिच ॥ मेदोग्रंथिं तिलकल्क-
दिग्धद्विगुणपटांतरितं तप्तेन फालेन दर्व्या वा जतुलिप्तया बहुशः
प्रमृष्यते ॥ शस्त्रं चावचार्य पूर्ववन्मेदो दहेत् ॥ सुपक्कं वा विपाट्य
मूत्रक्षालितं क्षौद्रसैंधवसुवर्चिकाकांचनक्षीरीहरितालमिश्रैः क्षी-
रपाकप्रगाढैस्तिलैरालेपयेत् ॥ गुंजादिकरंजतापसवृक्षवंशावल्गुखरमूत्र
सिद्धं तैलमभ्यंगः ॥ सम्यक्शुद्धं चैनं रोपयेत् ॥ सिराग्रंथौ त्वभिन-
वे तैलं साहचरं पिबेत् ॥ उपनाहश्च वातहरैर्बस्तिकर्म च कुर्यात् सि-
राव्यधश्च ॥ वातार्बुदमेरंडपियालनारिकेलमज्जैर्वारुककर्कारुबीजोत्का-
रिकयोपनाहयेत् ॥ आनूपामिषवेसवारैर्वा ॥ नाडीस्वेदं च कुर्यात् ॥
बहुशश्चात्र शृंगेण रुधिरमवसेचयेत् ॥ वातहरवर्गक्वाथपयोम्लसिद्धं
त्रैवृतं पिबेत् ॥ पित्तोत्थे मृदून् स्वेदोपनाहान् कायविरेचनं च प्रयो-
जयेत् ॥ शाककाकोदुंबरिकापत्रघृष्टे प्रियंगुपत्तंगसर्जरसार्जुनरोध्रम-
धुमधुकैर्लेपः ॥ प्रियंगुश्यामागिरिकर्णिकांजनक्लीतनकद्राक्षासप्तला-
न्यतमरससाधितं सर्पिः पीतं पित्तार्बुदश्लीपदोदरघ्नं ॥ श्लेष्मजे तूर्ध्व-
मधश्च हृतदोषस्य स्रुतरक्तस्य च वमनविरेचनद्रव्यैः प्रलेपः ॥ काका-
दनीशुकबर्हाग्निजिव्हामूलदक्षकपोतगृध्रपुरीषकाशमूलैर्वा ॥ पलाश-
क्षारपिष्टैः पिण्याककुलत्थनिष्पावैर्वा मांसप्रगाढैर्दधिपिष्टैर्लेपयेत् ॥
लेपास्वादलोभेन च निलीयमाना मक्षिकाः समुपेक्षेत तद्विमुक्तैः कृ-
मिभिरितरैर्वा भक्ष्यमाणं च ॥ ततः कृमिभिर्भक्षितावशेषं शाकादि-
पत्रैर्विलिख्याग्निना प्रतिसारयेत् ॥ अल्पमूलं वा त्रपुताम्रायःसीसप-
ट्टकवेष्टितं पुनः पुनश्च क्षारान् कालापेक्षया योजयेत् ॥ जात्यास्फो-

तकरवीरपल्लवांश्च व्रणशोधनाय कल्कादौ ॥ तैलं चात्र पाठाविडंग-शार्ङ्गीत्रिफलाकषायसिद्धमभ्यंगः ॥ मेदोर्बुदं स्विन्नभिन्नं सुशोधित-मेदस्कमुपशांतरक्तस्रावं सद्यः सीव्येत् ॥ ततो गृहधूमरोध्रमनःशिला-हरिद्रापत्तंगचूर्णैर्मधुसर्पिर्भिः प्रतिसारयेत् ॥ करंजतैलं चाभ्यंजनार्थं च युंजीत ॥ सर्वार्बुदानि च यदृच्छया पर्यागतानि सुपरिशोधितानि रोपयेत् ॥ अपिच॥सशेषदोषाणि हि योऽर्बुदानि करोति तस्याशु पुनर्भवंति ॥ तस्मादशेषोद्धरणं प्रशस्तं क्षारेण शस्त्रेण तथाऽग्निना वा ॥ श्लीपदे तु वातात्मके स्नेहस्वेदोपनाहान्प्रयुज्य गुल्फस्योपरिष्टाद्व्यंगुले सिरां विध्येत् ॥ एरंडतैलं गोमूत्रेण मासं पिबेत् ॥ जीर्णे नागरकथितेन पयसा पुराणधान्यान्यश्नीयात् ॥ त्रिवृतं च पाययेत् ॥बस्तिं च प्रयुंजीत ॥ एवमप्यशाम्यदग्निना दहेत् ॥ पैत्तिके मृदुरुपनाहो गुल्फस्य चाधः सिरामोक्षः॥ पित्तार्बुदोक्ताः स्नेहविरेकाः पित्तघ्नाश्च लेपाः॥श्लैष्मिके त्वंगुष्ठके सिरां मुंचेत् ॥ सक्षौद्रांश्च कफघ्नान्कषायानभीक्ष्णं पाययेत् ॥ यथाबलं वा हरीतकी वर्द्धमाना ॥ अदारीकाकजंघाकाकादनीशुकनासाकदंबपुष्पीबृहतीद्वयमंतर्धूमं दग्ध्वा गोमूत्रेण बहुशः परिस्रावयेत् ॥ ततस्तत्क्षारोदकं क्षारकल्पेन विपचेत् ॥ दद्याच्चात्र प्रतीवापं फल्गुशूकाख्यामदनफलरसं॥ एष क्षारो मधुराहारेणाभ्यस्तोऽन्वहं श्लीपदापचीग्रहणीदोषारोचकान्सर्वविषाणि च नियच्छति।तैलं वा पिबेद्विडंगार्कमरिचचित्रकचविकशुंठीदेवदार्वेलातार्क्ष्यै लवणपंचकैः सिद्धं॥ आलेपयेच्च नागरामृताविडंगकटुकाभद्रदारुभिर्मूत्र पिष्टैरुरुस्तंभोक्तैश्च भेषजैः॥यथासन्नं च शोधनं शीलयेत् ॥गंडमालायां कुंभनिकुंभद्रवंतीजीमूतककोशातकीफलविपक्वं घृतमुभयानुलोमनं पिबेत् ॥ शार्ङ्गेष्टामूलं च तक्रपिष्टं वमनार्थं सुखोदकेन वा ॥ जातीबर्हिष्ठनिर्गुंडीजीमूतकैरंडमूलत्वक्चूर्णं वा ॥ सिरां चास्य विध्येत् ॥ सशेषदोषं तु कौष्ठिकं नवकं पाययेत् ॥ रसांजनं गोमूत्र-

तंडुलोदकान्यतरेण वा ॥ तदेव च नावयेत् ॥ मधूकसारं वा ॥ शिग्रुफलानि वा ॥ निंबकरंजकरवीरसिद्धं वा ॥ विरेचनकं च धूमं पिबेत् ॥ अपक्कांश्च गंडान्नाकुलीसैंधवनागरैर्लेपयेत् ॥ गुंजाकरवीरार्कश्यामासिद्धार्थकैरजामूत्रयुक्तैर्देशकृत्वो विपक्कं तैलं लवणपंचकपिप्पलीमरिचचूर्णोपेतमभ्यंगात्सर्वावस्थमपच्यर्शोर्बुदनाडीदुष्टव्रणवल्मीकानपोहति ॥ सौवर्चलसैंधवोद्भिददंतीभल्लातकचित्रककल्केन सिद्धं तैलमभ्यंगोऽपच्यां ॥ तंदुलीयकस्वरसेन वा समरिचनिर्गुंडीरसं तैलं साधितमभ्यंगपाननावनैर्गंडमालानाडीव्रणकुष्ठानिलार्त्तिहरं ॥ काकादनीनहिकाऽग्निजिव्हावंध्याकर्कोटकीविशालापाठोत्तुंडकीजीमूतकोशातकीबीजैरर्द्धपलांशैर्विषकर्षयुक्तैर्निर्गुंडीस्वरसोपेतं करंजतैलप्रस्थं विपचेत्तत्पूर्ववदेव प्रयुक्तं परमपचीघ्नं ॥ अमर्मजांश्च गंडानपक्कानेवोध्दृत्याग्निना क्षारेण वा प्रतिसारयेत् ॥ सर्षपवृक्षादनीक्वाथेनव्रणक्षालनं ॥ तिलकुंतलकक्षारपिष्टस्तिलकल्कः सुखोष्णो लेपः ॥ काककृकलासगौराहिनिर्मोककूर्माणामन्यतमस्यांतर्धूमदग्धस्य मर्षीगुदतैलप्लुताऽभ्यंगः ॥ मांसीसर्जरसकार्पासीफलसैंधवैः स्तन्यपिष्टैस्तैलं पक्कमभ्यंगो व्रणकाठिन्यघ्नः ॥ सर्पाजगरवसातैलं समं त्रयमेतदपचीव्रणघ्नं ॥ श्लीपदोक्तानि च तैलानि प्रयोजयेत् ॥ एवमनुपशमे वामपार्श्वजायां दक्षिणजंघापृष्ठमध्यादिंद्रवस्तेरधस्तादूर्ध्वं वा शस्त्रेणाक्षिमात्रं व्रणं कृत्वा मत्स्यांडजालनिभं मेदोऽपनीयाग्निना दहेत् ॥अनेनेतरपार्श्वजा व्याख्याता ॥ एवमुभयपार्श्वजायां गंडमालायामुभयतः॥ यवमुद्गप्रायं च गंडमालासु भोजनं ॥ नाडीमनिलजामुपनाह्य पूयगतिमस्या निःशेषमेषित्वा च दारयेच्छस्त्रेण ॥ ततस्तिलापामार्गफलकल्केन ससैंधवेन पूरयित्वा बध्नीयात्॥पित्तजां सघृतक्षीरया पद्मकादिकृतयोत्कारिकयोपनाहितां विदारितां च तिलनागरदंतीमंजिष्ठाक-

ल्केनपूरयेत् ॥श्यामात्रिभंडीत्रिफलातिल्वहरिद्राद्वयकल्कक्षीरसंस्कृतं सर्पिरभ्यंगः परं नाडीनिबर्हणं॥श्लेष्मजां सकुकुलत्थकिण्वसर्षपैरुपनाह्य विदार्य च तैलसैंधवसौराष्ट्रीनिकुंभैर्लेपयेत्॥दंतीचित्रकसुवर्चिकासैंधवतालीतालपूतिकापामार्गफलैस्तैलं समूत्रं पाचितमभ्यंगः॥ शल्यहेतुकीं पाटयित्वा सर्वशः शल्यं विशोध्य मधुघृततिलकल्कप्रतिच्छन्नां बध्नीयात् ॥ बिल्वकपित्थकुंभीकखर्जूरवनस्पतिशल्लाटुकाथे प्रियंगुमुस्तोरुबूकशकुनसुगंधिकारोध्रमोचरसधातुकीपुष्पगर्भं तैलं प्रतिसाधितं प्रसाधयत्याशु शल्यजां गतिं॥ अशस्त्रकृत्यायां नाड्यां भेदनैषिण्याऽते समुन्निध्य क्षारात्तं सूत्रं प्रवेशयेत् ॥ तदसन्निधाने त्वरयेतैरेषिण्या च तेनानवदीर्णायां तदनुस्यूतमन्यदन्यत्क्षारसूत्रं संचारयेदागतिभेदादयमनपायोऽभ्युपायः सूक्ष्मानेकगतिषु भगंदरेषु मूलेषु च छिद्रितेषु ग्रंथ्यर्बुदेष्विति ॥ भवति चात्र ॥ व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगंभीरादिषु साधनं ॥ या वर्त्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ॥ बिभीतकाम्रास्थिवटप्रवालहरेणुकाशाल्मलिबीजयुक्ता ॥ वराहविष्टा च मषी सुदग्धा तैलप्लुता सर्वगतीर्निहंति ॥ धत्तूरकं मदनकोद्रवजं च बीजं कोशातकीशुकनसामृगभोजिनी च ॥ अंकोल्लजं च कुसुमं परिकल्प्य चूर्णं लाक्षोदकापहृतदोषगतौ प्रयोज्यं ॥ मिश्रितं तेन तैलं च परमं गतिरोपणं ॥ सौकरेषु च कंदेषु कृतं वत्राऽह्वयेषु च ॥ भल्लातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन सिद्धं विडंगरजनीद्वयचित्रकैश्च ॥ तैलं समार्कवरसैर्विनिहंति कृच्छ्रां नाडीं कफानिलकृतामपिच व्रणांश्च ॥ इति ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधो नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ॥ पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥

१ सौवर्हेषु च कंदेष्वितिपाठः ॥ तत्र सुवहा गंधनाकुली

यवप्रख्या यवाकारा तौभ्यां मांसश्रिता घना ॥ अवक्रा चाल्पजी वृत्ता स्तोकपूया घनोन्नता ॥ ग्रंथयः पंच वा षड्वा कच्छपी कच्छपोन्नता ॥ कर्णस्योर्ध्वं समंताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् ॥ शालूकाभा पनसिका शोफः स्वल्परुजः स्थिरः ॥ हनुसंधिसमुद्भूतस्तोभ्यां पाषाणगर्दभः ॥ शाल्मलीकंटकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ मेदोगर्भा मुखे यूनां तौभ्यां च मुखदूषिकाः ॥ ते पद्मकंटका ज्ञेया यैः पद्ममिव कंटकैः ॥ चीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं कफवातजैः ॥ पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्वोदुंबरसन्निभा ॥ महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ गात्रेष्वंतश्च वक्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ॥ मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ॥ या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकाचिता ॥ सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ॥ मंडला विपुलोत्सन्ना सरागा पिटिकाचिता ॥ कक्षेति[4] कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु साऽनिलात् ॥ पित्ताद्भवंति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ॥ तादृशी महती त्वेका गंधनामेति कीर्तिता ॥ घर्मस्वेदपरीतेंऽगे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वया ॥ दोषैः पित्तोल्बणैर्मंदैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥ शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्दभः ॥ मलैः पित्तोल्बणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः ॥ कक्षाभागेषु जायंते येऽग्न्याभाः साऽग्निरोहिणी ॥ पंचाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हंति जीवितं ॥ त्रिलिंगा पिटिका वृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेल्लिका ॥ विदारीकंदकठिना विदारी कक्षवंक्षणे ॥ मेदोनिलकफैर्ग्रंथिः स्नायुमांससिराश्रयैः ॥ भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्बणोऽनिलः ॥ मांसं विशोष्य ग्रथितां

१ वातकफाभ्यां ॥ २ वातकफाभ्यां ॥ ३ वातकफाभ्यां ४ कांखमांजरीतिलोके

शर्करामुपपादयेत् ॥ दुर्गंधि रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥ तां स्रावयंति निचितां विद्यात्तच्छर्करार्बुदं ॥ पाणिपादतले संधौ जत्रूर्ध्वं चोपचीयते ॥ वल्मीकवच्छनैर्ग्रंथिस्तद्वद्बह्वणुभिर्मुखैः ॥ रुग्दाहकंडूक्लेदाढ्यैर्वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कंटकादिभिः ॥ ग्रंथिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत् ॥ वेगसंधारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयं ॥ अणूकरोति बाह्यांतमार्गमस्य ततः शकृत् ॥ कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ॥ कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरं ॥ चिप्पमक्षतरोगं च विद्यादुपनखं च तं ॥ कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥ दुष्टकर्दमसंस्पर्शात्कंडूक्लेदान्वितांतराः ॥ अंगुल्योऽलसमित्याहुस्तिलाभांस्तिलकालकान् ॥ कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान्मषांस्तानेव चोन्नतान् ॥ मषेभ्यश्चोन्नततरान् चर्मकीलान् सितासितान् ॥ तथाविधो जतुमणिः सरुजो लोहितस्तु सः ॥ कृष्णं सितं वा सहजं मंडलं लांच्छनं समं ॥ शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ॥ श्यामलं मंडलं व्यंगं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥ परुषं परुषस्पर्शं व्यंगं श्यावं च मारुतात् ॥ पित्तात्ताम्रांतमानीलं श्वेतांतं कंडुमत्कफात् ॥ रक्ताद्रक्तांतमाताम्रं सोषं चिमिचिमायते ॥ वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ततस्त्वग्जायते पांडुः क्रमेण च विचेतना ॥ अल्पकंडूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः ॥ असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्नविग्रहैः ॥ मंडलान्यतिकंडूनि रागवंति बहूनि च ॥ उत्कोठः सानुबंधस्तु कोठ इत्यभिधीयते ॥ भवति चात्र ॥ प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ यान्विज्ञाय न संमुह्येच्चिकित्सायां चिकित्सकः ॥ इति क्षुद्ररोगविज्ञानं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ अजगल्लिकामपक्वां जलौकोभिर्ग्राहयेत् ॥ यवक्षारशुक्तिसौराष्ट्रीकल्कैश्च लेपयेत् ॥ पक्वामजगल्लिकां व्रणवदुपाचरेत् ॥ यवप्रख्यादीन् पाषाणगर्दभांतान् स्वेदयित्वा सुरदारुकुष्ठमनःशिलालैर्लेपयेत् ॥मुखदूषकान् रोध्रतुवरिकाभ्यां प्रदिह्यात् ॥ वटपत्रनारिकेलशुक्तिकाभ्यां सैंधववचाक्षिभेषजसिद्धार्थकैर्वा॥एवमशांतौ छर्दयेत्॥ललाटे च सिरां विध्येत् ॥ पद्मकंटकेषु निंबांबुवांतं निंबोदकसिद्धं सर्पिः सक्षौद्रं पाययेत् ॥निंबारग्वधकषायश्चोद्वर्त्तनं॥विवृतादीन् जालगर्दभांतानिरिवेल्लिकां च पित्तविसर्पवच्चिकित्सेत् ॥विशेषतो राजिकं चापाकवच्छर्करादूर्वाकटशर्कराभिः क्षीरपिष्टाभिर्लेपः॥अभीक्ष्णं च मृजाशीलनं॥जालगर्दभे वा त्रिफलां युंजीत ॥ अग्निरोहिणीमपि प्रत्याख्याय पित्तविसर्पवदुपाचरेत् ॥ पक्वां तु मधुरवर्गसिद्धेन सर्पिषा रोपयेत् ॥ विदारिकां जलवासिनीभिः शोधयित्वा विल्वमूलनागमृत्तिकावर्षाभ्वजकर्णपलाशकल्केन प्रलिंपेत् ॥ अनुपशाम्यंतीं त्वभ्यज्य स्वेदयित्वा च विम्लापयेत्॥ पक्वां शस्त्रेण विदार्य निंबपटोलविदारिकल्केन[1] प्रच्छाद्य बध्नीयात् ॥ क्षीरिवृक्षवदरखदिरकषायो व्रणप्रक्षालनं ॥ शुद्धां मधुरकषायसंस्कृतेन तैलेन रोपयेत् ॥ शर्करार्बुदं मेदोर्बुदवदुपाचरेत् ॥ वल्मीकं हस्तपादस्य चोपरिष्टान्मर्मणि वा जातं प्रवृत्तमतिबहुच्छिद्रावृतं सशोफं च वर्जयेत् ॥ अतोऽन्यथा तु प्राकृतशुद्धेः शोणितमपहरेत् ॥ सकुपललवणगुडूच्यारेवतश्यामादंतीकुलित्थिकामूलैर्लेपयेत् ॥ पक्वे तु सर्वगतिदुष्टमांसानि च शस्त्रेण सम्यक् शोधयित्वाऽग्निना क्षारेण वा दहेत् ॥ सुशुद्धे व्रणे च भल्लातकमनःशिलैलाकालानुसार्यगुरुचंदनैर्निंबतैलं रोपणार्थं श्रपयेत् ॥ कदरं च शस्त्रेणोत्कृत्य स्नेहेन दहेत् ॥ रुद्धगुदे निरुद्धमणिवच्चिकित्सा ॥ चिप्यं शोणितावसेकसंशोधनैरु-

१ निंबतिलपटोलकल्केनेतिपाठः

पाचयेत् ॥ व्यपगतोष्माणं चैनमुष्णांबुना परिषिच्य यथायोगं शस्त्रेण परिकृत्यापनयेत् ॥ ततो रसांजनरोचनानेपालीतेजोव्हाकल्कैः रंबुपिष्टैः शोधयित्वा कालेयकागुरुहरिद्रारसांजनसिद्धेन तैलेन रोपयेत् ॥ मधुरकषायसिद्धेन वा ॥ अवशिष्टं सर्जरसचूर्णेन पूरयेत् ॥ कुनखमपि प्रदुष्टमेवमेवोपक्रमेत् ॥ अलसे ऽम्लकांजिकावसिक्तौ चरणौ निंबतिलपटोलीकासीसरोचनाकल्केनालेपयेत् ॥ निदिग्धिकारससिद्धेन सर्षपतैलेनाभ्यज्य रोचनाकासीसमनःशिलाचूर्णैः प्रतिसारयेत् ॥ तिलकालकान्मषकांश्च सूर्यकांतेनाग्निना दहेत् क्षारेण वा ॥ चर्मकीलं जतुमणिं च तद्वच्छस्त्रेणोत्कृत्य दहेत् ॥ लांच्छनव्यंगनीलिकासु यथासन्नां सिरां विध्येत् ॥ क्षीरिवृक्षकल्कैश्च क्षीरपिष्टैर्लेपयेत् ॥ बलाऽतिबलामधुकहरिद्राभिर्वा मधुकागुरुपयस्याकालीयकैर्वा तरुणकपित्थतिंदुकरजनीभिर्वाऽम्लिकामूलेन वा शूकरदंष्ट्रया वा मधुघृतयुक्तया ॥ विशेषेण व्यंगेष्वसृक्स्रावपूर्वमंजनं ॥ क्षौद्रेण वा यष्टीमंजिष्ठाऽजाक्षीरेण चार्द्रदाडिमत्वक् तेनैव बालामलकं गोमूत्रे सप्ताहं स्थितं दधिमंडेन वा कालीयकरोध्रोत्पलकिंजल्कं नवनीतेन वा श्वेताश्वखुरमषी ॥ तत्रापि वातजेषु देवदारुदुरालभा बृहतीमंजिष्ठामूर्वाऽपामार्गत्रायमाणाशुकनासाबलाविदारीयवबदरकुलत्थबिल्वोत्पलशतावरीदर्भमूलक्वाथे शृंगीविडंगगर्भं घृतं विपक्वमधोपभुक्तं पानमभ्यंगं नावनं च सायं योजयेत् ॥ प्रलेपं च न्यग्रोधदेवदारुहरीतकीपूतिकरंजमदनफलचूर्णैर्घृतयुक्तैः बदरमज्जाकोद्रवलाजचूर्णेन वा सघृतेन श्वेतचमरास्थितालपत्रैः स्तन्यमधुघृतैर्वा ॥ पैत्तेषु बलामधुकमागधिकाक्षीरकाकोलीस्वगुप्ताफलकाकमाचीतुगाद्राभिः सपयः सर्पिः सिद्धं पूर्ववत्प्रयोजयेत् ॥ मृद्वीकाश्वेतपाकखर्जूरपरूषकसौवीरबदरद्विमेदापुनर्नवकसेरुकामृणालैर्वा सक्षीरैरुपस्निग्धं चैनमिक्षुरसेनोभयतो विरेचयेत् ॥ कृतरुधिरावसेचनश्च व्यंगं मधु-

सारिवाबलाचंदनरोध्रोत्पलैर्घृतयुक्तैराऌेपयेत् ॥ प्रपौंडरीमकधुकनीलोत्पलसारिवाकदलीमूलप्रवालसुवर्णगैरिकैर्वा ॥ शीतमधुरमन्नपानं प्रवातमहःस्वप्नं सौमनस्यं च सेवेत ॥ कफजेषु दशमूलदेवदारुहरीतकीश्वदंष्ट्रामालतीकाथे मुस्तकुष्ठहरिद्राऽमरतरुकल्कैस्तद्वत्साधितं सर्पिस्तद्वदेवोपयुंजीत ॥ तुत्थरोचनारोध्रप्रियंगुकालीयकैर्मधुघृतैर्लेपः ॥ देवदारुसरलबलाशिग्रुमूलैर्वा मनःशिलातुत्थरसांजनैर्वा मधुना क्षारेण दशरात्रं प्रलेपः ॥ रक्तजेषु क्षीरसर्पिःस्निग्धस्य सिरां विस्रावयेत् ॥ वमनविरेचने च पित्तवत्कुर्यात् ॥ आलेपश्चास्य चंदनमधुककल्केन ॥ घृतवसासर्जरसनीलोत्पलशंखवेतसकदलीमूलमूर्वामधुककल्केन वा ॥ प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तः क्रमोऽते चाग्निना दहेत् ॥ उत्कोठे पित्तश्लेष्महरो विधिः सक्षारलवणं च तैलमभ्यंगः ॥ कोठे कुष्ठचिकित्सितं चेक्षेत ॥ इति क्षुद्ररोगप्रतिषेधो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ॥ दोषाध्युषितसंकीर्णमलिनाणुरजःपथां[1] ॥ अन्ययोनिमनिच्छंतीमगम्यां[2][3] नवसूतिकां ॥ दूषितं[4] स्पृशतस्तोयं रतांतेष्वपिनैव[5] वा ॥ विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान्प्रलेपादीन्प्रयच्छतः ॥ मुष्टिदंतनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः ॥ वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैः ॥ दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ जनयंत्युपदंशादीनुपदंशोऽत्र पंचधा ॥ पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्चात्र मारुतात् ॥ मेंढ्रे शोफो रुजश्चित्राः स्तंभस्त्वक्परिपोटनं ॥ पक्कोदुंबरसंकाशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ श्लेष्मणा कठिनः स्नि-

१ वाताद्यधिष्ठितस्तथा संकीर्णः संकटो मलिनोऽणुः सूक्ष्मो रजोमार्गो यस्यास्तथाविधां स्त्रियं ॥ २ महिष्यादिकां ॥ ३ भगिन्यादिं ॥ ४ सविषजंत्वादिभिर्दूषितं जलं स्पृशतः ॥ ५ रतांतेष्वपि नैव जलं स्पृशतः ॥

ण्वः कंडूमान् शीतलो गुरुः ॥ शोणितेनासितस्फोटसंभवोऽस्र-स्रुतिर्ज्वरः ॥ सर्वजे सर्वलिंगत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ॥ तीव्रा रु-गाशु पचनं दारणं कृमिसंभवः ॥ याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृ-त्यवे सन्निपातजः ॥ जायंते कुपितैर्दोषैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥ अंतर्बहिर्वा मेढ्रस्य कंडूला मांसकीलकाः ॥ पिच्छिलास्रस्रवा योनौ तद्वच्च छत्रसन्निभाः ॥ तेऽर्शांस्युपेक्षया घ्नंति मेढ्रंपुंस्त्वभगार्त्तवं ॥ गुदस्य बहिरंतर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ सर्षपामानसंस्थाना घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ॥ पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यंते मध्यतस्तु याः ॥ सोऽवमंथः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ॥ कुंभिका र-क्तपित्तोत्था जांबवास्थिनिभा ऽशुभा ॥ अलर्जी मेहवद्विद्यादुत्तमां रक्तपित्तजां ॥ पिटिकां माषमुद्गाभां पिटिका पिटिकाचिता ॥ कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ पाणिभ्यां भृशसं व्यूढे संव्यूढपिटिका भवेत् ॥ मृदितं मृदितं वस्त्रसंरब्धं वातकोपतः ॥ विषमा कठिना भुग्ना वायुनाऽष्ठीलिका स्मृता ॥ विमर्दनादिदु-ष्टेन वायुना चर्ममेढ्रजं ॥ निवर्त्तते सरुग्दाहं कचित्पाकं न गच्छति ॥ पिंडितं ग्रथितं चर्म तत्प्रलंबमधो मणेः ॥ निवृत्तसंज्ञं सकफं कंडू-काठिन्यवत्तु तत् ॥ विरूढं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ॥ वा-तेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणद्धि तत् ॥ स्रोतोमूत्रं ततोऽभ्येति मंदधारमवेदनं ॥ मणेर्विकासरोधश्च स निरुद्धमणिर्गदः ॥ लिंगं शूकै-रिवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवं ॥ शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तै-दाव्हया ॥ छिद्रैरणुमुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितं ॥ वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतपोनकं ॥ पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वर-दाहवान् ॥ मांसपाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥ सरागैरै-

१ मेढ्रे जाता पुंस्त्वं घ्नंति भगे जाता आर्त्तवंघ्नंति ॥ २ आशुजेति पाठोऽष्टांगहृदये
३ पाणिभ्यामतिशयेन संव्यूढे घृष्टे सति ॥ ४ स्पर्शहानिसंज्ञा ॥ ५ ईषल्लोहितैः

सितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितं ॥ मेहनं वेदना चोग्रा तं विद्याद्सृगर्बुदं ॥ मांसार्बुदं प्रोगुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ॥ कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यंते समंततः ॥ पक्वानि सन्निपातेन तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ॥ चतुरो वर्जयेदेषां शेषांश्छीघ्रमुपाचरेत् ॥ विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायंते दुष्टभोजनात् ॥ विषमस्थानशयनभृशमैथुनसेवनैः ॥ दुष्टार्त्तवादपद्रव्यैर्बीजदोषेण दैवतः ॥ योनौ क्रुद्धोऽनिलः कुर्याद्रुक्तोदायामसुप्तताः ॥ पिपीलिकासृप्तिमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनं ॥ फेनिलारुणकृष्णाल्पतनुरूक्षार्त्तवस्रुतिं ॥ स्रंसं वंक्षणपार्श्वादौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥ तांस्तांश्च स्वगदान् व्यापद्वातिकी नाम सा स्मृता ॥ सैवातिचरणा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजंघोरुवंक्षणं ॥ रुजन्संदूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणेति सा ॥ वेगोदावर्त्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः ॥ सा फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुंचति ॥ इयं व्यापदुदावृत्ता जातघ्नी तु यदाऽनिलः ॥ जातं जातं सुतं हंति रौक्ष्याद्दुष्टार्त्तवोद्भवं ॥ अत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते मरुत् ॥ अन्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजमंतर्मुखीति सा ॥ वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिलः ॥ स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ॥ वेगरोधात्तौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहं ॥ करोति योनेः शोषं च शुष्काख्या साऽतिवेदना ॥ षडहात्सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ॥ वमेत्सरुक्नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ॥ योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात् षंढसंज्ञाऽनुपक्रमा ॥ दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ कुरुते वि-

१ मेध्यादिरोगविज्ञानीये तच्च त्रिदोषजं ॥ २ स उक्तो विद्रध्यादिविज्ञानीये ॥

हतां स्रस्तां वातिकीमिव दुःखितां ॥ उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायोनिं महारुजां ॥ यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिं समाश्रितं ॥ करोति दाहपाकोषापूतिगंधज्वरान्वितां ॥ भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतसितास्रवां ॥ सा व्यापत्पैत्तिकी रक्तयोन्याख्याऽसृगतिस्रुतेः ॥ कफोऽभिष्यंदिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनां ॥ शीतलां कंडुलां पांडुं पिच्छिलां तद्विधस्रुतिं ॥ सा व्यापच्छ्लैष्मिकि वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ॥ सदाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ॥ पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात् ॥ पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥ शूना स्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ॥ बस्तिकुक्षिगुरुत्वातिसारारोचककारिणी ॥ श्रोणिवंक्षणरुक्तोदज्वरकृत् सा परिप्लुता ॥ वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ उपप्लुता स्मृता योनिर्विप्लुताख्या त्वधावनात् ॥ संजातजंतुः कंडूला कंड्वा चातिरतिप्रिया ॥ अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः ॥ कर्णिकां जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनीं ॥ सा कर्णिनी त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः ॥ यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥ इति योनिगदा नारी यैः शुक्रं न प्रयच्छति ॥ ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चाप्नोति दारुणान्[1] ॥ असृग्दरार्शोगुल्मादीनाबाधांश्चानिलादिभिः ॥ इति गुह्यरोगविज्ञानीयो नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ उपदंशेषूत्पन्नमात्रेषु पाकपरिहारार्थं मेंढ्रमध्ये सिरां व्यधेत् ॥ जलौकसो वा योजयेत् ॥ उभयतश्चास्य विधिवद्दोषानपहरेद्विशेषतो विरेचनेन ॥ तदयोग्यस्य त्वत्युच्छ्रितानास्थापनेन॥यथायोगं च लेपसेकादीनविरतं विदध्यात् ॥ एवं सद्य एव रुक्शोफरागसंरंभा निवर्त्तंते॥ पक्वेषु तु शस्त्रमवचारयेत् ॥सघृतक्षौद्रेण च तिलकल्केन वा लेपयेत्॥अपिच॥जंब्वा

---

१ पीडाविशेषान्

प्रसुमनोनीपश्वेतकांबोजिकांकुरान् ॥ शल्लकीबदरीबिल्वपलाशति-
निशोद्भवाः ॥त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले ॥ स क्वाथः
क्षालनं तेन पक्वं तैलं च रोपणं ॥ गोजीविडंगमधुकसर्वगंधैश्च पे-
षितैः ॥ तुत्थगैरिकलोध्रैलामनोऽह्लालरसांजनैः ॥ हरेणुपुष्पकासी-
ससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ॥ लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशव्रणापहः ॥
दार्वीत्वक्सेऽयताक्ष्योंत्थलाक्षागोक्षुरविड्रसैः ॥ सक्षौद्रतैलसर्पिर्भिर्ले-
पः श्रेष्ठो व्रणे तथा ॥ लाक्षाद्राक्षाऽतसीक्षौद्रैः क्षौद्रशैलेयताक्ष्यजैः
॥ कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणी परं ॥ सामान्यं साधनमि-
दं वातिकं तु प्रलेपयेत् ॥ अपक्वं कुष्टयष्ट्याह्वसुरदारुपुनर्नवैः ॥ स्नि-
ग्धोष्णैर्लोध्रसरलरास्नापुंड्राह्वसंयुतैः ॥ अथवा निचुलैरंडबीजगोधू-
मचिक्कसैः ॥ गैरिकांजनमंजिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः ॥ सचंदनोत्प-
लैः शीतैर्घृताढ्यैः पित्तसंभवं॥ पद्मोत्पलमृणालैर्वा ससर्जार्जुनवेतसैः॥
सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ॥ धवशालाश्वकर्णाजकर्णत्वग्भिः
कफोत्थितं ॥ सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥ रजन्य-
तिविषामुस्तसरलामरदारुभिः ॥ सपर्णपाठापत्तूरैरथवा श्लेष्मसंभवं ॥
न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशं ॥ पक्वैः स्नायुसिरामांसैः
प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ उपदंशद्वये शिष्टे प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियां
॥ अर्शांसि च यथायोगं शुद्धदेहस्य शस्त्रक्षारादिभिः साधयेत् ॥ उ-
पदंशोक्ताश्चात्र रसक्रियालेपाः ॥ सर्षपिकां विलिख्य कषायैरवचू-
र्णयेत् ॥ तैरेव तैलं व्रणरोपणं कुर्यात् ॥ अवमंथे जलौकसो योज-
येत् ॥ पक्वभिन्नं धवतिंदुकशल्लकीपत्तंगसर्जक्वतेन तैलेनारोपयेत्
॥ तद्वत् कुंभीकामुपाचरेत् ॥ रोध्रतिंदुकत्रिफलाकृतस्तु लेपस्तैलं
च रोपणं ॥ अलर्जीं स्रुतरक्तां कषायैरवचूर्णयेत् ॥ तेष्वेव च तैलं
व्रणरोपणार्थं कुर्वीत ॥ उत्तमपिटिकां शस्त्रेण छित्वा कषायचूर्णप्रदे-
हैर्मधुमद्भिरुपाचरेत् ॥ पुष्करिकासंमूढस्पर्शहानित्वक्पाकेषु पित्त-

विसर्पोक्तो विधिः ॥ मृदितं कोष्णेन बलातैलेन सेचयेत् ॥ मधुरद्रव्यकल्कैः सुखोष्णैर्घृतसिक्तैरुपनाहयेत् ॥ अष्ठीलिकां जलौकोभिर्ग्राहयेत् ॥ तथाऽनुपशमे श्लेष्मग्रंथिमिव शस्त्रेणोद्धरेत् ॥ निवृत्तं सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयेत् ॥ स्विन्नमुपनाहयेत् त्रिरात्रं पंचरात्रं वा साल्वणेन ततो भूयः स्वेदयित्वा घृतेनाभ्यज्य शनैः शनैश्चर्मसमानयन्मणिमवपीडयेत् ॥ पीडयित्वा च पुनरुपनाहयेत् ॥ स्निग्धोष्णं चान्नपानं ॥ अवपाटिकायामप्ययं विधिः ॥ निरुद्धमणेः सुवर्णादिकृतां दारुजां वा जतुकृतां नाडीमुभयतो द्वारां स्नेहाभ्यक्तां स्रोतसि प्रणिधाय शूकरशिशुमारयोर्वसया मज्ञा वा परिषेचयेत् ॥ चक्रतैलेन वा वातहरसिद्धेन वा त्रिवृतेन वा ॥तृतीये तृतीयेऽह्नि नाडीं पीनतरां विदध्यात् ॥ एवमस्य स्रोतोद्वारं विवर्द्धयेत् स्निग्धं चाहारं भोजयेत् ॥ एवमनुपशांतौ शस्त्रेण सेवनीं परिहृत्य दारयित्वा सद्यः क्षतवदुपाचरेत् ॥ ग्रथितं नाडीस्वेदेन स्वेदयित्वा स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ॥ शतपोनकं लिखित्वा कषायचूर्णैः सक्षौद्रैर्लेपयेत् ॥ विदार्यादिसिद्धेन तैलेन रोपयेत् ॥ रक्तार्बुदे रक्तविद्रधिवत्साधनं ॥ सर्वेषु च यथास्वमंतःशुद्धिं कषायलेपघृततैलरसक्रियाचूर्णान् शोधनरोपणान्विदध्यात् ॥ योनिव्यापदि तु वातिक्यां लवणतैलाक्तां योनिं पिंडनाडीकुंभप्रभृतिभिः स्वेदयेत् ॥ ततः सुखोष्णांबुपरिषिक्तसर्वगात्रां जांगलरसैर्भोजयेत् ॥ बलाद्रोणद्वयनिर्यूहे पयस्याशालिपर्णीमागधिकाशतावरीकाकनासाश्रावणीशर्कराजीवनीयमहाकषायगर्भं क्षीरचतुर्गुणं घृततैलाढकं साधयेत् ॥ तत्पानात् सर्वान् वातपित्तविकारानपोहति गर्भजननं च ॥ शतावरीत्रिफलागुडूचीकाश्मर्यमृद्वीकाकसेरुकपरूषकहरिद्राद्वयसहचरशुकनासापुनर्नवैः कार्षिकैर्घृतप्रस्थः सिद्धो वातजान् योनिरोगानपहरति गर्भजननश्च ॥

१ घृततैलवसात्मकेन स्नेहत्रयेण ॥

सैंधववचोपकुंचिकापिप्पलीवृषकयवक्षाराजमोदाजाजीसितोपलाचि-त्रकचूर्णो मदिराकुलितः सर्पिषा संयावीकृत्य भक्षितो योनिपा-र्श्वबस्तिवेदनार्शोगुल्महृद्रोगहरः ॥ शूले वृषकरास्नागोक्षुरक-शृतं पयः पिबेत् ॥ वृषकमातुलुंगमूलमदयंतिकासैंधवपिप्पलीकृ-ष्णजीरककल्कं वा मद्येन ॥ तेनैव चार्जकमूलं बिल्वयुतं पि-प्पलीयुक्तं सौवर्चलोपकुंचिकापिप्पलीयुक्तं वा मद्येनावंतिसोमेन वा ॥ दंतीत्रिफलागुडूचीक्वाथः सुखोष्णो योनेः परिषेकः ॥ कुष्ठतगरदे-वदारुवार्ताकिनीसैंधवैः साधितं तैलं पिचुना धारयेत् ॥ रास्नामालती-छिन्नरुहामधुकबलाश्यामीदेवदारुचित्रकयूथिकामूलैः कार्षिकैस्तैल-प्रस्थो वाजिमूत्रे द्विगुणपयसा विपक्वः पिचुना प्रणीतोऽनिलार्तिह-रः ॥ बस्तिकर्माभीक्ष्णं स्वेदं च प्रयोजयेत् ॥ विशेषतो वातहरैः सु-कुमारकबलातैलशिरीषतैलैः सशतपाकसहस्रपाकैश्चानुवासनमुत्तरब-स्तिश्च ॥ एष क्रमो विशेषेण योनेर्वेदनाकार्कश्यस्तंभसंस्पर्शहानि-घ्नः ॥ अतिचरणादिषु सर्वास्वनिलजास्वयमेव क्रमः ॥ धारयेच्चाति-चरणायां यवगोधूमकिण्वकुष्ठशतपुष्पाश्यामाह्वाप्रियंगुबलाखुपर्णीक-ल्ककृतामुत्कारिकां ॥ प्राक्चरणाशुष्काविप्लुताकर्णिनीषु तैलमुत्त-रबस्तिं दद्यात् ॥ धारयेच्च विप्लुतायां गोमत्स्यान्यतरपित्तेनैकविंशकृ-त्वो भावितान् क्षौमनक्तकान्किण्वचूर्णमाक्षिकमेवं युक्तमस्याः स्रो-तांसि विशुध्यंति कंडूक्लेदशोफाश्च निवर्त्तंते ॥ कर्णिन्यां कुष्ठार्कप-ल्लवपिप्पलीसैंधवैर्बस्तमूत्रपिष्टैर्वर्तिं कृत्वा धारयेत् ॥ श्लेष्महरं च स-र्वं कर्म ॥ उपावृत्तायामानूपमांसरसाः क्षीरं स्वेदो दशमूलत्रिवृताक्का-थकल्कसिद्धश्च स्नेहः पानानुवासनोत्तरबस्तिषु ॥ योनिस्रंसे च महा-योनिप्रभृतिष्वेष एव विधिः ॥ जातघ्नीरक्तयोनिरक्तक्षयासु कुटज-काश्मर्यक्काथसिद्धं सर्पिरुत्तरबस्तौ दद्यात् ॥ अथवा मृगाजाविवरा-

१ अत्र ग्रंथसंगतिश्चिंत्या

रुरुधिराम्लदधिमधुघृतानीति ॥ भवति चात्र ॥ स्नेहस्वेदनबस्त्यादि वातलास्वनिलापहं ॥ कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तक्रियासु च ॥ श्लेष्मलासु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्यथायथं ॥ सन्निपाते विमिश्रं तु संसृष्टासु तु कारयेत् ॥ स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्समां ॥ पाणिनोन्नमयेज्जिह्मां संवृतां व्यधयेत् पुनः ॥ प्रवेशयेन्निःसृतां तु विवृतां परिवर्त्तयेत् ॥ स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रियो मता ॥ सर्वां व्यापन्नयोनिं च कर्मभिर्वमनादिभिः ॥मृदुभिः पंचभिर्नारीं स्निग्धस्विन्नामुपाचरेत् ॥ सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ॥ बस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपिचुधारणं ॥ हिंस्राकल्कं समीरार्त्तौ कोष्ठमभ्यज्य धारयेत् ॥ पंचवल्कस्य पित्तार्त्ता श्यामादीनां कफातुरा ॥ वामिन्याप्लुतयोश्चैव स्वेदयित्वा प्रयोजयेत् ॥ तर्पणं स्नेहपिचुभिर्भोजनं चानिलापहं ॥ शल्लकीजिंगणीजंबूधवत्वक्पंचवल्कलैः ॥ कषायैः साधितात्स्नेहात् पर्युपप्लुतयोः पिचुं ॥ कुलीरसूकरवसासर्पिर्भिर्मधुरैः शृतैः ॥ पूरयित्वा महायोनिं बध्नीयात्क्षौमनक्तकैः ॥ प्रशस्तां सर्पिषाऽभ्यज्य क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् ॥ बध्नीयाद्वेसवारस्य पिंडं मूत्रेण कल्कितं ॥ यच्च वातविकाराणां कर्मोक्तं तच्च कारयेत् ॥ सर्वव्यापत्सु मतिमान्महायोन्यां विशेषतः ॥ न हि वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति॥अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजं ॥ पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यंगपिचुक्रियाः ॥ शीताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ शतावरीमूलतुलाचतुष्कात्क्षुण्णपीडितात् ॥ रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत घृताढकं ॥ जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ॥ पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैर्मधुकार्द्धपलान्वितैः ॥ सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकं ॥ शर्कराया दशपलं क्षिपेल्लिह्यात् पिचुं ततः ॥ योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परं ॥ क्षतक्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकं ॥ काम-

लां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहं ॥ अपस्मारार्दितायाममदोन्मादां-
श्च नाशयेत् ॥ एवमेव घृतं क्षीरं जीवनीयोपसाधितं ॥ गर्भदं पित्त-
जानां च रोगाणां परमं हितं ॥ रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबंधमवेक्ष्य च
॥ यथादोषोदयं युंज्याद्रक्तस्थापनमौषधं ॥ तिलचूर्णं दधिघृतं फा-
णितं शौकरी वसा ॥ क्षौद्रयुक्तं जयेत्पीतं वातोत्तरमसृग्दरं ॥ वराह-
स्य रसो मेध्यः सकौलत्थश्च तद्गुणः॥ पत्रकल्को घृते भृष्टो राजादन-
कपित्थयोः ॥ शर्कराक्षौद्रयष्ट्याह्वनागरैश्च युतं दधि ॥ पयस्योत्पल-
शालूकबिसकालीयवारिजं ॥ सपयःशर्कराक्षौद्रं रक्तपित्तोत्तरे पिबेत्
॥ तंदुलीयकमूलं वा सक्षौद्रं तंदुलांभसा ॥ सताक्ष्यशैलां लाक्षां वा
छागेन पयसा पिबेत् ॥ वासाघृतं तिक्तघृतं रक्तपित्ते हितं च यत् ॥
मधुकं त्रिफलां रोध्रं मुस्तं सौराष्ट्रिकां मधु ॥ मद्यैर्निंबगुडूच्यौ च क-
फजेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ पाठां जंब्वाम्रयोरस्थि शिलोद्भेदं रसांजनं ॥
अंबष्ठां शाल्मलीपिच्छां समंगां वत्सकत्वचं ॥ बाल्हीकबिल्वातिवि-
षारोध्रतोयदगैरिकं ॥ शुंठीमधुकमाचीकारक्तचंदनकट्फलं ॥ कट्वंग-
वत्सकानंताधातकीमधुकार्जुनं ॥ पुष्ये गृहीत्वा संचूर्ण्य सक्षौद्रं
तंदुलांभसा ॥ पिबेदर्शःस्वतीसारे रक्तं या चोपवेश्यते ॥ दोषा जं-
तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥ योनिदोषं रजोदोषं
श्यावश्वेतारुणासितं ॥ चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितं ॥
सर्वेषु गर्भस्रावोक्तं प्रदरेषु प्रशस्यते ॥ रक्तक्षयायां क्षीरं च जी-
वनीयशृतं पिबेत् ॥ योन्यां श्लेष्मप्रदुष्टायां वर्त्तिः संशोधने हिता ॥
वाराहे बहुशः पित्ते भावितैर्नक्तकैः कृता ॥ भावितं पयसाऽर्कस्य
माषचूर्णं ससैंधवं ॥ वर्त्तिः कृता क्षणं धार्या सेक्तव्याऽनुसुखांबुना ॥
पिप्पलीमाषमरिचशताह्वाकुष्ठसैंधवैः ॥ प्रदेशिन्यंगुलीतुल्या वर्त्तिर्यो-
निविशोधिनी ॥ उदुंबरशलाटूनां द्रोणं द्रोणेऽभसः क्षिपेत् ॥ सपंच-

१ पयःसर्पिरिति पाठः ॥ पयःसर्पिः क्षीरोत्थं घृतं ॥ २ गजादनकपित्थयोरिति पाठः

वल्कतिलकमालतीनिंबपल्लवैः ॥ निशास्थिते जले तस्मिंस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ पलाशशाल्मलीलाक्षाधवनिर्यासवल्कलैः ॥ पिष्टैर्युक्तं च तत्स्नेहपिचुं योनौ निधापयेत् ॥ सशर्करैः कषायैश्च शीतैः कुर्वीत सेचनं ॥ पिच्छिला विवृता योनिश्चिरदुष्टा तु दारुणा ॥ ससाहाच्छुध्यति क्षिप्रमपत्यं च समश्नुते ॥ उदुंबरस्य दुग्धेन षट्कृत्वो भावितांस्तिलान् ॥ तैलं क्वाथेन तस्यैव सिद्धं धार्यं च पूर्ववत् ॥ धातुक्यामलकीपत्रस्रोतोजमधुकोत्पलैः ॥ जंब्वाम्रसारकासीसरोध्रकट्फलतिंदुकैः ॥ सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुंबरशलाटुभिः ॥ अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ तैलप्रस्थं तदभ्यंगपिचुबस्तिषु योजयेत् ॥ शूनोत्तानोन्नता सुप्ता पिच्छिला स्राविणी तथा ॥ विप्लुतोपप्लुता योनिः सिध्येत्सस्फोटशूलिनी ॥ अर्कनिंबाम्रकोशाम्रबिल्वपूगधवोद्भवैः ॥ करंजाजिंगिणीजंबूकरंजार्जुनशिग्रुजैः ॥ पलाशमधुकोत्थैश्च कषायैर्धावनं परं ॥ सुक्तसीधुमधून्मिश्रैर्योन्याः स्रावनिवारणं ॥ कुर्यात् सतक्रगोधूमयुक्तैर्वा त्रिफलारसैः ॥ यवान्नमभयारिष्टसीधुतैलं च शीलयेत् ॥ पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ॥ रोहीतकजटाकल्कं पांडुरेऽसृग्दरे पिबेत् ॥धात्रीमज्ञोऽथवा कल्कं सितामाक्षिकसंयुतं ॥ मधुनाऽऽमलकीचूर्णं रसं वा प्राशयेत् सिते ॥ सरोध्रकल्केन वटत्वक्कषायेण सेचयेत् ॥ आस्रावे क्षौमपट्टान्वा भावितांस्तेन धारयेत् ॥ श्लक्ष्णत्वक्चूर्णपिंडं वा धारयेन्मधुनोक्षितं ॥ योन्या स्नेहाक्तया रोध्रप्रियंगुमधुकस्य च ॥ धार्या मधुघृता वर्त्तिः कषायाणां च भूरिशः ॥ स्रावच्छेदार्थमभ्यक्तां धूपयेद्वा घृतप्लुतैः ॥ सरलागुग्गुलुयवैः सतैलैः कटुमत्स्यकैः ॥ कासीसं त्रिफला कांक्षी साम्रजंब्वस्थिधातकी ॥ पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णो वैशद्यकारकः ॥ पलाशधातुकीजंबुसमंगामोचसर्जजः॥ दुर्गंधे पिच्छि-

१ मधुयुतेति चरके पाठः

लोत्क्लेदे स्तंभनश्चूर्ण इष्यते आरग्वधादिवर्गस्य कषायः पारषेचनं ॥ स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकं ॥ धारणं वेसवारस्य कृशरापायसस्य च ॥ दुर्गंधानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ॥ चूर्णो वा सर्वगंधानां पूतिगंधापकर्षणः ॥ श्लेष्मजानां कटुप्रायाः समूत्रा बस्तयो हिताः ॥ पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितं ॥ एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विंदंति योषितः ॥ अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ॥ पंचकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेंद्रियं ॥ परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्घ्नैरुपाचरेत् ॥ मंजिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करावचाः ॥ द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ॥ पयस्या हिंगुकाकोली वाजिगंधा शतावरी ॥ पिष्ट्वाऽक्षांशैर्घृतप्रस्थं पचेत्क्षीरचतुर्गुणं ॥ योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु प्रशस्यते ॥ आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परं ॥ फलसर्पिरितिख्यातं पुष्पे[1] पीतं फलाय तत्॥म्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितं ॥ एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनं ॥ इति गुह्यरोगप्रतिषेधो नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

इति शल्यतंत्रं नाम पंचममंगं समाप्तं ॥ ५ ॥

अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ पुरा खल्वमृतार्थं सुरासुरैः सलिलनिधेर्विमथ्यमानात्क्रोधइव रूपवान्सत्वं समुद्बभूव कृष्णं हरितनयनमूर्ध्वप्रदीप्तकेशं दंष्ट्राकरालं भैरवारावरूपं ॥ तद्दर्शनादेव यतो देवदानवा विषण्णास्तस्माद्विषसंज्ञामवाप ॥तत्र सहसैव सर्वभूतानि निर्दग्धुकामउपयोगविशेषैर्विषममृततां नयमानो ब्रह्मा ऽनुनीयौ-

---

१ पुष्पे आर्तवकाले पीतं फलाय भवति

षधिषु न्यस्तवान् ॥ ततश्च स्थावरासु मूर्तिष्वधिवसनात् स्थावरमित्युच्यते ॥ जंगमं पुनः पृथिव्याभारावतारार्थमुरगादिरूपेण विष्णुर्निर्ममे ॥ तयोः स्थावरं मूलपत्रपुष्पफलत्वक्सारनिर्यासक्षीरधातुकंदभेदाद्दशाधिष्ठानं ॥ तत्र मूलविषाणि क्लीतनकाश्वमारकगुंजासुगंधकगर्गेरककरघाटकादीनि ॥ पत्रविषं कालपत्रकालंबरवरदकरंभाकीदीनां ॥ पुष्पविषं वल्लीजरेणुककरंभमहाकरंभादीनां ॥ फलं कुमुद्वतीरेणुकाकरंभमहाकरंभनंदनकतुवरकादीनां ॥ त्वक्सारनिर्यासाः करककरघाटककरंभमहाकरंभनाराचकादीनां ॥ क्षीरं कुमुद्वतीदंतीस्नुह्यकेजालिनीव्यालादीनां ॥ धातवो हरितालफेनाश्मभस्मरक्तप्रभृतयः ॥ कंदजानि तु हालाहलकालकूटवत्सनाभशृंगीसर्षपवालककर्दमकवैराटकमुस्तकसाकुककौंचकबलाहलकमहाविषपुंडरीकगालवमूलकमर्कटककर्कटककरवीरकेंद्रायुधसांकोचकलांगलकतैलपपकुशमुस्तकेंद्रमुष्ककरोहिषाजनाभकादीनि ॥ तत्र मूलविषैरुपयुक्तैरुद्वेष्टनप्रलापमोहाः प्रजायंते ॥ पत्रविषैर्जृंभोद्वेष्टनश्वासाः॥ पुष्पविषैश्छर्द्याध्मानमोहाः ॥ फलविषैर्दाहमुष्कशोफौ ॥ निर्यासविषैः प्रसेकास्यदौर्गंध्यपारुष्यशिरोवेदनाः ॥ क्षीरविषैर्जिह्वागौरवं शकृद्भेदश्च ॥ धातुविषैस्तालुदाहमूर्च्छाहृदयपीडाः॥ सर्वमेव च स्थावरं ज्वरहिध्मार्तद्रादंतहर्षहनुस्तंभगलग्रहफेनवमनाऽरुचिश्वासमूर्च्छाः करोति विशेषेण कंदजं ॥ तत्ध्यतितीक्ष्णत्वादाशुकारितरं॥इतरं तु प्रायः कालांतर प्राहरणं ॥ सर्वमपि चैतन्मूलमित्युच्यते मूलाश्रयत्वात्पत्रादीनां ॥जंगमस्य त्वाश्रयाः षोडश ॥ दृष्टिनिःश्वासस्पर्शदंष्ट्रामुखनखास्थिमूत्र पुरीषशुक्रार्तवलालाशूकपित्तशोणितशवानि ॥ तानि पुनः सर्पकीटकणभाद्याश्रितानि ॥ तत्फलानां यथास्वमामयानां साधनं चोत्तरत्र वक्ष्यते॥सर्वं च प्रायशो जंगमं निद्रातंद्राक्लमदाहरोमहर्षशोफपाकातिसारान्करोति ॥ द्विविधमपि चैतद्विषं तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदसूक्ष्मव्यवा-

व्याशुकारिविकाशिलघ्वव्यक्तरसैर्दशभिर्गुणैर्युक्तमपाकि च ॥ तत्र तैक्ष्ण्योष्ण्यात् पित्तं रक्तं च प्रकोपयति रौक्ष्याद्वायुं वैशद्यादसक्तवेगं प्रसरति सौक्ष्म्याद्व्यवायित्वाच्च दोषधातुमलादीन्समंताच्छरीरावयवाननु प्रविशत्याशुकारित्वादाशु व्यापादयति विकाशित्वान्मर्मच्छेदेन मतिं व्यामोहयति लाघवाद्दुर्निर्हरमव्यक्तरसत्वाच्छ्लेष्मप्रकोपमन्नरसांश्च सर्वाननुवर्त्तते ॥ अत एव च प्रयत्नेनान्नानि विषतो रक्षेदित्युक्तं ॥ अपाकित्वाज्जरां नो याति तेनाभ्यवहृतमवश्यं मारयति मंत्रौषधबलेन चोपशमितमपि प्रत्ययमासाद्य प्रकुप्यतीति ॥ भवति चात्र ॥ स्थावरं जंगमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमं ॥ कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ॥ हंति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥ शोफपांडूदरोन्मादद्दुर्नामादीन् करोति वा ॥ अपि चैतद्विषं सर्वं तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितं ॥ विषं हि देहं संप्राप्य प्राग्दूषयति शोणितं ॥ कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान् सहाशयान् ॥ ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ॥ शरीरं दूषिते रक्ते सर्वं चिमिचिमायते ॥ कोठः समंडलः स्वेदो रोमहर्षश्च जायते ॥ क्षुद्रकीटा इवांगे मे विसर्पंतीति मन्यते ॥ विनामयति गात्राणि जृंभते शिशिरप्रियः ॥ व्यापिनस्तस्य दुष्टस्य रक्तस्य विषतेजसः ॥ वातादयो वशं यांति बलिनोऽप्यबला इव ॥ विषं यद्दोषभूयिष्ठं तं दोषं प्राक् प्रपद्यते ॥ आश्रये यस्य यस्यैव ततस्तदवतिष्ठते ॥ तज्जान् विकारान्कुरुते यान्सर्पेषूपदेक्ष्यते ॥ वाताशयस्थं कुरुते तथा श्लेष्मामयानपि ॥ पित्तश्लेष्माशयगतं तद्वत्पित्तकफोद्भवान् ॥ तत्रापि चोत्तमांगस्थे सकोठं शूयते शिरः ॥ विशेषादक्षिकूटौष्ठनासास्यं हृष्टदंतता ॥ तालुशोषो रुजा मूर्ध्नि वक्त्रे चिमिचिमायनं ॥ अर्थेषु चक्षुरादीनामप्रवृत्तिर्हनुग्रहः ॥ इत्यन्यत्रापि च विषं स्थितमंगेऽभिलक्षयेत् ॥ व्याप्यैवं सकलं देहमुपरु-

स्य च वाहिनी ॥ विषं विषमिव क्षिप्रं प्राणानस्य निरस्यति ॥ पीतं मृतस्य हृदयं जग्धदिग्धाभिविद्धयोः ॥ दंशे तिष्ठति भूयिष्ठं सर्वतः पिंडितं विषं ॥ नाद्यादतो विशेषेण तेषां मांसं तदाश्रयं ॥ यथास्वं भक्षिते पीडा यथास्वं च क्रियाक्रमः ॥ सप्त वेगान्विषस्याहुरष्टाविति पुनर्वसुः ॥ दुष्यति प्रथमे वेगे रसश्छर्दिप्रसेककृत् ॥ द्वितीयेऽस्रं चिमचिमाजृंभावेपथुकारि तत् ॥ तृतीये पिशितं कंडूकोठमंडलशोफदं॥दोषाश्चतुर्थे तेषु स्युर्यथायथमुपद्रवाः॥पंचमे दर्शने भ्रांतिः षष्ठे हिध्मासमुद्भवः॥सप्तमे स्कंधभग्नस्य जायते मृत्युरष्टमे ॥ दुष्यति प्रथमे रक्तं द्वितीये श्वयथूदयः ॥ तृतीयेंऽगे चिमिचिमा चतुर्थे ज्वरमूर्च्छना॥ पंचमे पांडुजिव्हाऽऽस्यशोफः षष्ठे हृदि व्यथा ॥ सप्तमे मरणं वेग इति नग्नजितो मतं॥मूर्च्छा हृदि परं पीडा शिरोरुगपतंत्रकः॥हिध्मा च दारुणो मर्मच्छेदो जीवितसंक्षयः॥सप्तेति वेगा मूर्च्छाद्या विदेहपतिना स्मृताः॥रक्तमांसवसास्नायु तथाऽस्थ्याद्यास्त्रयःक्रमात्॥आश्रयाः सप्त सप्तानामित्यालंबायनोऽब्रवीत् ॥ वेगान्धन्वंतरिस्तद्वत्सर्पदष्टस्य मन्यते ॥ स्थानवर्जं समस्थाने दोषानिच्छति कोष्ठगान् ॥ धान्वंतरेषु याः सप्त कलाः पूर्वं प्रकीर्तिताः ॥ अतीत्य तासामेकैकां वेगं प्रकुरुते विषं ॥ तत्कालकल्पं कालेन कलामभ्येति यावता ॥ ऊह्यमानं समीरेण तावद्वेगांतरं स्मृतं ॥ मुनिना येन यत्रोक्तं तत्सर्वमिति दर्शितं ॥ जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ॥ स्वभावतो वा न गुणैः सुयुक्तं दूषीविषाख्यं विषमभ्युपैति ॥ वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफावृतं वर्षगणानुबंधि ॥ तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी तृडरोचकार्तः ॥ मूर्च्छन्वमन् गद्गदवाक्प्रमुह्यन् भवेच्च दूष्योदरलिंगजुष्टः ॥ आमाशयस्थे कफवातरोगी पित्ताशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहांगो विलूनपक्षः

---

१ वाहिनीरितिपाठः २ स्वभावतो वा गुणविप्रहीनमिति सौश्रुते पाठः

स यथा विहंगः ॥ स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान्करोति धातुप्रभवा-
न्विकारान् ॥ प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वप्नाहिताशनैः ॥ दुष्टं दूष-
यते धातूनतो दूषीविषं स्मृतं ॥ स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वे प्रजा-
यते ॥ जिव्हायाः श्यावता स्तंभो मूर्च्छा त्रासः क्लमो वमिः ॥ द्विती-
ये वेपथुः स्वेदो दाहः कंठे च वेदना ॥ विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृ-
दि वेदनां ॥ तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशं ॥ दुर्बले ह-
रिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ पक्वाशयगते तोदहिध्माकासांत्रकू-
जनं ॥ चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवं ॥ कफप्रसेको वैवर्ण्यं प-
र्वभेदश्च पंचमे ॥ सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ षष्ठे संज्ञा-
प्रणाशश्च स भृशं चातिसार्यते ॥ स्कंधपृष्ठकटीभंगो भवेन्मृत्युश्च स-
प्तमे ॥ प्रथमे विषवेगे तु वांतं शीतांबु सेचितं ॥ सर्पिर्मधुभ्यां संयु-
क्तमगदं पाययेद्द्रुतं ॥ द्वितीये पूर्ववद्वांतं विरिक्तं चानु पाययेत् ॥ तृ-
तीयेऽगदपानं च हितं नस्यं ततोऽजनं ॥ चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्र-
तियोजयेत् ॥ पंचमे मधुकक्वाथमाक्षिकाभ्यां युतं हितं ॥ षष्ठेऽती-
सारवत्सिद्धिरवपीडस्तु सप्तमे ॥ मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशि-
तं क्षिपेत् ॥ कोशातक्यग्निकः पाठा सूर्यवल्ल्यमृताभयाः ॥ शेलुः शि-
रीषः किणिही हरिद्रे क्षौद्रसाव्हया ॥ पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्यौ सारि-
वे बले ॥ एषां यवागूं निर्यूहे शीतां सघृतमाक्षिकां ॥ युंज्याद्वेगांतरे
सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ॥ तद्वन्मधूकमधुकपद्मकेसरचंदनैः ॥ अगदा-
न्वक्ष्यते चातः सिद्धान् पूर्वर्षिनिर्मितान् ॥ सर्वेषु सर्वावस्थेषु ये विषे-
षु परं हिताः॥ चंदनं कुंकुमं कुष्टं कांक्षी लाक्षा प्रियंगवः ॥ मुस्तस्थौ-
णेयशैलेयरोचनामदनप्लवं॥ श्रीवेष्टकविडंगैलाविशालाऽलमनःशिलाः॥
सुरसप्रसवस्पृक्कारजनीद्वयवालकं ॥ हिंगु सिद्धार्थकाः पद्मचारिणी
पद्मकेसरं ॥ जात्याः पुष्पं प्रवालत्वक् पुष्पमर्कशिरीषयोः ॥ द्विरोध्र-

१ च शब्दात् पूर्वोक्ता रसनाश्यावतादयः स्युः ॥ एवमग्रेऽपि चशब्दार्थो बोध्यः

बृहतीकौंतीमधुकं गंधनाकुली ॥ मुद्गपर्णी कणा श्यामा ध्यामकं नलदं नतं ॥ सिंधुवारितशामाकं देवदारु मयूरकं ॥ पुष्ये समाहृतैः पिष्टैर्योज्यस्तैरगदोत्तमः ॥ संजीवनः प्रागमृताद्विहितोऽयं स्वयंभुवा ॥ पाननस्यांजनघ्राणधूमालेपनधारणैः ॥ जीवानां विषसुप्तानां राजद्वारे जयावहः ॥ धन्यो धान्यधनायुःश्रीक्षेमपुष्टिसुखप्रदः॥ गृहे स्थितो विषालक्ष्मीमंत्रज्वरगरग्रहान्॥कृत्याकार्मणकष्टादिव्यालजंतुसरीसृपान्॥ स्वप्नोपघातदुःस्वप्नतोयाग्निनृपतस्करान् ॥ निहंत्यकालमरणं मरकाशनिविग्रहान् ॥ चंदनं वालकं मुस्तां ध्यामकं कटुका नतं ॥ दाडिमं कुंकुमं शुंठी कपित्थं वत्सकात्त्वचं ॥ करंजबीजं मरिचं दलमौत्पलकामलं ॥ नलमूलमपामार्गकरवीरकमंजनं ॥ द्राक्षामालत्यहिच्छत्रनागपुष्पाम्लवेतसं ॥ विशाला रोचना श्यामा शंखपुष्पी प्रियंगुकः ॥ अजाजीसारिवाकुष्ठमजमोदकुरंटकं ॥ वयस्थासिंदुवारैला कायस्था चारटी वचा ॥ कर्कटी पूतना केशी श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ गोलोमी सिंहलोमी च वर्षाभू गजपिप्पली ॥ अगदो यापनाख्योऽयं पूर्वेण सदृशो गुणैः ॥ अंजनं तगरं कुष्टं हरितालं मनःशिला ॥ फलिनी त्रिकटु स्पृक्का नागपुष्पं सकेसरं ॥ हरेणुमधुकं मांसी रोचना कोमलाक्षिका ॥ श्रीवेष्टकं सर्जरसः शताव्हा कुंकुमं बला ॥ तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरनिशाद्वयं ॥ कन्योपवासिनी स्नात्वा शुक्लवासा मधुद्रुतैः ॥ द्विजानभ्यर्च्य तैः पुष्ये कल्पयेदगदोत्तमं ॥ वैद्यश्चात्र सदा मंत्रं प्रयतात्मा पठेदिमं ॥ नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ॥ यथाऽसौ नाभिजानाति रणे कृष्णः पराजयं ॥ एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिध्यतु ॥ नमो वैदूर्यमाते हरे हर रक्ष मां सर्वविषेभ्यः गौरी गांधारी चांडाली मातंगी स्वाहा ॥ पिष्टे

१ वत्सकात्फलमितिपाठः २ काकमालिकेत्यष्टांगहृदये पाठः ३ हरहरेत्यत्र हुलु हुल्वित्यष्टांगहृदये पाठः

च द्वितीयो मंत्रः ॥ ॐ हरिमयि स्वाहा ॥ अशेषविषवेतालग्रहकर्मणपाप्मसु ॥ मरकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ पाननस्यांजनालेपमणिबंधादियोजितः ॥ एष चंद्रोदयो नाम शांतिः स्वस्त्ययनं परं ॥ वासवो वृत्रमवधीत् समालिप्तोऽमुना किल ॥ श्रीवेष्टकं हरिद्रे द्वे कोविदारं मनःशिलां ॥ पिप्पलीं पाटलां श्वेतां श्वेतां च गिरिकर्णिकां ॥ मंजिष्ठां बृहतीं शक्रयष्टीमधुककेसरं ॥ फलिनीं किणिहीं चेति गवां पित्तेन पेषयेत् ॥ सूर्योदयो हंति विषं तमः सूर्योदयो यथा ॥ निंबकाष्ठं गृहाद्धूमं फाणितं बृहतीद्वयं ॥ गोपित्तयुक्तमगदः परमं मृतजीवनः ॥ गोपित्तकुष्ठसुरसमधुकद्विनिशं तथा ॥ विशालरजनीकुष्ठश्वपित्तव्योषतुंबरु ॥ वचाशिरीषपंचांगो मृतसंजीवनोऽगदः ॥ पंचांगानि शिरीषस्य श्वपित्तं च परोऽगदः ॥ प्रियंगु तगरं लाक्षा मंजिष्ठा मधुकं मधु ॥ हरिद्रा चेत्ययं श्रेष्ठः कौटिल्यदयितोऽगदः ॥ विसंज्ञानां विषैर्घोरैः प्रहारैर्नष्टचेतसां ॥ उद्बंधानां जलौघेन मृतानां चेतनावहः ॥ शिरीषफलकाकांडसुरसाग्रपुनर्नवैः॥ कक्षावायसिसंयुक्तैरगदः पूर्ववद्गुणैः ॥ कटुकालाबुमूलानि गवां पित्तेन कल्कयेत् ॥ ब्राह्मो धार्योऽयमगदः सर्वकर्मसु पूजितः ॥ आगारधूमस्त्रिवृता गोपित्तं त्र्यूषणं वचा ॥ प्राजापत्योऽयमगदः सर्वरक्षोविषापहः ॥ श्वेतपुष्करतुल्यांशं जीवंत्याः कुसुमं घृतं ॥ रुक्मगर्भो मणिर्धार्यश्चाणक्येष्टो विषापहः ॥ मांसीत्वक्पत्रसुरसमनोह्वाशीतकुंकुमं ॥ निशा व्याघ्रनखं शुंठी दशांगोऽयं विषापहः ॥ उत्पातगलपिटिकादिग्धविद्धविषापहः ॥ उदुंबरत्वग्जंब्वास्थमधुकोत्पलगैरिकैः ॥ चंदनोशीरनलदनागकेसरपद्मकैः ॥ विशेषाद्विषविस्फोटवीसर्पज्वरदाहहा ॥ शिरीषोदुंबरप्लक्षन्यग्रोधाश्वत्थवल्कलैः ॥ सघृतो दाहतृष्णास्रविषवीसर्पपित्तहा ॥ गजापिप्पलिकासीसक्षारयष्टीमधूरकं ॥ रक्ता नतं वचा दंती शिवः शिवकृतो गणः ॥ सुराह्वा

पावकी सोमभोगवत्यमृता नतं ॥ आढकी किणिही सोमराजी चौशनसोऽगदः ॥ श्लेष्मातकोऽर्ककुसुमं तंदुलीयो मयूरकः ॥ सुरसामंजरी काकमाची पाने ऽगदो वरः ॥ दध्याज्यक्षौद्रलवणं पीतं मूलविषापहं ॥ हरिद्रासैंधवक्षौद्रघृतं संमृज्य पाययेत् ॥ आर्तान्मूलविषैर्घोरैर्दिग्धविद्धान्विशेषतः ॥ हरिद्राऽतर्बहिः शस्ता विषदोषातुरे परं ॥ निशाऽश्वमारसुरसकरंजव्योषदारुभिः ॥ अंजनं बस्तमूत्रेण पिष्टैर्नेत्रोपरोधजित् ॥ कर्णाक्षिनासिकाकंठजिह्वारोगेषु नावनं ॥ बीजपूरोऽथ बृहतीफलं ज्योतिष्मतीकृतं ॥ श्वेता वचा हिंग्वमृता सुगंधा कुष्ठसैंधवं ॥ शिरीषपुष्पद्विनिशाव्योषटुंटुकसर्षपाः ॥ कपित्थमध्यं लशुनं करंजो वंशलेखनं ॥ पिष्ट्वा गोबस्तमूत्रेण तत्पित्तेनैव भावयेत् ॥ दिनानि सप्त विधिना विनिहंति ततोऽजनात् ॥ विषं शिरस्थं मूर्द्धार्तिज्वराजीर्णविसूचिकाः ॥ अपस्मारगदोन्मादपांडुमेहमदात्ययान् ॥ शुष्कनेत्रामयशिरोरोगपैल्लगलार्बुदान् ॥ काचांधकारपटलकंडूदौर्बल्यपक्ष्मणः ॥ लेपात्पीतमथालीढं दुष्टदिग्धं विषं जयेत् ॥ श्वित्रं कृच्छ्राणि कुष्ठानि दुष्टनाडीमहाव्रणान् ॥ आनाहार्शो गुदे लेपाल्ललाटे दुष्टपीनसं ॥ योनिलेपेन नारीणां मूढगर्भानुलोमनः ॥ उन्मूलयत्येष विषं गदो हस्तीव काननं ॥ विडंगपाठात्रिफलाऽजमोदहिंग्वग्निवक्रं[1] लवणस्य वर्गः ॥ व्योषान्वितं स्थावरजंगमानां जेता विषाणामगदोऽजिताख्यः ॥ मनोह्वारोचनाचंडात्वगेलासितसर्षपैः ॥ स्पृक्काहिंगुलकाश्मीरकांतादिः कल्कितोऽगदः ॥ विषघ्नो बालसूर्योऽयं श्रीरक्षाविषयोगदः ॥ अश्वगंधा सगोमूत्रा गृहधूमः सगुग्गुलुः ॥ एष माहेश्वरो योगो न कचित्प्रतिहन्यते ॥ विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ विवर्णभावं भजते विषादं त्वाशु गच्छति ॥ कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ श्रोणिपृ-

१ अग्निवक्रो भल्लातकः

पृशिरस्कंधसंधयः स्युः सवेदनाः ॥ कृष्णदुष्टास्रविस्रावी तृण्मूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ दूषिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ॥ आरक्तपीतपर्यंतः श्यावमध्योऽतिरुग्व्रणः ॥ शूयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णतां ॥ प्रक्लिन्नं जीर्यते ऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिस्रवं ॥ कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतं ॥ शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेनानु दहेद्व्रणं ॥ अथवा मुष्ककश्वेतासोमत्वक्ताम्रवल्लितः ॥ शिरीषाद्र्ध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ शुकनासाप्रतिविषाव्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ॥ कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ॥ सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽऽरातिचोदिताः ॥ गरमाहारसंयुक्तं यच्छंत्यासन्नवर्तिनः ॥ नानाप्राण्यंगशमलविरुद्धौषधिभस्मनां ॥ विषाणां मंदवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः॥ तेन पांडुः कृशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ॥ वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिंतापरायणः॥महोदरयकृत्प्लीही दीनवाग्दुर्बलोऽलसः ॥ शोफवान् सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ॥ स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पति जलाशयान् ॥ मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेंद्रियः ॥ एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः॥ गरार्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः॥गरार्तो वांतिमान् भुक्त्वा तत्पथ्यं पानभोजनं ॥ शुद्धहृच्छीलयेद्धेम सूत्रस्थानैर्विधेः स्मरन् ॥ शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषं॥मूर्वामृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान्॥वचामुस्तविडंगानि तक्रकोष्णांबुमस्तुभिः ॥ पिबेद्रसेन चाम्लेन गरोपहतपावकः

१ शमलंपुरीषं २ पूर्वोक्तं पानभोजनं ३ विधेः स्मरन्नित्यत्राधिगर्थैरित्यादिना विधिशब्दात्कर्मणि षष्ठीत्यष्टांगहृदयेऽरुणदत्तः ॥ विधिमित्यपि पाठः ४ बीजपूरादिरसेन

॥ पारावतामिषशठीपुष्कराव्हशृतं हिमं ॥ गरतृष्णारुजाकासश्वासहि
ध्माज्वरापहं ॥ वायसी श्वासकासघ्नी भृष्टाऽथ त्रिफलारसे ॥ भा-
र्ङ्गीनागरनिर्यूहः शिशिरश्च समाक्षिकः ॥ हरेणुचंदनश्यामानलदं श्ल
क्ष्णपेषितं ॥ विलेपनं प्रयोक्तव्यं गरेणोपहतत्वचः ॥ मंजिष्ठाकिणि-
हीनिंबरजन्यश्वत्थचंदनैः ॥ प्रघर्षणं कृशानां तु गरेण क्षपितौजसां॥
पथ्यं परममुद्दिष्टं शीलनं क्षीरसर्पिषोः ॥ वृषनिंबपटोलीनां काथेन
विपचेद्धृतं ॥ अभयागर्भिणं श्रेष्ठं तद्गरस्य निबर्हणं ॥ हरिद्रे नाकुलीं
जातीं पृथक् पिष्ट्वा विपाचयेत् ॥ घृतत्रयं विषार्तानामेतदारोग्यदं
परं ॥ तंदुलीयकमूलेन गृहधूमेन चैकतः ॥ क्षीरेण च घृतं सिद्धं स
मस्तविषरोगजित् ॥ नागदंतीत्रिवृद्दंतीद्रवंतीस्नुक्पयःफलैः ॥ सा-
धितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितं ॥ सर्पकीटविषार्तानां गरार्ता-
नां च शांतये ॥ मधुकं तगरं कुष्टभद्रदारुहरेणवः ॥ मंजिष्ठैलैलवालू-
नि नागपुष्पोत्पलं प्लवं ॥ विडंगं चंदनं पत्रं प्रियंगु ध्यामकं बला ॥
अंशुमत्यौ हरिद्रे द्वे बृहत्यौ सारिवाद्वयं ॥ एषां कल्कैर्घृतं सिद्धम-
जेयं नाम विश्रुतं ॥ विषाणि हंति सर्वाणि शीघ्रमेव प्रयोजितं ॥ श्वे
तैकमाता बीजानि प्रत्यक्पुष्पीशिरीषयोः ॥ गोमूत्रपिष्टैस्तैः सर्पिः
सिद्धं विषहरं परं ॥ अमृतं नाम विख्यातमपि संजीवयेन्मृतं ॥ शि
रीषत्वक्त्रिकटुकं विदारी चंदनोत्पलं ॥ द्वे बले सारिवास्फोतसुरभी-
निंबपल्लवाः ॥ बंधुजीवाढकीमूर्वावासासुरसवत्सकाः ॥ पाठाकोटाश्व-
गंधार्कमूलयष्ट्याव्हपद्मकं ॥ विशाला बृहती द्राक्षा कोविदारी शता-
वरी ॥ कटभी दंत्यपामार्गपृष्टिपर्णीरसांजनं ॥ श्वेतौ बाणाश्वखुर-
कौ कुष्टदारुप्रियंगुकाः ॥ विदारी मधुकं सारं करंजस्य फलं वचा ॥
रजन्यौ रोध्रमक्षांशं पिष्ट्वा साध्यं घृताढकं ॥ तुलांबु छागगोमूत्रत्र्या-
ढके तद्विषापहं ॥ अपस्मारक्षयोन्मादभूतग्रहगरोदरान् ॥ पांडुरोग-

१ पाटलाइति पाठः

कृमिप्लीहगुल्मोरुस्तंभकामलाः ॥ हनुस्तंभग्रहादींश्च पानाभ्यंजननावनैः ॥ हंति संजीवयति च विषोद्बंधमृतान्नरान् ॥ भक्षिते हरिताले तु हृदि दाहो रसाग्रहः ॥ आनाहोऽम्लस्य वमनं पीतहारिद्रविट्स्रुतिः ॥ तथा मंडलिसर्पोक्तविकारास्तत्र भेषजं ॥ विभज्य योजयेदूर्ध्वमधः संशोधितं हितं ॥ अंकोल्लजालिनीबीजशुकनासाप्रियंगुकाः ॥ रोध्रध्यामकतालीसनतयष्ट्याह्वगुग्गुलु ॥ ह्रीबेरं भद्रकाष्ठं च लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ दद्यान्नकुलगोपित्तयुतान्नस्यांजने च तान् ॥ धत्तूरकोपयोगेन सर्वं पश्यति पीतकं ॥ कंपलालामदच्छर्दिस्मृतिभ्रंशभ्रमान्वितः ॥ तं वामयेत मधुरैः पाययेद्वा सितापयः ॥ कोरदूषैर्मदनकैः प्रायो धत्तूरवद्गदाः॥ उन्मादोऽक्षिविनाशश्च तत्रापि वमनं हितं ॥ कूष्मांडकं च सगुडं बहुशस्तत्र भक्षयेत् ॥ नानाप्रकारैः संयोगैः कोद्रवा मदहेतवः ॥ तान्विभज्य यथायोगं चिकित्सेदविरोधिभिः ॥ दूषीविषार्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितं ॥ दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुनाऽऽप्लुतं ॥ पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका ॥ कुटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टीचंदनगैरिकं ॥ दूषीविषारिर्नाम्नाऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ॥ हरीतकी सलवणा मागधी मरिचानि च ॥ एतद्दूषीविषार्तानां काश्यपोक्तं विरेचनं ॥ युंज्याच्च विषरोगेषु रेकं व्योषाधिकं भिषक्॥तरुणस्य पलाशस्य शृतं क्षारोदकं पिबेत्॥क्वाथेनात्र प्रतीवापं प्रक्षिपेच्छ्लक्ष्णचूर्णितं ॥ व्योषं शिरीषकुसुमं मधुकं सारिवे मिशी ॥ कुष्ठं वेल्लनिशं लाक्षायुक्तां सुरसमंजरीं ॥ सिंधूत्थरक्तत्वङ्मांसीरेणुकाहिंगुबाल्हिकं ॥ दर्वीप्रलेपि तज्जातं गोविषाणे निधापयेत् ॥ क्षारं गुल्मोदरार्शांसि मेहमंदाग्नितातज्वरान् ॥ त्वग्दोषकासापस्मारग्रहोन्मादभगंदरान् ॥ पांडुं कंठोरसोरोगान् प्लीहानं श्वयथुं कृमीन् ॥ कोलमात्रमतः खादन् जयेत्सर्वविषाणि च ॥ विषं तेजोमयं मंत्रैः सत्यब्रह्मतपोधनैः ॥ यथा निवार्यते शीघ्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥

न तु सर्वमनुष्याणां संति भेषजसंपदः ।। अज्ञातरोगसद्भावे योग्यता चातिदुर्लभा ।। प्रकुप्यति विषं भूयः केवलैश्चौषधैर्जितं ।। अथासौ सिद्धमंत्राणां यतेतातश्चिकित्सकः ।। नापि ते व्रतहीनस्य हीना वा स्वरवर्णतः ।। यस्मान्न सिद्धिमायांति तस्माद्योज्योऽगदक्रमः ।। विषप्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसंगमे।।विषसंकटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जीवति ।। क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ।। अजीर्णवर्चोद्रवतापित्तमारुतवृद्धिभिः ।। तिलपुष्पफलाघ्राणभूबाष्पघनगर्जितैः ।। हस्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसंकटैः ।। पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्द्धते विषं ।। वर्षासु चांबुयोनित्वात्संक्लेदं गुडवद्गतं ।। विसर्पति घनापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।। प्रयाति मंदवीर्यत्वं विषं तस्माद्घनात्यये ।। इति प्रकृतिसात्म्यर्तुस्थानवेगबलाबलं ।। आलोच्य निपुणं बुध्या कर्मानंतरमारभेत्।।श्लैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।। कषायकटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषं ।। पैत्तिकं स्रंसनैः सेकप्रदेहैर्भूरिशीतलैः ।। कषायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ।। वातात्मकं जयेत्स्वादुस्निग्धाम्ललवणान्वितैः।।सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ।। नाघृतं स्रंसनं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधं ।। सर्वेषु सर्वावस्थासु विषेषु न घृतोपमं ।। विद्यते भेषजं किंचिद्विशेषात्प्रबलेऽनिले ।। रक्तजे स्रावयेद्रक्तं पित्तवच्च क्रियाक्रमः।।दूषीविषे पुनः स्वस्थे पंचकर्माणि चाचरेत्।। गंडूषैः कवलैः प्राशैस्तीक्ष्णैः प्रधमनांजनैः ।। शिरोगतं प्रशमयेद्विषसंक्रमणैस्तथा ।। विषदुष्टकफस्रोतोरुद्धवायुर्मृतोपमः ।। यः स्यादसाध्यलिंगैश्च रहितस्तस्य योजयेत् ।। मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा कल्कं चर्मकषोद्भवं ।। ध्मापनं चास्य कटभीजालिनीकटुकैर्हितं ।। आ-

१ विषप्रकृत्यादियोगे सति विषसंकटं कथितं ॥ अस्मिंश्च विषसंकटे विषार्तः शतमध्ये एको जीवति ॥ तत्र विषप्रकृतिः पित्तप्रकृतिः कालो वर्षा विषान्नं सर्पादि विषदोषः पित्तं दूष्यं रक्तं आदिशब्देन सात्म्यादीनां ग्रहणं २ विरेचनैः

शये यस्य दोषस्य विषं तिष्ठति तं पुरः ॥ आश्रयाश्रयिणोर्विद्वानविरोधेन साधयेत् ॥ क्षारागदैः कफस्थाने स्थिते स्वेदसिराव्यधैः॥ पित्ते क्षौद्रपयोऽभ्यज्य पानसेकावगाहनं ॥ स्वेदो वाताशये दध्ना पानं च नतकुष्टयोः ॥ क्षीरेण गुडगर्भेण मदनस्य फलेन च ॥ आस्थापनं प्रयुंजीत वाताशयगते विषे ॥ पचेद्यष्टीमधुक्वाथे तैलं क्षीरचतुर्गुणं ॥ त्रिफलासर्पवेतालीशतपुष्पेंदुराजिभिः ॥ अनंतया च तत्पाननावनाभ्यंगबस्तिषु ॥ भोजने च प्रणिहितं हंति वाताशयाद्विषं ॥ बलया सोमराज्या वा पचेत्पाटलयाऽथवा ॥ घृतमंडसमं तैलमनुवासनिकं परं ॥ विषोपद्रवपथ्यं च वीक्ष्य युंज्याद्यथायथं ॥ अयत्नाच्छ्लेष्मगं साध्यं यत्नात्पित्ताशयाश्रितं ॥ सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषं ॥ इति विषप्रतिषेधो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४० ॥

अथातः सर्पविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दिव्यभौमविभागेन द्विविधाः पन्नगाः स्मृताः ॥ वासुकिस्तक्षकोऽनंतः सागरः सागरालयः॥ तथोपनंदनंदाद्याः समिद्धाग्निसमप्रभाः॥ दिव्या गर्जंति वर्षंति द्योतंते द्योतयंति च ॥ धारयंति जगत्सर्वं कुर्युः क्रुद्धाश्च भस्मसात् ॥ दृङ्निश्वासैर्नमस्तेभ्यो न तेष्वस्ति चिकित्सितं ॥ दर्वीकरा मंडलिनो राजीमंतश्च पन्नगाः ॥ त्रिधा समासतो भौमा विद्यंते ते त्वनेकधा ॥ व्यासतो योनिभेदेन नोच्यंतेऽनुपयोगतः ॥ विशेषाद्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादुशीतलं ॥ विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनं ॥ तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिवातातपेषु च ॥ विषोल्बणा भवंत्येते व्यंतरा[2] ऋतुसंधिषु ॥ रथांगलांगलच्छत्रस्वस्तिकांकुशधारिणः ॥ फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः[1] स्मृताः ॥ ज्ञेया मंड-

१ दर्वीरूपः फणएव करो हस्तो येषां ते दर्वीकराः फणावंत इतिब्रह्मदेवव्याख्यां ॥
२ व्यंतराः विजातयः ॥

लिनो भोगे विविधैर्मंडलैश्चिताः ॥ प्रांशवो ऽमंदगमना राजीमंतस्तु राजिभिः ॥ स्निग्धाभिश्चित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वं च चित्रिताः ॥ गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः ॥ चतुष्पाद्भंतरान्विद्यादेतेषामेव संकरात् ॥ व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ॥ दिव्यको ऽजगरः सर्पः प्रतापो वृक्षशायिकः ॥ शकली पुष्पकः क्षीरी लसिनी सारसाह्निकः ॥ वर्षाह्निको ज्योतिरथः शुकपत्रो बलाहकः ॥ गजभक्षः प्लवोद्वाही निर्विषाः षोडशाहयः ॥ प्रायेणर्तुमती मासं ज्येष्ठं तिष्ठति पन्नगी ॥ आषाढे सर्पसंयोगादंडानां मासि कार्तिके ॥ द्वे शते विंशती द्वे च सा सूते तत्र जायते ॥ कर्केतनसवर्णेऽडे समुद्भिन्ने भुजंगमः ॥ दीर्घलोहितराजीभिश्चित्रे योषिन्नपुंसकं ॥ शिरीषपुष्पसदृशे दंष्ट्राः सर्पस्य सप्तमे ॥ चतस्रः संभवंत्यन्हि विषं तासु चतुर्दशे ॥ वामाधोद्यसितापीतातदूर्ध्वादक्षिणात्वधः ॥ रक्ता श्यावोत्तरैकद्वित्रिचतुर्विषबिंदुकाः ॥ ताः क्रमान्मुद्गमात्राऽनुबिंदुरेखा तु भोगिनां ॥ व्यधकल्पेन चान्येषां विद्याद्दंष्ट्रास्तथाऽपराः ॥ चत्वारिंशद्भुजंगस्य निर्विषाश्चतुरुत्तराः ॥ आयुर्वर्षशतं विंशं पंचवर्षशतायुषः ॥ गोनसो घर्मतप्तानां ते गवां नाशकोद्भवाः ॥ तत्रोर्ध्वदृङ्महाकायनेत्रजिह्वाशिरः स्वरः ॥ व्यक्तभोगः पुमान्धीरः स्त्री स्यात्तस्माद्विपर्यये ॥ आयता चपला क्लीबः सुकुमारो जडाकृतिः ॥ मंदवेगस्त्वनक्रोधः स्तब्धांगस्तिर्यशीर्षकः ॥ दिनत्रियामासंध्यासु प्रबलास्ते यथाक्रमं ॥ तदैव चापराध्यंति सर्वदैव च पन्नगी ॥ ब्राह्मणाः क्रोधना नीलकपिलाः श्वेतलोहिताः ॥ रक्तास्याः पिंगनयना मध्यदेशविचारिणः ॥ भोगे यज्ञोपवीतानि द्विजचिन्होपचिन्हिताः ॥ बिल्वपुष्पहिमोशीरपद्मगुग्गुलुगंधयः ॥ क्षत्रिया मानिनो धीरा रक्ताक्षा भृशकोपनाः ॥ पक्वजांबवखर्जूरद्राक्षाभिन्नांजनप्रभाः ॥ ॥ भोगेऽर्द्धचंद्रश्रीवत्सशंखचक्रहलांकिताः ॥ जातीचंपकपुन्नागप-

ऋजोंगकगंधयः ॥ वैश्या पारावताभासा वज्रगोमेदसप्रभाः ॥ बिंदुमंडलचित्रांगा धूमपाटललोहिताः ॥ बस्तकुष्टाविकक्षीरसर्पिषां गंधतः समाः ॥ शूद्राः सवर्णा गोधूममाहिषद्विपकर्दमैः ॥ बिंदुरेखाचिता रूक्षाः सुराशोणितगंधयः ॥ पूर्वमध्यापराण्हेषु चरंति ब्राह्मणादयः ॥ अस्तंगते रवौ शूद्रा दशंति ब्राह्मणाः पुनः ॥ संस्थिता दक्षिणे पार्श्वे क्षत्रिया वामतो विशः ॥ शूद्रास्तु पृष्ठतो विप्रास्त्रीनप्यनिलपूर्वकान् ॥ कोपयंति क्रमाद्दोषांस्त्रींस्त्रयः क्षत्रियादयः ॥ दंशाअप्यंगगंधेन ज्ञेयास्तेषां यथायथं ॥ वायुमूषकमंडूकसर्वभक्षाः क्रमेण तु ॥ आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषा क्रुधः ॥ पापवृत्तितया वैराद्देवर्षियमनोदनात् ॥ दशंति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरं ॥ आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथं ॥ व्यंतरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रेषु दृश्यते ॥ न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुंडाहतमादिशेत् ॥ एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्याली ढाख्यमशोणितं ॥ दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि च ॥ मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दष्टकं ॥ दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वद्दंष्ट्रानिपीडितं ॥ निर्विषं द्वयमप्याद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ॥ विषं नाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ॥ रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमंबुवत् ॥ भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोऽनिलः ॥ कदाचित्कुरुते शोफं सर्पांगाभिहतं हि तत् ॥ दुर्गंधकारे विद्धस्य केन चिद्दष्टशंकया ॥ विषोद्रेको ज्वरश्छर्दिर्मूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ॥ ग्लानिर्मोहोऽतिसारो वा तच्छंकाविषमुच्यते ॥ दंशस्तु सविषः सर्वः सशोफो वेदनान्वितः ॥ तुद्यते ग्रथितः किंचित्कंडूमान् दह्यते भृशं ॥ निर्विषो विपरीतोऽस्मात्तत्र दंशः फणावतः ॥ कूर्मपृष्ठोन्नतो रूक्षः सूक्ष्म

१ दष्टकमिव ॥ २ दष्टनिपीडिताख्यं ॥ ३ सर्पजं विषं न शोणितमप्राप्य शरीरं दूषयतेऽपितु प्राप्य किंतु रक्तं स्तोकमपि प्राप्य विषं वर्द्धते यथा तैलं जलं प्राप्य प्रसरति॥

दंष्ट्रापदोऽसितः ॥ विकारः श्यावता वक्त्रनखमूत्राक्षिविट्त्वचां ॥ शीतज्वरः संधिरुजा निद्रानाशो विजृंभता ॥ मन्यास्तंभः सिराध्मानं पृष्ठकट्यस्थिवाग्ग्रहः ॥ शिरोगुरुत्वमरुचिः कासश्वासौ हनुग्रहः ॥ शूलमुद्वेष्टनं कोष्ठे शोषरोधौ मलाशये ॥ संदिग्धवाक्त्वं नैश्चेष्टयं मृतस्येव विसंज्ञता ॥ फेनलालोद्गमो हिध्मा कंठे खुरखुरायनं ॥ शुष्कोद्गारो मुहुश्चैते वातजाश्चापरे गदाः ॥ दंशो मंडलिनां सोष्मा सशोफः पीतलोहितः ॥ पृथुवीसर्पदाहोषाक्लेदः कोथोऽति शीर्यते ॥ विकारा दंतवक्त्रादिपीतता तृट् श्रमो भ्रमः ॥ दाहो मूर्च्छा ज्वरस्तिक्तवक्त्रत्वं पीतदर्शनं ॥ रक्तागमनमूर्ध्वाधः शीतेच्छा धूपनं मदः ॥ आशु सर्वांगविकृतिर्गदास्त्वेते च पित्तजाः ॥ दंशो राजीमतां स्निग्धः स्थिरः पिच्छिलशोफवान् ॥ सांद्रः सुशिशिरः पांडुस्तद्विकाराः शिरोव्यथा ॥ अरुचिश्छर्दिरालास्यं हृल्लासो मधुरास्यता ॥ कंठः खुरखुरः कोठः कंडूरूक्षाहिमो ज्वरः ॥ कृच्छ्रादुच्छ्वसनं निद्रा कासः श्वेतनखादिता ॥ स्तंभो गुरुत्वं चांगानां नासिकाक्षिमुखस्रुतिः ॥ रोमहर्षस्तनुश्वासो रोगाश्चान्ये कफोद्भवाः ॥ व्यंतरे मिश्रलिंगत्वं दष्टः पुंसोर्ध्वमीक्षते ॥ उत्क्षिपेद्दक्षिणं पादं पूर्वकायसमुद्यतः ॥ धीरोऽल्पवेगः शर्वर्यां विपरीतस्तु योषिता ॥ हीनस्वरोऽतिसारार्तः कंपते त्रस्यते ज्वरी ॥ नपुंसकेन तिर्यक्त्वं धीरस्तु प्रियमैथुनः ॥ बहुवादी च वृद्धेन चिरान्मंदा च वेदना ॥ बालेन शीघ्रं तीव्राश्च कुमारेणाक्षिण दक्षिणे ॥ रागः कुमार्यां वामे तु गर्भिण्या कृष्णजिह्वहृक् ॥ जृंभा क्रोधोपजिव्हार्तः सशूनोष्ठः सितानन: ॥ गुरूदरः शिरोरोगी सूतादष्टस्तु मेहति ॥ शोणितं कुक्षिशूलार्तः सूचीभिरिव भिद्यते ॥ वेगानां रक्तमांसाद्याः समोक्ताः पूर्वमाश्रयाः ॥ पूर्वे दर्वीकृतां वेगे दुष्टं श्यावीभवत्यसृक् ॥ श्यावता तेन वक्त्रादौ सर्पतीव च कीटकाः ॥ द्वितीये ग्रंथयो वेगे तृतीये मूर्द्धगौरवं ॥ दृग्रोधो दंश-

विक्लेदश्चतुर्थे ष्ठीवनं वमिः ॥ संधिविश्लेषणं तंद्रा पंचमे पर्वभेदनं ॥ दाहो हिध्मा च षष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवं ॥ मूर्च्छा विपाकोऽतीसारः प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ॥ स्कंधपृष्ठकटीभंगः सर्वचेष्टानिवर्त्तनं ॥ अथ मंडलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यसृक् ॥ तेन पीतांगता दाहो द्वितीये श्वयथूद्भवः ॥ तृतीये दंशविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ॥ चतुर्थे ज्वर्यते दाहः पंचमे सर्वगात्रगः ॥ दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पांडुतां याति शोणितं ॥ पांडुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च ॥ तृतीये दंशविक्लेदनासिकाक्षिमुखस्रवं ॥ चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नो मन्यास्तंभश्च पंचमे ॥ गात्रभंगो ज्वरः शीतः शेषयोः[1] पूर्ववद्वदेत् ॥ कुर्यात्पंचसु वेगेषु चिकित्सां न ततः[2] परं ॥ जलाप्लुता रतिक्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ॥ शीतवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥ तूर्णं देशांतरायाता विमुक्तविषकंचुकाः ॥ कुशौषधीकंटकवद्ये चरंति च काननं ॥ देशं च दिव्याध्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ॥ श्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञाश्रमसुरालये ॥ चतुष्पथे जलस्थाने जीर्णोद्याने तु कोटरे ॥ क्षीरिद्रुमे निंबतरौ निर्झरे गिरिगव्हरे ॥ चक्रवज्रगदाकुंतत्रिशूलांकजटाधराः ॥ रक्तास्यनयना ये च ते स्युराशीविषोपमाः ॥ न तेषां कालनियमो न च वेगेष्वनुक्रमः ॥ मंत्रतंत्रबलाच्चापि प्रसह्य विनिवर्त्तनं ॥ उपहारनमस्कारजपशांतिपरायणः ॥ कश्चिज्जीवति तैर्दष्टो विरूपो विकलोऽपि वा ॥ श्मशानचितिचैत्यादौ पंचमीपक्षसंधिषु ॥ अष्टमीनवमीसंध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ॥ याम्या[3]ग्नेय[4]मघाश्लेषाविशाखापूर्वनैर्ऋते[5] ॥ नैर्ऋताख्ये[6] मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ॥ दष्टमात्रः सितास्याक्षः शीर्यमाणशिरोरुहः ॥ स्तब्धजीव्हो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोच्छ्वासो न जी-

---

१ षष्ठसप्तमयोर्लक्षणं पूर्ववद्दर्वीकरवद्वदेत् ॥ २ असाध्यात्वात् ॥ ३ याम्यं भरणी ॥ ४ आग्नेयं कृत्तिका ॥ ५ नैर्ऋतं मूलं ६ नैर्ऋताख्यो मुहूर्तः संध्योदय एव ॥

वति ॥ हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ जायते युगपद्यस्य सहच्छूली न जीवति ॥ वेपथुर्वेदनास्तीव्रा ग्रीवाभंगाक्षिरक्तताः ॥ मूर्च्छा गलग्रहश्छर्दिः प्रेतराजस्य किंकराः ॥ जांबवप्रतिमो दंशः कूर्मपृष्ठवदुन्नतः ॥ रक्तं खेभ्यः समस्तेभ्यो वर्त्तते न तु दंशतः ॥ रोमहर्षो न शिशिरैः श्वयथुर्लोहितासितः ॥ स्तब्धमेहनता वक्रवक्त्रत्वं यस्य तं त्यजेत् ॥ फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकराननः ॥ नासावसादो भंगोंऽगे विड्भेदः श्लथसंधिता ॥ विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ भवंत्येतानि रूपाणि संप्राप्ते जीवितक्षये ॥ न नस्यैश्चेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात्क्षतजागमः ॥ दंडाहतस्य नो राजिः प्रयातस्य यमांतिकं ॥ अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तागारवद्भिषक् ॥ रक्षन्कंठगतान्प्राणान्विषमाशु शमं नयेत् ॥ इति सर्पविषविज्ञानीयो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन्प्रदूषयेत् ॥ एतस्मिन्नंतरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकं ॥ कुर्याच्छीघ्रं तथा देहे विषवल्ली न रोहति ॥ दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशनं ॥ लोष्टं मही वा दशनैश्छित्त्वा चानु ससंभ्रमं ॥ निष्ठीवेन समालिंपेद्दंशं कर्णमलेन वा ॥ दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरंगुले ॥ क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मंत्रैश्च मंत्रवित् ॥ बंधो देशानुसारेण नातिगाढश्लथो हितः ॥ दंशपूतित्वशोफादीन्कुरुते ह्यतिपीडितः॥अशक्तः शिथिलो रोद्धुं विषं देशांतरं व्रजेत् ॥ अंबुवत्सेतुबंधेन बंधेन स्तभ्यते विषं ॥ न वहंति सिराश्चास्य विषं बंधाभिपीडिताः ॥ निष्पीड्य चोद्धरेद्दंशं मर्मसंध्यगतं तथा ॥ न जायते विषावेगो बीजनाशादिवांकुरः ॥ मर्मगे प्रामुयान्मृत्युं संधिस्थे विकलांगतां ॥ दंशं मंडलिनां मुक्त्वा पित्त-

१ मात्राशततुल्यकालं

त्वात्तथा परं ॥ प्रतप्तैर्हेमलोहाद्यैर्दहेदाशूल्मुकेन वा ॥ करोति भस्मसात् सद्यो वन्हिः किन्नाम तु क्षतं ॥ आचूषेत्पूर्णवक्त्रो वा मृद्भस्मागदगोमयैः ॥ [1]प्रच्छायांतररिष्टाया मांसलं तु विशेषतः ॥ अंगं सहैव दंशेन लेपयेदगदैर्मुहुः ॥ चंदनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत् ॥ विषे प्रविसृते विध्येत्सिरां सा परमा क्रिया ॥ रक्ते निर्ह्रियमाणे हि कृत्स्नं निर्ह्रियते विषं ॥ दुष्टे तु व्याप्नुवत्यंगं ध्रुवं मृत्युर्भवत्यत ॥ सिराण्यधोदितैरस्रमप्रवृत्तं प्रवर्त्तयेत् ॥ स्तंभयेदतिवृत्तं तु तैरेव प्राणरक्षया ॥ दुर्गंधं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववल्लक्षयेदसृक् ॥ सि[2]रास्वदृश्यमानासु योज्याः शृंगजलौकसः ॥ शोणितं स्रुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ॥ लेपसेकैः सुबहुशः स्तंभयेद्भृशशीतलैः ॥ अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्च्छायमदहद्रवाः ॥ भवंति तान् जयेच्छीतैर्वीजेच्चारोमहर्षतः ॥ स्कन्ने तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ॥ विषं कर्षति तीक्ष्णत्वात् हृदयं तस्य गुप्तये ॥ पिबेद्धृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताप्लुतं ॥ मज्जानं गोमयरसं भस्मांभः कृष्णमृज्जलं ॥ ऐक्ष्वं पंचगव्यं वा-दधिगैरिकसारिवाः ॥ खादेद्वा कोविदारार्कशिरीषकटभीच्छदान् ॥ छागमेषवराहासृक् शिशुस्थविरयोषितः ॥ पिबेयुर्गर्भिणी शीतमधुरान् पयसाऽगदान् ॥ तथा मूर्च्छादयो न स्युर्विषं चाभ्येति नानिलं ॥ हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा ह्युपचीयते ॥ प्रवृत्तगौरवोत्क्लेशहृल्लासं वामयेत्ततः ॥ द्रवैः कांजिककौलत्थतैलमद्यादिवर्जितैः ॥ वमनैर्विषहृद्भिश्च नैवं व्याप्नोति [3]तद्वपुः ॥ भुजंगदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेषतः ॥ सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां चाचरेत्क्रियां ॥ सिंदुवारितमूलानि रसेन स्वेन पेषयेत् ॥ मधुयुक्तोऽयमगदः पानं दर्वीकृतां विषे

१ अरिष्टामध्ये मच्छाय प्रच्छानं कृत्वा आचूषयेत् २ शीफादिना अनुपलभ्यमानासु सिरासु ३ तत् विषं ॥

॥ सिंदुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ पानं दर्वीकरैर्दष्टे नस्यं मधु सपाकलं ॥ कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिंपेद्दंशं हृतेऽसृजि ॥ चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ॥ पानं च क्षौद्रमंजिष्ठागृहधूमयुतं घृतं ॥ तंदुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ॥ मातुलुंगी सिता सेलुः पाननस्यांजनैर्हिताः ॥ अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ॥ समाः सुगंधा मृद्वीका श्वेताख्या गजमृत्तिका ॥ अर्द्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं बिल्वदाडिमं ॥ सक्षौद्रो मंडलिविषे विशेषादगदो हितः ॥ पंचवल्कवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकं ॥ जीवकर्षभकौ शीतं सितापद्मकमुत्पलं ॥ सक्षौद्रो हिमवान्नाम हंति मंडलिनां विषं ॥ लेपाच्छ्वयथुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ काश्मर्यं वटशुंगानि जीवकर्षभकौ सिता ॥ मंजिष्ठा मधुकं चेति दष्टो मंडलिना पिबेत् ॥ वंशत्वग्बीजकटुकापाटलीबीजनागरं ॥ शिरीषबीजातिविषे मूलं गावेधुकं वचा ॥ पिष्टो गोवारिणाऽष्टांगो हंति गोनसजं विषं ॥ कटुकातिविषे कुष्टगृहधूमहरेणुकाः ॥ सक्षौद्रव्योषतगरा घ्नंति राजीमतां विषं ॥ निखनेत्कांडचित्रायाः दंशं यामद्वयं भुवि ॥ उद्धृत्य प्रच्छितं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ॥ पिबेत्पुराणं च घृतं वराचूर्णावचूर्णितं ॥ जीर्णे विरिक्तो भुंजीत यवान्नं सूपसंस्कृतं ॥ करवीरार्ककुसुममूललांगलिकाकणाः ॥ कल्कयेदारनालेन पाठामरिचसंयुताः ॥ एष व्यंतरदष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितं ॥ भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानांजने हितं ॥ द्विपलं नतकुष्टाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलं ॥ अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत्सुखप्रदं ॥ गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तंदुलीयकं ॥ अपि वा

---

१ कुष्टसहितमाक्षिकं ॥ २ शिरीषपिप्पलवटप्लक्षवेतसानां त्वक् पंचवल्कलमिति सर्वांगसुंदरायां ३ कांडचित्रायाः सर्पविशेषस्य दंशं यामद्वयं भुवि निखनेत् ॥ ततउद्धृत्य प्रच्छितं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ॥ धान्यस्य मृद्धान्यमृत् ॥

मुकिना दष्टः पिबेन्मधुघृताप्लुतं ॥ रक्तं मांसं तु गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितं ॥ विषे रसगते पानं कपित्थरससंयुतं ॥ सेलुत्वङ्मूलपत्राणि बादरोदुंबराणि च ॥ कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते मांसगते पुनः॥सक्षौद्रं खादिरारिष्टं कौटजं मूलमंभसा ॥ सर्वेष्वपि बलायुग्मं मधुकं मदनं नतं॥शिरोगते विषे मूलं नस्यकर्मणि योजयेत्॥ बंधुजीवस्य भार्गी तु सुरसस्यासितस्य वा॥अथवा पिप्पली हिंगु वृश्चिकाली मनःशिला॥ शिरीषबीजापामार्गलवणं चेतनाकरं ॥ कल्कश्चूर्णोऽथवा कृष्णाक्षवकातिविषोषणात् ॥ पिप्पलीमरिचक्षारवचासैंधवशिग्रुकात् ॥ पिष्टो रोहितपित्तेन हंत्यक्षिगतमंजनात् ॥ चंदनं मधुकं मांसी पिप्पली मरिचोत्पलं ॥ सैंधवं चांजनं श्रेष्ठं गवां पित्तेन कल्कितं ॥ नक्तमालफलं व्योषं बिल्वमूलं निशाद्वयं ॥ पुष्पं च सौरसं पिष्टमंजनं बस्तवारिणा ॥ भोजवैतरणोद्दिष्टं विषसुप्तप्रबोधनं ॥ वाजिगंधाफलोशीरं नेत्रयोर्विषसुप्तयोः ॥ अंजनं वारिणा पिष्टं गारुडं गरुडोपमं ॥ समुद्रफेनमरिचकणासौवीरकांजनं ॥ चूर्णांजनं ससिंधूत्थं विषोपहतचक्षुषां ॥ कपित्थमांसं ससितक्षौद्रं कंठगते विषे॥ लिह्यादामाशयगते ताप्यचूर्णं फलं नतात् ॥ पिबेत्पक्वाशयगते मंजिष्ठारजनीद्वयं ॥ पिप्पलीच समं पिष्ट्वा मत्स्यपित्तेन पाययेत् ॥ पिप्पलीनागरं क्षीरं नवनीतेन मूर्च्छितं ॥ प्रवृद्धे कंठगे दद्याच्छेपाणि प्रतिसारयेत् ॥ जयेत्संक्रामणैश्चाशु विषं शिरसि संश्रितं ॥ दद्यादधस्तद्दष्टस्य मूर्ध्नि काकपदे कृते ॥ काकपक्षशिखिच्छागगव्यमाहिषकौकुटं ॥ बिल्वप्रमाणं मांसासृङ्मूर्ध्नि दष्टस्य पादयोः॥विषं संक्रमते तत्र निहन्याच्छीघ्रमन्यथा ॥ तीक्ष्णनस्यांजनांते च भूरिमात्रं पिबेद्घृतं ॥ विषं हि नेत्रं रूक्षस्य तीक्ष्णैर्हंति समीरितं ॥ वामयेत ततश्चैनं विषशेषोपशांतये ॥ श्लेष्मलं श्लेष्मलैर्दृष्टं नाभेरूर्ध्वं विशेषतः ॥ धामार्गवः शक्रयवाः सर्षपा मदनं मधु ॥ सैंधवं वमनं कोष्णं विषे श्लेष्माशयाश्रिते ॥ सुरसं

सर्पवेताळीमीश्वरीं गौरसर्षपं ॥ पटोलनिंबपत्रं च पिबेत्सक्षौद्रसैंधवं ॥ शुकाव्हा जालिनी दंती मदनेक्ष्वाकुकौटजं ॥काला लांगलिका तिक्ता वमनं तंदुलांबुना॥पैत्तिकं पैत्तिकैर्दष्टमधो नाभेर्विशेषतः॥विषे पित्ताशयगते पाययेत विरेचनं ॥ सनीलिनीफलां दंतीं पयसा मस्तुनाऽथवा ॥ श्लक्ष्णचूर्णीकृतं कुंभं क्काथेन त्रैफलेन वा ॥ क्षारेण च त्रिवृच्छ्यामासुरसानीलिनीरजः ॥ पिंडीतकफलं व्योषं त्रिवृद्द्वेलं हरीतकीं ॥ विरेचनं कफप्राये लवणं मूत्रसंयुतं ॥ घृताप्लुतं सलवणं मारुते नीलिनीफलं ॥ शयानः शयने छिद्रे विरेच्यो विषपीडितः ॥ मुहुरुत्तिष्ठते ह्यस्य विषं दूषयतेऽनिलं ॥ पिबेद्वांतो विरिक्तो वा यवागूं विषनाशिनीं ॥ विषे वाताशयगते सर्पिषा पानमिष्यते ॥ आद्यपश्चिमयोर्यच्च प्रोक्तं विषनिषेधयोः ॥ अथ दर्वीकृतां वेगे पूर्वे विस्राव्य शोणितं ॥ अगदं मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ॥ विषापहे प्रयुंजीत तृतीयेंऽजननावने ॥ पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ॥ षष्ठपंचमयोः शीतैर्दिग्धं सिक्तमभीक्ष्णशः ॥ पाययेद्वमनं तीक्ष्णं यवागूं च यथोदितां ॥ अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युंज्यादंजननस्ययोः॥ कृत्वाऽवगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं ततः ॥ मांसं सरुधिरं तत्र चर्म वा तत्र निक्षिपेत्॥ तृतीये वमितः पेयां वेगे मंडलिनां पिबेत् ॥ अ[1]तीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकं॥ आद्येऽवगाढं प्रच्छाय वेगे दष्टस्य राजिलैः ॥ अलाबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥ षष्ठेंऽजनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत्॥अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दर्वीकरोदितां ॥ ग[2]र्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं विध्येत्सिरां न च ॥ त्वङ्मनोव्हानिशे व[3]क्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ तमालः केसरं शीतं पीतं तंदुलवारिणा ॥ हंति सर्वविषाण्येतद्वज्रिवज्रमिवासुरान् ॥प्रपौं-

१ अभीक्ष्णमिति पाठः २ गर्भिण्यादिषु मृदुक्रियां योजयेत् ॥ सिरां च न व्यधयेत्॥ ३ वक्रं तगरं

डरीकं कटुका देवदारु सुवर्चिका ॥ कालानुसारी स्थौणेयशैलेयघन-पद्मकं ॥ कुटन्नटैलापुन्नागनतकुष्ठप्रियंगुकं ॥ रोध्रगुग्गुलुतालीस-पिप्पलीस्वर्णगैरिकं ॥ सिंदुवारसिताशुंठीध्यामकं लवणोत्तमं ॥ सू-क्ष्मचूर्णीकृतं शृंगे निदध्यान्माक्षिकान्वितं ॥ तार्क्ष्यस्तार्क्ष्योपमः पा-ननावनाभ्यंजनांजनैः ॥ अगदस्तक्षकस्यापि विषवेगं निवर्त्तयेत् ॥ रोध्रं शिरीषपुष्पाणि समंगा सैहरेणुका ॥ कणोषणालनेपालीवचाय-ष्टीमधूत्पलं ॥ सिंदुवारीतमंदारमूलं बीजं करंजजं ॥ ज्योतिष्मती नतं कुष्ठं श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ चूर्णितः कन्यया क्षौद्रगोपित्ता-भ्यां च वर्त्तितः ॥ अगदो हंति सर्पाखुकणभुक्श्वशृगालजं ॥ बि-डालकांडचित्रोत्थं विषं भूतज्वरं ग्रहं ॥ अपस्मारगदोन्मादगुल्माजी-र्णविसूचिकाः ॥ शिरोक्षिकर्णशूलं च राजद्वारे च शस्यते ॥ बि-ल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं फलं करंजस्य नतं सुराह्वं ॥ फलत्रिकं व्योषनिशाद्वयं च बस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टं ॥ भुजंगलूतोंदुरुवृ-श्चिकाद्यैर्विसूचिकाऽजीर्णगरज्वरैश्च ॥ आर्त्तान्नरान्भूतविधर्षितांश्च स्वस्थीकरोत्यंजनपाननस्यैः ॥ त्रिवृद्विशल्या मधुकं निशे लवणपंच-कं ॥ मंजिष्ठा त्र्यूषणं तद्वत्कल्कयेत्स महागदः ॥ मांसीहरेणुत्रि-फलासुरंगीमधुयष्टिका ॥ पद्मकाशोकपुन्नागकुष्ठतालीसचंदनं ॥ सु-गंधकैला किणिही त्वक्पटोली मृगादनी ॥ भार्ङ्गी विडंग पालिंदी पाठा क्रोष्टुकमेखला ॥ पुष्पमारुष्करं पत्रं सौरसं कटुकं नतं ॥ पित्तं नकुलमार्जारगोधाशल्यकसूकरात् ॥ पृषताच्चित्रपत्राच्च गोशृं-गे पूर्ववत्स्थितं ॥ यत्र गेहे न तत्राहिकीटादिभ्यो भयोद्भवः ॥ ए-तेन भेरीपटहाः पताकाश्च प्रलेपिताः ॥ आर्षभेण विषं घ्नंति स्पर्श-श्रवणदर्शनैः ॥ प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशादप्युद्धरेद्विषं ॥ भूयो वे-

१ हिंगुरेणुकेतिपाठः २ आर्षभनाम्नाऽगदेन ३ दंशादपि किं पुनः कायात्सर्वं विषमुद्धरेत् ॥

गाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥ विषापाये ऽनिलं क्रुद्धं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ॥ तैलमद्यकुलत्थाम्लवर्ज्यैः पवननाशनैः ॥ पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायस्नेहबस्तिभिः ॥ समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्वधादिना ॥ सिता वैगंधिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ॥ पानं समंत्रपूतांबुप्रोक्षणं सांत्वहर्षणं ॥ सर्पांगाभिहते युंज्यात्तथा शंकाविषार्दिते ॥ पूतनाप्रेतकूष्मांडपिशाचाद्या नरद्विषः ॥ निहंत्यौषधिवीर्याणि रक्षाकर्माण्यथाचरेत् ॥ तस्माद्रक्षां प्रयुंजीत रक्षोगणनिवारिणीं॥ गोमयेन सुसंमृष्टे धूपागुरुसुधूपिते॥गंधमाल्योपहाराद्यैर्गुरुपूजितदैवते॥सूत्रकारान्समभ्यर्च्य शंकरास्तिककश्यपान्॥संतर्प्य हव्यकव्याभ्यां समिद्धाननलद्विजान् ॥ प्राङ्मुखायोपविष्टाय विषार्त्ताय चिकित्सकः॥उत्तराभिमुखो युंज्यात्सिद्धमंत्रादि भेषजं॥समप्रमाणैर्हरितैर्दर्भैः प्रागभिमंत्रितैः॥अच्छिन्नाग्रैः समूलैश्च कुर्यात्तस्यापमार्जनं॥ब्रह्माद्यैरगदैरेनं नित्यमेवानुलेपयेत् ॥ संजीवनादीन् पानादौ दंशलेपे च योजयेत् ॥ पूर्णकुंभं सकुसुमं सर्षपांश्च गले सितान्॥ शस्तं दूर्वामधुघृतं कुर्याद्दष्टस्य मूर्द्धतः ॥ एवं शाम्यति सर्पाहाद्विषमात्मवतां सदा ॥ कर्केतनं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकं ॥ वैदूर्यं गर्दभमणिं पिचुकं विषमूषिकां ॥ हिमवद्गिरिसंभूतां सोमराजीं पुनर्नवां ॥ तथा द्रोणां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिं ॥ विषाणि विषशांत्यर्थं वीर्यवंति च धारयेत् ॥ छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ॥ तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यंति भुजंगमाः ॥ इति सर्पविषप्रतिषेधो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

अथातः कीटविषविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः॥सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्रांडशवकोथजाः ॥दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्वि-

१ विषापगमेसति २ तयोश्छत्रझर्झरयोः यथासंख्यं छायाशब्दाभ्यां वित्रस्ताः सर्पाः प्रणश्यंति

धाः ॥ कुंभीनसस्तुंडिकेरी शृंगी शतकुलीरकः ॥ उचिटिंगोऽग्निना-
माच चिंचिटांगो मयूरकः ॥ अहिजोरश्रकावर्त्तसारिकामुखवैदलाः
॥ शरावकुर्दो परुषश्चित्रशीर्षोऽहिजारिकः ॥ अष्टादशैते वायव्या
कीटा वायुप्रकोपनाः ॥कौंडिन्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः ॥ वि-
नामिका ब्राह्मणिका विदुलो भ्रमरस्तथा ॥ बाह्यकः पिच्चकः कुंभी
वर्चःकीटो ऽरिमेदकः ॥ दुंदुभः पद्मकीटश्च मकरः शतपादकः ॥ पं-
चालः पाकमत्स्यश्च सूक्ष्मतुंडोऽथ गर्दभिः ॥ क्लीतः कृमिसरावी च य
श्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः ॥ चतुर्विंशतिराग्नेयाः कीटाः पित्तविकारदाः ॥
विश्वंभरः पंचशुक्लः पंचकृष्णोऽथ पौंडकः ॥ शीर्षकः प्रचलाकश्च व
टभाः किटिभो जटी ॥ सूचीमुखः कृष्णगोधा दभ्रः काषायवासिकः
॥ त्रयोदशैते निर्दिष्टाः कीटाः श्लेष्मप्रकोपनाः ॥ भृंगीलसो वलि-
भकः शूलको वाहकस्तथा ॥ कोष्टकारी कृमिकरो यश्च मंडलपुष्प-
कः ॥ तुंडनाभः सर्षपको सर्षपी शंबुकस्तथा ॥ अग्निकीटश्च संकी
र्णा द्वादश प्राणनाशनाः ॥ दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्बणः
॥ आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्जू
रसदृशोऽथवा ॥ कफाधिकैर्मंदरुजः पक्वोदुंबरसन्निभः ॥ स्रावाढ्यः
सर्वलिंगस्तु दंशैः स्यात्सान्निपातिकैः ॥ वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्द्धि-
ष्णुर्विस्ररक्तता ॥ शिरोक्षिगौरवं मूर्च्छा भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ॥
सर्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कंडूररोचकः ॥ वातिकः पक्षवातेन स्प-
र्शाद्दशति पैत्तिकः ॥ मुखेन श्लैष्मिकः कीटः सर्वथा सान्निपाति-
कः ॥ दष्टस्य कर्णभः शोफो विसर्पो वमथुर्ज्वरः ॥ दंशश्च कर्णि-
काकारः श्यावरक्तो विशीर्यते ॥ त्रिकंटकैस्तु दष्टस्य नानावर्णोऽ-
थवाऽसितः ॥ दंशो भवेच्छ्वयथुमान्मोहो भेदश्च वर्चसः ॥ काक-

१ विवर्ज्यः सान्निपातिकैरिति पाठः

लासोऽर्द्धचंद्राभः श्याववान् भृशलोहितः ॥ दंशो रक्तैश्चितैः स्फोटैः सशूनैः कमलोद्भवः ॥ एकदंष्ट्रार्पितः पीतः कंडूमान् दर्दुरः सरुक् ॥ दंशो दष्टः सतृण्निद्रो मूर्च्छावान् हरितं वमेत् ॥ मात्स्यो दंशः सरुग्दाहः प्रागेवोक्तो जलौकसां ॥ विश्वंभरकृतो दंशः शोफकंडूरुजान्वितः ॥ फेनोद्गममतीसारं कुरुते कोठजन्म च ॥ पीतः शतपदीदंशः स्वेदरुग्रागशोफवान् ॥ अतसीपुष्पवर्णो वा पिटिकावान् भ्रमप्रदः ॥ गृहगोधिकया स्वेदतोदश्वयथुदाहवान् ॥ क्लेदी च दंशो दष्टस्य हृत्पीडा ग्रंथिसंभवः ॥ कंडूमान्माषकैरीषच्छ्वयथुर्मंदवेदनः ॥ असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतं ॥ प्रायेण मक्षिकाः क्षेत्रे दशंति श्वयथूल्बणः ॥ तद्दंशो दाहकंडूमांस्तासां तु स्थगिकां त्यजेत् ॥ तद्दष्टे पिडिका श्यावा स्राविणी भूर्युपद्रवा ॥ रुग्वान्पिपीलिकादंशो वन्हिनेवच दह्यते ॥ कालबिंदुनिभैः स्फोटैर्दाहकंडूरुजान्वितैः ॥ यद्गात्रमाचितं सोष्म तद्विद्यादवमूत्रितं ॥ वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वन्हिवत् ॥ ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ दंशः सद्यो ऽतिरुक् श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ॥ ते[1] गवादिशकृत्कोथाद्दिग्धदष्टादिकोथतः ॥ सर्पकोथाच्च संभूता मंदमध्यमहाविषाः ॥ मंदाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षकर्बुरमेचकाः ॥ रोमशा बहुपर्वाणो रोहिता पांडुरोदराः ॥ धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ॥ पिशंगाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा महाविषाः ॥ अग्न्याभा द्व्येकपर्वाणो रक्तासितसितोदराः॥ तैर्[2]दष्टः शूनरसनः स्तब्धगात्रो ज्वरार्दितः ॥ खैर्वमन् शोणितं कृष्णमिंद्रियार्थानसंविदन् ॥ स्विद्यन्मूर्च्छन्विशुष्कास्यो विन्हलो वेदनातुरः ॥ विशीर्यमाणमांसश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥ उच्चिटिंगस्तु वक्रेण दशत्यभ्यधिकव्य-

---

१ ते गवादिशकृत्कोथात् विषदिग्धदष्टादिकोथात् सर्पकोथाच्च संभूता यथासंख्यं मंदविषा मध्यविषा महाविषाश्च स्युः २ तैः महाविषैः

थः ॥ साध्यतो वृश्चिकात्स्तंभं शेफसो हृष्टरोमतां ॥ करोति सेक-
मंगानां दंशः शीतांबुनेव च ॥ उष्ट्रवर्णतया चोक्तः स एव ह्युष्ट्रधू-
मकः ॥ रात्रिको रात्रिचाराच्च पृथक्त्वं कणभादिषु ॥ विकारसा-
धनाभेदाद्भेदाः संतोऽपि नोदिताः ॥ वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लै-
ष्मिकाः कणभोंदुराः ॥ प्रायो वातोल्बणविषा वृश्चिकाः सोष्ट्रधूमकाः॥
यस्य यस्यैव दोषस्य लिंगाधिक्यं प्रतर्कयेत् ॥ तस्यतस्यौषधैः कु-
र्याद्विपरीतगुणैः क्रियां ॥ हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तंभः सिरायामोऽस्थिपर्व-
रुक् ॥ घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ॥ संज्ञानाशोष्णनिः
श्वासो हृद्दाहः कटुकास्यता ॥ मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पै-
त्तिके ॥ छर्द्यरोचकहृल्लासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ॥ सशैत्यमुखमाधुर्यै-
र्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषं ॥ पिण्याकेन व्रणे लेपस्तैलाभ्यंगश्च वाति-
के ॥ स्वेदो नाडीपुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥ पैत्तिकं स्तंभयेत्
सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ॥ लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जये-
त् ॥ कीटानां त्रिप्रकाराणां त्रैविध्येन क्रिया हिता ॥ स्वेदालेपनसे-
कांस्तु कोष्णान्प्रायोऽवचारयेत् ॥ अन्यत्र मूर्छितादंशपाकतः कोथ-
तोऽपि वा ॥नृकेशाः सर्षपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनं ॥ विषदंशस्य
सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत्॥विषघ्नं च विधिं सर्वं कुर्यात् संशोधनानि
च॥साधयेत्सर्पवद्दष्टान्विषोग्रैः कीटवृश्चिकैः ॥तंदुलीयकतुल्यांशां त्रि-
वृतां सर्पिषा पिबेत् ॥ याति कीटविषैः कंपं न कैलास इवानिलैः ॥ क्षी-
रिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः॥ मुक्तालेपो वरः शोफतोददाहज्व-
रप्रणुत्॥वचा हिंगु विडंगानि सैंधवं गजपिप्पली॥पाठा प्रतिविषा व्यो-
षं काश्यपेन विनिर्मितं ॥ दशांगमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत्॥भै-
षज्यं कीटवत्पीतं महास्नेहपयो मधु ॥ शिखिकुक्कुटजैः पिच्छैः सतै-
लल्वणोत्तमैः ॥ धूपो हंति क्रमः शीघ्रं कीटवृश्चिकजं विषं ॥ विषे
कणभजे कुर्यादुंदुरोक्तमुपक्रमं ॥ शिरीषबीजं मंडूके लेपः स्नुक्क्षीर-

कल्कितः ॥ मधु त्रिकटुकं श्वेता भिंडामूलं च मत्स्यजे ॥ वचां वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमंजरीं ॥ द्वे बले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयं ॥ गुहामतिगुहां श्वेतामजगंधां शिलाजतु ॥ कट्तृणं कटभीक्षारं गृहधूमं मनःशिलां ॥ रोहीतकस्य पित्तेन कल्कयेत्स परोऽगदः ॥ विश्वंभरादिष्वालेपनावनांजनपानतः ॥ स्वर्जिकाजशकृत्क्षारः सुरसः साक्षिपीडकः ॥ मदिरामंडसंयुक्तो हितः शतपदीविषे ॥ कपित्थसिक्थपिंडार्कक्षीरं त्रिकटुकान्वितं ॥ करंजं द्वे हरिद्रे च गृहगोधीविषापहः ॥ काकांडयुक्तः सर्वेषां विषाणां तंदुलीयकः ॥ प्रशस्तो बर्हिणांऽडेन तद्वद्वायसपीलुकः ॥ तगरं नागरं नागकेसरं मरिचानि च ॥ प्रयुक्तं पाननस्याभ्यां मक्षिकाविषनाशनं ॥ सितासिते च लवणे मरिचं च सनागरं ॥ फणिज्जकरसोपेतं वरटीनां विषापहं ॥ सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ॥ विदारिगंधासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनःपुनः ॥ सिंचेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोऽजाज्याः ससैंधवः ॥ आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥ रजनीसैंधवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः ॥मातुलुंगाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजं ॥ लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ॥ पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करं ॥ गुडोदकं वा सुहिमं चतुर्जातकवासितं॥पलाशबीजसंयुक्तो लेपोऽर्कक्षीरभावितः॥ पारावतशकृत्पथ्यातगरं विश्वभेषजं ॥ बीजपूररसोन्मिश्रं परमो वृश्चिकागदः ॥ मनोह्वा सैंधवं हिंगु मालतीपल्लवानि च ॥ गोशकृद्रसपिष्टेयं गुलिका वृश्चिकार्दिते ॥ लशुनो मरिचं हिंगु सुरसं विश्वभेषजं ॥ अर्कक्षीरेण गुलिका वृश्चिकार्दितशंकरी ॥ ससैंधवोष्ट्रदंष्ट्रा च हंति वृश्चिकजं विषं ॥ हिंगुना हरितालेन मातुलुंगरसेन च ॥ लेपांजनाभ्यां गु-

१ ससैंधवोष्ट्रदंष्ट्राचेत्यष्टांगहृदये पाठः

लिकाः परमं वृश्चिकापहाः ॥ करंजार्जुनशेलूनां कटभ्याः कुटजस्य च ॥ शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनं ॥ पिप्पलीं मरिचं यष्टीं श्वेतां सुरसमंजरीं ॥ सहदेवीमपामार्गं तंदुलीयं च कल्कयेत्॥ कुंतलक्षारतोयेन लेपोऽलिविषनाशनः ॥ यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ तस्य पथ्यानिशाकृष्णामंजिष्ठातिविषोषणं ॥ सालाबुवृंतं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनं ॥ आदंशं यस्य कंडूः स्यात्कोथः कुष्टं च दारुणं ॥ तस्यालेपस्त्रिकटुकं यवक्षारोऽक्षिपीडकः ॥ पारावतशकृत्कांतास्वर्जिकाग्निहरेणवः ॥ रसेन मातुलुंगस्य क्षीरिणार्कस्य च द्रुतः ॥ हृदयं पीड्यते यस्य मूर्च्छा चिमिचिमायनं ॥ दंतौष्ठदंशो रोम्णां संहर्षस्तस्य निवर्त्तते ॥ वेगो विषस्य पंचाहान्नैव वा क्रियया विना ॥ तत्र कुर्वीत दंशस्य लेपनं मस्तुकल्कितैः ॥ श्वेतपाटल्यतिविषाहरिद्राहरिणीनतैः ॥ बिल्वमूलयवक्षारकुष्टमागधिकायुतैः ॥ उद्धृत्यतइवादंशः शूनः क्लिन्नो हतच्छविः ॥ जंबूफलमिवारक्तः कूजन्वमति चेष्टते ॥ इंद्रियार्थान्न जानाति प्रस्विद्यति च यो मुहुः ॥ स्वर्जिकाकुष्टतगरनाकुलीपीलुपिप्पलीः ॥ वृहतीं चाच्छसुरया तस्य पिष्ट्वा प्रलेपनं ॥ सर्वत्र चोग्रालिविषे पाययेद्दधिसर्पिषी ॥ विध्येत्सिरां विदध्याच्च वमनांजननावनं ॥ उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहं ॥ नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपूरकरसैर्हरितालं ॥ सैंधवं च विनिहंत्यगदोऽयं लेपतोऽलिकुलजं विषमाशु ॥ अंते वृश्चिकदष्टानां समुदीर्णे भृशं विषे ॥ विषेण लेपयेद्दंशं स्थावरेण यथोदितं ॥ क्रियेयमुच्चिटिंगेऽपि प्रतिलोमं च पांशुभिः ॥ उद्वर्तनं सुखाम्लोष्णैस्तथा वाऽऽच्छादनं घनैः ॥ कुटजस्य फलं कुष्टं मालती जालिनी नतं ॥ तिक्तेक्ष्वाकुश्च पिष्टानि पानप्रधमनादिभिः ॥ वृश्चिकोंदुरुलूतानां सर्पाणां च विषापहं ॥ समानममृतेनेदं गराजीर्णं च नाशयेत् ॥ अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रिर्भावितं पिप्पलिचूर्ण-

मिश्रं ॥ एषो ऽगदो हंति विषाणि कीटभुजंगलूतोंदुरुवृश्चिकानां ॥ शिरीषपुष्पं सकरंजबीजं काश्मीरजं कुष्टमनःशिले च ॥ एषोऽगदो रात्रिकवृश्चिकानां संक्रांतिकारी कथितो जिनेन ॥ इति कीटविषविज्ञानप्रतिषेधो नाम त्रयश्चत्वारिंशोध्यायः ॥ ४३ ॥

अथातो लूताविषविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ विश्वामित्राय रुष्टस्य वसिष्ठस्य ललाटजाः॥स्वेदलेशाः स्मृता लूता लूने ये पतितास्तृणे ॥ खांडवे दह्यमानानामसुराणां शरीरतः ॥ याः स्फुलिंगा विनिश्चेरुस्ता लूता इति केचन ॥ अन्ये वदंति भुक्तस्य दुष्टस्यान्नस्य भोजनात्[1] ॥ संभवंति विषस्फोटा ये लूताः कीटलक्षणाः॥यथास्वं[2] धारयंतस्ते लूताः कीटाश्च संज्ञिताः ॥ तत्र घोरतरा लूता भिद्यंते ता अपि त्रिधा ॥ तीक्ष्णमध्यावरत्वेन घ्नंति चाश्वचिकित्सिताः ॥ सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥ कपिलाऽग्निमुखीपीता पद्मा मूत्रा सिता ऽसिता ॥ आग्नेयाः स्वेदजाः सप्त लूताः पित्तविकारदाः ॥ रक्तपादाभृंगनीलापिंगलाभात्रिमंडलाः ॥ पूतिगंधाभिधा लूता लूताश्च चिरमंडलाः ॥ लूता वीरांडजाः सप्त सौम्याः श्लेष्मविकारदाः ॥ कुमुदाऽलविषारक्ताश्चित्रासंतानिमेचकाः ॥ कसना चोद्भिदाः सप्त वायव्या वायुरोगदाः ॥ काकांडश्चेणपदी लाजा वैदेही जालिनी तथा ॥ मालागुणा सवर्णा च मिश्राः ससोपपादुकाः ॥ व्यामुवंत्याशु गात्राणि ज्वलत्पावकसन्निभाः॥सन्निपातकृतोऽसाध्याः साध्याः कृच्छ्रेण चेतराः ॥ ता दशंति सिते पक्षे ऽसिते संधौ सदैव च ॥ दंशः सामान्यतस्तासां दद्रुमंडलसन्निभः ॥ सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः ॥ मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावपर्यंतो जालकावृतः ॥ विसर्पवान् शोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥ ज्वराशुपाकविक्लेदकोथावदरणान्वितः ॥ क्लेदेन यत्स्पृशत्यंगं तत्रापि कुरुते व्रणं ॥ श्वासदंष्ट्रा-

१ मूर्च्छनादिति पाठः २ दोषलक्षणमिति शेषः

शकृन्मूत्रशुक्रलालानखार्त्तवैः ॥ अष्टाभिरुद्गमंत्येता विषं वक्त्रैर्विशेषतः ॥ श्वासेन दंशः सहसा शूयते ज्वरदाहवान् ॥ दंष्ट्राकृतस्तूग्रतरो विवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ गंभीरशोफवांस्तोदवेदनादाहसंयुतः ॥ दुर्गंधः शकृता दाहकंडूचिमिचिमान्वितः ॥ पच्यते चाशु पकश्च पांडुः पीलुफलोपमः ॥ मूत्रेण रक्तपर्यंतो मध्ये कृष्णो विशीर्यते॥ आवर्त्तसदृशः शूनः पूतिः सर्पति दह्यते॥ शुक्रेण ग्रंथिसंस्थानः कठिनस्तीव्रवेदनः ॥ अल्पमूलोऽल्परुक्कोचो लालया कंडुरो मृदुः॥ नखेन चोषः कुलकः कंडूधूमायनान्वितः ॥ किंशुकोदरवर्णस्तु रजसा चंचुमालवान् ॥ लूता नाभेर्दशंत्यूर्ध्वमूर्ध्वं चाधश्च कीटकाः ॥ तद्दूषितं च वस्त्रादि देहे पृक्तं विकारकृत् ॥ दिनार्द्धं लक्ष्यते नैवं दंशो लूताविषोद्भवः ॥ सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥ अव्यक्तवर्णः प्रचलः किंचित्कंडूरुजान्वितः ॥ द्वितीयेऽभ्युन्नतोंऽतेषु पिटिकैरिव चाचितः ॥ व्यक्तवर्णो ततो मध्ये कंडूमान् ग्रंथिसन्निभः॥ तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमंडलः ॥ शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकूपेषु सास्रवः ॥ महांश्चतुर्थे श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ॥ विकारान्कुरुते तांस्तान् पंचमे विषकोपजान् ॥ षष्ठे व्याप्नोति रोमाणि सप्तमे हंति जीवितं ॥ इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च विभजेदतः ॥ विषं शाम्यति सर्वासामेकविंशतिरात्रितः ॥ दंशः पित्तात्मको दाहतृट्स्फोटज्वरमोहवान् ॥ सशोफः कठिनः पांडुः कंडूमान् श्लैष्मिकोऽल्परुक् ॥ वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदातिरुक्करः ॥ सर्पज्ञानोदितैर्लिंगैर्दोषोद्रेकं च लक्षयेत् ॥ त्रिदोषाः प्रायशो लूताः सर्वाः पित्तकफाधिकाः ॥ प्राणांतिकीषु हृन्मोहश्वासहिध्माशिरोग्रहाः ॥ श्वेताः पीताः सिताः रक्ताः पिटिकाः श्वयथूद्भवः ॥ वेपथुर्वमथुर्दाहतृड्रांध्यं वक्रनासता ॥ श्यावौष्ठवक्रदंतत्वं पृष्ठग्रीवावभंजनं ॥ पक्वजंबूसवर्णं च दंशात् स्रवति शोणितं ॥ अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रे-

णादंशमुद्धरेत् ॥ दहेच्च जांबवौष्ठाद्यैर्नतु पित्तोत्तरं दहेत् ॥ कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसंध्यादिसंश्रितं ॥ प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिंदीत दहेन्न च ॥ लेपयेद्दग्धमगदैर्मधुसैंधवसंयुतैः ॥ सुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ सर्वतोऽपहरेद्रक्तं शृंगाद्यैः सिरया ऽपि वा ॥ स्रुते रक्ते परीषेकः स्मृतः क्षीरादिभिर्हितः ॥ प्रपौंडरीकन्हीबेरसारिवोशीरजीवकाः ॥ रोध्रचंदनजीवंतीमंजिष्ठासर्जवंजुलाः ॥ मृणालबिसशैवालकुमुदोत्पलगैरिकाः ॥ न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थनिचुलप्लक्षवेतसाः ॥ समंगापाटलीगुंद्राकाकोलीसितपर्विकाः ॥ शिरीषधातकी मूर्वाविदारीपद्मकं कुशाः ॥ शृंगाटकं कोशवतीवायसीसोमराजयः॥ मधुकांशुमतीदूर्वा यथालाभं समाहृतं ॥ शस्तः पर्युषितो लेपः सघृतः पैत्तिके विषे ॥ श्यामाद्वयनिशामुस्तानखरास्नामहासहाः ॥ वासापत्तंगसुवहानाकुलीगिरिकर्णिकाः ॥ सर्पगंधायवफलानिर्गुंडचश्मंतकस्थिराः ॥ शुकाख्यामहिषक्रांतकुष्ठेंद्रयवकुंकुमं ॥ करवीरागुरुनतं सुगंधं सिंधुवारितं ॥ आस्फोतगुंद्री च हितः प्रलेपः श्लैष्मिके विषे ॥ बिंबीविदुलबंधूककोविदारयवासकाः ॥ सुवहारिष्टकब्राह्मीगुडूचीबिल्वसैर्यकाः ॥ सिद्धार्थकादेवदारुविडंगानींद्रवारुणी ॥ शतावरीलांगलकीराजवृक्षपुनर्नवाः ॥ जीवंतीवायसीभार्ङ्गीकतकेंद्रयवार्जुनं ॥ निशे व्याघ्रपदी सिंहपुष्पी मंडलपर्णिका ॥ श्वदंष्ट्राकोलवृहतीरेवतीश्वेतपुष्पिकाः ॥ प्रपुन्नाटः कुरुवकः प्रलेपो वातिके विषे ॥ सर्वत्रैव च शस्यंते बोधिश्लेष्मातकाक्षकाः ॥ उदीर्णदोषान्बलिनो विषे महति वामयेत्॥काकांडकीकोशवतीरोध्रेंद्रयवसैंधवैः॥पटोलीपत्रमरिचकरघाटप्रियंगुभिः ॥ कृष्णाशुकनखानीपनिंबससाव्हयष्टिभिः ॥ विरचयेच्च त्रिफलात्रिवृत्त्रिकटुसैंधवैः ॥ मदंतीपूगमृद्वीकाविडंगैरथवा पचेत् ॥ एभिः पलांशकैः प्रस्थं समं ब्राह्मीरसं घृतात् ॥ पंचमूलशृतं क्षीरं तोयं वा शोधनौषधैः ॥ यथास्वं कल्कितैर्युक्तं पृथग्दध्यादि-

शोधनं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलशुंठींद्रयवसैंधवैः ॥ पाठाऽजमोदाय-ष्ट्याह्वमुस्तासर्षपदारुभिः ॥ लघुना पंचमूलेन लवणेन सुसाधिता ॥ पेया संसर्जने योज्या सघृता विषनाशिनी ॥ आध्मानहिध्माश्वासेषु पृष्ठग्रीवादिभंजने ॥ संकोचस्तंभकंपेषु शूलेष्वर्द्धावभेदके ॥ वात-रोगेषु चान्येषु पर्वभेदार्दितादिषु ॥ एरंडबिल्वसरलचिरबिल्वार्कपाट लीः ॥ शिग्रुपाठाकुशविषं विदुलं च जले पचेत् ॥ कनीयः पंचमूलं च तस्मिन्मंदं पचेद्धृतं ॥ द्विगुणे तुल्यगोक्षीरे पिष्टैर्यष्टीनिशानतैः ॥ सुराह्वेलसरलशताह्वारोध्रगैरिकैः ॥ पयस्याकुष्टगांगेयीकृष्णामदन-कैः समैः ॥ बस्तौ प्रत्यागतेऽश्नीयात् पंचमूलान्वितैरसैः ॥ नावनं गौरवे शोफे लालास्रावे हनुग्रहे ॥ गिरिकर्णीफलरसो बंधूकं किणिही सिता ॥ षड्ग्रंथालशुनव्योषबृहतीवेल्लसैंधवैः ॥ अपामार्गफलं भार्ङ्गी-नाकुली सर्पगंधिका ॥ संज्ञानाशे प्रधमनं भार्ङ्गीयुक्तैः प्रशस्यते ॥ ति क्तालाबुफलव्योषबृहतीजालिनीफलैः ॥ श्यामा यवफला बीजं फणि-ज्जकशिरीषयोः ॥ वार्ताकरसपिष्टानि नस्यं विषहरं परं ॥ विरिक्त-शिरसश्चास्य सर्पिर्मंडो ऽनुवासनं ॥ नेत्रोपरोधश्वयथुकंडूनिद्रासमाग-मे ॥ वचामनोह्वात्रिकटुत्रिफलारोध्रगैरिकाः ॥ शंखो नीलोत्पलं ता म्रं मुक्ताहेमप्रवालकं ॥ जीवंती लशुनं कुष्ठं कतकं मार्कवं नतं ॥ प्रपौंडरीकं मधुकं करंजफलसैंधवं ॥ निशे फणिज्जकं तुत्थं स्रोतोंज-नरसांजने ॥ मेषशृंग्याश्च कुसुमं पिष्टं गोवारिणाऽजनं ॥ सुरसप्रस-वव्योषबिल्वमूलसुराह्वयं ॥ हरिद्रा छागलीमूत्रं लूताकीटघ्नमंजनं ॥ शिरीषपद्मकोशीरपाटलीसिंदुवारितं ॥ क्षीरशृंगीनतोदीच्यसारिवाकु ष्टचंदनं ॥ सेलुस्वरसपिष्टोऽयमगदो नावनांजने ॥ पाने प्रलेपे सेके च लूतासु परमं हितं ॥ पयस्यामधुमृद्वीकाश्वदंष्ट्राक्षीरमोरटाः ॥ गो जीविदारीयष्ट्याह्वामधुकानि च तद्गुणाः ॥ तथा शिरीषकुसुमं चं-

द्रक्षेखोद्भवं फलं ॥ सुराला कटभी जातिः श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ तद्वच्च गुंजातगरकुष्टनागबलाबलाः ॥ हरिद्रायुगुलं नागदंतीरोध्रं च शाबरं ॥ शिरीषपुष्पं तगरं सहदेवी शतावरी ॥ पुनर्नवा नागबला सर्पगंधा कुटन्नटं ॥ गवादनी दंतशठसोमवल्केंदुराजयः ॥ विषेषु सर्वेष्वगदः सक्षौद्रः सर्वकर्मकृत् ॥ सर्पाक्षी चंदनं चक्रं मृगाक्षी गंधनाकुली ॥ एला महासुगंधा च बस्तमूत्रेण कल्किताः ॥ लेपे पाने च लूतासु नानेन सदृशोऽगदः ॥ कटभीमूलतगरसमंगादेवदारुभिः ॥बृहतीद्वयगांगेयीरोचनाचंदनैर्घृतं ॥ सिद्धं चतुर्गुणे क्षीरे पानाभ्यंजनयोर्हितं ॥ लूताकणभकीटानां विषे परमदारुणे ॥ निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद्व्रणात् ॥ कुसुंभपुष्पं गोदंतः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ॥ त्रिवृता सैंधवं दंती कर्णिकापातनं तथा ॥ हरिद्रा गुग्गुलुः किण्वं वंशलेखः कपोतविट् ॥ तद्वच्च सैंधवं कुष्टं दंती कटुकदौग्धिकं ॥ राजकोशातकीमूलं किण्वो वा मथितोद्भवः ॥ कर्णिकापातसमये बृंहयेत्तं विषापहैः ॥ ऋतुकालेषु लूतानां यावंतः शुक्रबिंदवः ॥ देहे पतंति तावंत्यो जायंते कर्णिकाः समं ॥ गोदंतदंती त्रिवृता हरिद्रे सैंधवं तिलाः ॥ मधुकं निंबपत्राणि घृतं च व्रणशोधनं ॥ कांताविडंगखदिरनिंबकंपिल्लकांबुदैः ॥ सर्जैलाधातकीलोध्रैः सिद्धं सर्पिर्व्रणापहं ॥ शिरीषकटभीसेलुक्षीरिवृक्षार्जुनत्वचः ॥ कल्कचूर्णपरीषेकैः कीटलूताव्रणापहाः ॥ शताह्वारोध्रकासीसदार्वीजंब्वस्थिरोचनाः ॥ हरीतकी पूगफलं चूर्णोऽयं व्रणरोपणः ॥ लाक्षारजन्यौ मंजिष्ठा हरितालं मनःशिला ॥ सर्पिर्मधुप्रलेपोऽयं त्वग्विशुद्धिकरः परं ॥ रोमसंजननं कुर्याद्यदुक्तं व्रणशोधने ॥ स्नेहकार्यमशेषं च सर्पिषैव समाचरेत् ॥ विषस्य वृद्धये तैलमग्नेरिव तृणोलुपं ॥ इति लूताविषविज्ञानप्रतिषेधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

अथातः प्रत्येकलूताविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः॥आदंशे पिटिका

ताम्रा भवेत्कपिलया स्थिरा ॥ लसीका रोमकूपेषु दाहोऽक्ष्णोर्मूर्ध्नि गौरवं ॥ पाननस्यांजनालेपसेकांश्चात्र प्रयोजयेत् ॥ निशापद्मककुष्ठैलाकरंजककुभत्वचः ॥ स्थिरार्कपर्ण्यपामार्गब्राह्मीशाड्वलनाकुलीः ॥ अथवा कुष्ठपत्तंगनखजोंगककुंकुमं ॥ अग्निमुख्या ऽतिरुक् स्फोटः संभवत्यग्निदग्धवत् ॥ अग्निज्वालासमानेन प्रस्विद्यति विषोष्मणा ॥ तृड्दाहकंपमूर्च्छाश्च पित्तास्रमतिसार्यते॥ योजयेत् पूर्ववत्तत्र प्रत्याख्याय त्वरान्वितः ॥ कुष्ठलामज्जकोशीरमधूकं मधुकं मधु ॥ लाभतः शीतवीर्याणि तालीसं गोपकन्यकां ॥ पीतया पीतविण्मूत्रदंशक्लेदाक्षिदर्शनः मूर्च्छाछर्दिशिरोदुःखज्वरारोचकशूलवान् ॥ तत्रेष्टाः करभोशीरमंजुवंजुलपद्मकाः ॥ वंशत्वगर्जुनकुशाः[1] शिरीषकिणिहीत्वचः ॥ अथवा वन्हिबाल्हीककुष्ठकेसरजोंगकं ॥ पद्माभः पद्मया स्फोटो भिन्नो भिन्नः पुनर्भवेत् ॥ क्लिद्यत्याशु स्रवत्युष्णं क्लेदं क्लेशोऽतिरुग्ज्वरः ॥ तत्र पद्मोत्पललताहिमवेतसवंजुलाः ॥ समृणालाः सकुसुमाः सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥ पूतिर्मूत्रविषादंशो विसर्पी कृष्णशोणितः ॥ श्वासकासज्वरच्छर्दिमूर्च्छादाहभ्रमान्वितः ॥ मनःशिलालमधुकमधुकोत्पलचंदनं ॥ कुष्ठैलामधुकोशीरपद्मकं[2] तत्र भेषजं ॥ आदंशे श्वेतया श्वेता पिटिका पीतकंडुरा ॥ दाहमूर्च्छाज्वररुजाविसर्पक्लेदकारिणी ॥ श्वेतायां शीतलालेपा हरेणुनलवंजुलाः॥ कुष्ठमांसीनलोशीरकांताध्यामकपद्मकाः ॥ आदंशः कृष्णया कृष्णो विड्बंधिः क्लेदशोफवान् ॥ उत्थाप्यते कृष्णमसृग्दुष्टं तत्र भिषग्जितं ॥ महासुगंधासपर्क्षीवकैलागंधनाकुलीः ॥ शूनः पांडुरया[3] दंशः शोफो वक्त्रस्य गौरवं ॥ ज्वरो विघूर्णनं जृंभा शिरोरुक् तत्र भेषजं॥मूलं वारुणपुष्पाया रोचनागोशकृद्रसः ॥ आपांडुः पिटिकादंशः शोफवान् रक्तपादया ॥ अश्रुस्रावो-

---

१ वंशकाशार्जुनकुशा इति पाठः २ कुष्ठलामज्जकोशीरपद्मकमिति पाठः ३ पांडुरासंज्ञकलूतादंशलक्षणं चिकित्सितं चाधिकं भाति

ऽत्र नलदसेव्योदीच्यहिमं मधु ॥ भृंगाभो भृंगया दंशः पिटिका दाहरुक्करी ॥ कोठैश्च चीयते गात्रं तत्र शस्तं भिषग्जितं ॥ अंकोलसारः फलिनी गवां पित्तं मिशिर्गदः॥ पिंगया वन्हिदग्धाभो दंशे स्फोटो बहुद्युतिः॥तीव्रशोफज्वररुजाध्मानपीडादाहतृडन्वितः॥ तत्रागदः सितागुंद्राम्लिकामधुकोत्पलं ॥ जीवकः क्षीरिणां शुंगा द्विनिशा नागकेसरं॥ त्रिमंडलाया बहुलो दंशः कृष्णं स्रवत्यसृक् ॥ अरुचिर्नेत्रयोर्दाहः कलुषस्रुतिदृष्टिता ॥ विविधैर्मंडलैश्चास्य शरीरमुपचीयते॥ तत्रार्कमूलद्विनिशासुराह्वापृश्निपर्णिकाः ॥ दधित्थनाकुलीब्राह्मीज्योतिष्मत्यो हितोऽगदः ॥ आदंशः पूतिगंधाया विसर्पक्लेददाहवान् ॥ अलजीसन्निभो रुग्वान्निर्गंधः पिटिकान्वितः ॥ भार्ङ्गीनिदिग्धिकानिंबपटोलीसिंदुवारितं ॥ मूर्वा हरिद्रे वासा च पूतिगंधाविषापहः ॥ चिरमंडलया दंशः पिटिकाजालकावृतः ॥ [1]वीराया मूर्द्धरुक्शीतज्वरान्नद्वेषसंयुतः ॥ हरिद्रे नलदं कुष्ठमेला सुरसमंजरी ॥ तगरं च श्वपित्तेन पिष्टं वीराविषापहं ॥ दंशः कुमुदया दाहस्फोटस्फुरणतोदवान् ॥ पिच्छिलः क्लेदविस्रावी सश्वासः सगलग्रहः ॥ प्रत्याख्यायात्र कुर्वीत सामान्योक्तं क्रियाक्रमं ॥ भवंत्यलविषादंशे पीता लोहितमंडलाः ॥ पिटिकाः सर्षपप्रख्यास्तालुशोषो रुजा ज्वरः ॥ छर्दिर्दाहः शिरःकंपस्तत्र सेव्याः समाक्षिकाः ॥ सकांतामिशिह्रीबेराः सपिप्पलिवटांकुराः ॥ रक्तांतो रक्तया दंशः सपांडुपिटिकोद्भवः ॥ श्वेतोऽतिसारः श्वसनं दाहः क्लेदः सशोणितः ॥ विसर्पश्चात्र ह्रीबेरचंदनोशीरपद्मकं ॥ शस्तं शेल्वर्जुनाम्रातात्वङ्मूलं सिंदुवारतः ॥ आदंशे चित्रया रक्ता पिटिका विस्तृता स्थिरा॥पर्वभेदशिरस्तापज्वरशोफविसर्पिणी ॥ भिन्ना कृष्णत्वमभ्येति पीतास्रावा महाव्रणा ॥ तत्रेष्टाः कुष्ठनलदशिरीषनतरेणुकाः ॥ दंशेऽति संतानिकया शूलमाकुलता

---

१ अत्र लेखकप्रमादाच्चिरमंडलालूताचिकित्सितं गलितं भाति

श्रुतेः ॥ प्रसुप्त्याक्षेपकौ तत्र केसरं क्षीरिणां त्वचः ॥ आम्रस्य सिंदुवारस्य मूलमश्मंतकत्वचः ॥ पिटिका मेचकादंशे मध्ये जतुकणोपमा ॥ ज्वरः शोफोऽत्र वारुण्या रोचना रजनीद्वयं ॥ राजिमान्कसनादंशो ज्वररुक्श्वासकासवान् ॥ शीतपिच्छिलरक्तस्रुद्रक्तोक्तं तत्रभेषजं ॥ पांडुरक्तोऽतिरुग्दंशः काकांड्याः स्मृतिमोहकृत् ॥ हिध्माश्वसनतृण्मूर्च्छानिद्राऽऽक्षेपकहृद्द्रदाः॥ रक्तांतस्त्वेणपादाया दंशः कृष्णतिलाकृतिः ॥ दाहमोहाग्निवीसर्पतृड्वमिश्वासकासवान् ॥ पूतिश्यामोऽतिकासासृगादंशो लाजवर्णया ॥ शीतज्वरसमुत्थानो दाहमूर्च्छातिसारवान् ॥ अग्निदग्धनिभो दंशो वैदेह्या भृशवेदनः ॥ गंभीरः सज्वरतृष्णामोहो हृदयपीडनं ॥ ऊर्ध्वराजीचितो दंशो जालिन्यास्तीव्रशोफरुक् ॥ उदीर्णतृड्भ्रमः श्वासः स्तंभमोहौ विदीर्णता ॥ रक्तो मालागुणादंशो धूमगंधिः सतीव्ररुक् ॥ दीर्यते पार्श्वतस्ताभैः संरब्धैर्मंडलैर्युतः ॥ अंतर्दाहो बहिः शैत्यं साध्मानं कृच्छ्रमूत्रता ॥ मूर्च्छाप्रलापातीसारज्वराः प्राणांतकारिणः ॥ ध्मातः सौवर्णिकादंशः स्पंदते मत्स्यगंधिकः ॥ शिरोऽक्षिरुक्ज्वरः कासस्तृष्णा फेनोद्गमो भ्रमः ॥ असाध्यानामपि हितं प्रत्याख्यायाशु योजयेत् ॥ दोषोच्छ्रये विशेषेण छेददाहादिवर्जितं ॥ कपिला तत्र नासायामग्निर्दशति जत्रुणि॥पीतिका गल्लयोः पद्मा दक्षिणांसेऽथ कक्षयोः ॥ लूता मूत्रविषा श्वेता चिबुके तालुकेऽक्षिणि ॥ असिता दक्षिणे स्कंधे कराभ्यां रक्तपादिका ॥ वामपार्श्वे दशेद्भृंगा वामांगे पिंगला दशेत् ॥ त्रिमंडलोदरे पूतिः पृष्टे वीरा तु दक्षिणे ॥ बाहौ नाभ्यां कुमुदिका वामस्कंधेऽलसंज्ञिता ॥ कंठे रक्ता ललाटे तु चित्रा संतानिकोष्ठयोः ॥ मेचका मूर्ध्नि कसना हस्तयोः कुक्षिमूलयोः ॥ काकांड्येणी तु हृदये लाजवर्णा स्तनांतरे ॥ बाहुसंधिषु वैदेही लूताऽपांगेतु जालि-

१ रक्तोक्तं रक्तालूतोक्तं २ अत्र चिरमंडलायाः दंशस्थानं लिखितं नदृश्यते

नी ॥ मालागुणाख्या ग्रीवायां सौवर्णी कर्णमूलयोः ॥ इति क्षेत्राणि नियतानीत्युदीर्णविषाः पुनः ॥ परक्षेत्रेऽपि वर्त्तंते राजानोऽतिबला इव॥इति प्रत्येकलूताविषप्रतिषेधो नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४५॥

अथातो मूषिकालर्कविषविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ लालनश्चपलः पुत्रो हसिरश्चिक्किरो ऽजिरः ॥ कषायदंतः कुलकः कोकिलः कपिलोऽसितः ॥ अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोंदुरः ॥ छुच्छुंदरो रसालाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ यस्मिन्नंगे पतत्येषां शुक्रमंगैः स्पृशंति वा ॥ यच्छुक्रदिग्धैस्तत्रास्रे दूषिते पांडुतां गते ॥ ग्रंथयः श्वयथुः कोठो मंडलानि भ्रमोऽरुचिः ॥ शीतज्वरोऽतिरुक्सादो वेपथुः पर्वभेदनं ॥ रोमहर्षः स्रुतिर्मूर्च्छा दीर्घकालानुबंधनं ॥ श्लेष्मानुबद्धबव्हाखुपोतकच्छर्दनं सतृट् ॥ व्यवाय्याखुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति ॥ मूर्च्छांऽगशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥ शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यलक्षणं ॥ शूनवस्तिं विवर्णौष्ठमाखुभिर्ग्रंथिभिश्चितं ॥ छुच्छुंदरसगंधं च वर्जयेदाखुदूषितं॥ शुनः श्लेष्मोल्बणा दोषाः संज्ञां संज्ञावहाः श्रिताः ॥ मुष्णंतः कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणं ॥ लालावानंधबधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ स्रस्तपुच्छहनुस्कंधः शिरोदुःखी नताननः ॥ दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ॥ हृच्छिरोरुक्ज्वरस्तंभस्तृष्णामूर्च्छोद्भवोऽनु च ॥ अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्याला दंष्ट्राप्रहारिणः ॥ शृगालाश्वतराश्वर्क्षद्वीपिव्याघ्रवृकादयः ॥ कंडूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः ॥ विदाहरागरुक्पाकशोफग्रंथिविकुंचनं ॥ दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका मंडलानि च ॥ सर्वत्र सविषे लिंगं विपरीतं तु निर्विषे ॥ दष्टो येन तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन्विनश्यति ॥ पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ जलदर्शनसंस्पर्शशब्देभ्यो यश्च संत्रसेत् ॥ अदष्टमपि तं ज-

१ अचेतनः ॥

द्याज्जलसंत्रासरोगिणं ॥ आखुना दष्टमात्रस्य दंशं कांडेन दाहयेत् ॥ दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकाऽन्यथा ॥ दग्ध्वा विस्रावये-द्दंशं प्रच्छितं च प्रलेपयेत् ॥ शिरीषरजनीवक्रकुंकुमामृतवल्लिभिः ॥ आगारधूममंजिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ॥ लेपो जयत्याखुविषं कर्णि-कायाश्च पातनः ॥ ततोऽम्लैः क्षालयित्वा तु तोयैरनु च लेपयेत् ॥ पालिंदीश्वेतकटभीबिल्वमूलगुडूचिभिः ॥ अन्यैश्च विषशोफघ्नैः सि-रां वा मोक्षयेद्द्रुतं ॥ छर्दनं नीलिनीक्राथैः शुकाख्यांकोलयोरपि ॥ कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ॥ मदनस्य च सं-चूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥ वचामदनजीमूतकुष्टं वा मूत्रपे-षितं ॥ पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोंदुरविषापहं ॥ निष्पावकदलीमू-लं बंधुजीवफलानि च ॥ सुवर्चलारामठकं स्वर्जिकाति विषाद्वयं॥ श्यामाद्विकर्णिकामूलमर्द्धेन वमनत्रयं ॥ वांतस्य शुद्धहृदये शुष्का हिध्माऽरुचिर्भ्रमः ॥ शुष्कोद्गारानुबंधो वा स्याच्च तत्र तदौषधं ॥ जीरकं त्र्यूषणं कुष्टं तुगाख्या नागकेसरं ॥ रजन्यौ सैंधवं सेव्यं यष्टी मधुसुवर्चलं ॥ मधुरं लवणं पिष्ट्वा बीजपूरकपित्थयोः ॥ रसेन खांडवं कुर्यान्मधुमत्स्यंडिकान्वितं ॥ गंधवर्णरसोपेतं स पीतो विषदोषजित् ॥ द्विपिप्पलीद्व्यंशुमतीक्राथः पेया च तद्गुणा ॥ विरेचने त्रिवृन्निली-त्रिफलाकल्क इष्यते ॥ शिरोविरेचने सारः शिरीषस्य फलानि च ॥ अंजने गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोन्वितः ॥ कपित्थगोमयरसो मधुना चावलेहने ॥ तंदुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतं ॥ द्विनिशाक-टभीरक्तायष्ट्याह्वैर्वाऽमृतान्वितैः ॥ आस्फोतमूलसिद्धं वा पंचकापि-त्थमेव वा॥ अधोभागे विशुद्धस्तु शूलं नाभ्यां भवेद्यदि ॥ पुरीषं ना-विबध्येत गुदे वास्याद्विकर्त्तिका ॥ तत्र पेयां पिबेच्छीतां शर्करामधु-

---

१ अथवा पंचकापित्थसिद्धं सर्पिः पाने हितं ॥ कपित्थस्येमानि कापित्थानि मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानीतिपंच

योजितां ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलसारिवाकच्छुराद्वयैः ॥ शृतैः सिद्धं सह बलासमंगाविश्वभेषजैः॥ नलदध्यामकन्योषरोध्रचित्रकदीप्यकं॥ कुंतलक्षारतोयेन पिष्टं माक्षिकसर्पिषा ॥ दध्ना वा प्राशयेत् क्षौद्रयवक्षारपयोदधि ॥ फाणितं तैलमाज्यं च विषघ्नं पीतमेकतः ॥ सिंदुवारनतं शिग्रुबिल्वमूलपुनर्नवं ॥ वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेषां काथं समाक्षिकं ॥ पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुंजानो मूषिकार्दितः ॥ तक्रेण शरपुंखाया बीजं संचूर्ण्य वा पिबेत् ॥ अंकोल्लमूलकल्को वा बस्तमूत्रेण कल्कितः ॥ पानलेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषनाशनः ॥ किराततिक्तममृतां समंगां ककुभत्वचं ॥ त्राणं पलाशं काश्मर्यं पयस्यां तंदुलीयकं ॥ आखुविन्नां महानिंबं सप्तपर्णीं मधूलिकां ॥ कपित्थं राजवृक्षं वा पिबेदन्यतमं गेरी ॥ स्थिरे मंदरुजे प्रच्छेत्कर्णिकां पातयेत वा ॥ श्यामा लांगलकी दंती किणिही गिरिकर्णिका ॥आखुविन्ना महावृक्षस्त्रिवृदंजनकी स्नुही॥ कर्णिकापातनं द्रव्यमेकैकं तिलकल्कवत्॥ क्षीरिप्रवालमंजिष्ठाबलादार्वीहयाह्वयाः ॥ रोपण्यः कल्कितास्तैलं घृतं वा साधितं तथा ॥ द्विनिशातिलयष्ट्याह्वतगरोशीरपद्मकैः॥सामान्येनेति निर्दिष्टा क्रियाऽऽखूनां विशेषतः ॥ लालनेन वमिर्मूर्च्छा लालास्रावश्च जायते ॥ लिह्यात्समाक्षिकं तत्र चूर्णितं तंदुलीयकं ॥ चपलेन वमिर्मूर्च्छा तृड्वा तत्रावलेहयेत् ॥ सदारुमुस्तां त्रिफलां पुत्रकेण तु पांडुता ॥ सादोऽगे सर्वतश्चाखुसदृशग्रंथिसंभवः ॥ शिरीषबीजं कुष्टं च मधुना तत्र लेहयेत् ॥ हसिरेणान्नविद्वेषो जृंभणं रोमहर्षणं ॥ आरग्वधादिनिर्यूहं सुवांतं तत्र पाययेत् ॥ चिकिरेण शिरोदुःखं शोफो हिध्मा वमिर्भ्रमः ॥ वांतोऽत्र जालिनीक्वाथैः सारमंकोल्लजं पिबेत् ॥ अजिरेणाशु कृष्णत्वमूर्च्छाछर्दनहृद्द्रवाः ॥ मधुना तत्र मंजिष्ठां लिह्यात् स्नुक्क्षीरकल्कितां ॥ निद्रा कषायदंतेन हृच्छोषः कृशताऽति च ॥

१ घृतमितिशेषः २ ज्वरीतिपाठः

शिरीषसारत्वग्बीजं तत्र क्षौद्रेण लेहयेत् ॥ कुलकेन रुजा स्रावो राजयो दंशमंडले ॥ ससिंदुवारिते तत्र सर्हे लिह्यान्मधुप्लुते ॥ ग्रंथयः कोकिले नोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः॥नीलीपुनर्नवाक्काथसिद्धं तत्र पिबेद्घृतं॥कपिलेन व्रणे कोथो ज्वरो ग्रंथ्युद्गमः सतृट् ॥ लेहयेन्मधुना श्वेतां श्वेतां चात्र पुनर्नवां॥रक्तं कृष्णेन वमति विशेषाद्दुर्दिने पिबेत्॥तत्र किंशुकभस्मांबु शिरीषफलवाल्कं ॥ अरुणाद्याः पृथग्दोषसन्निपातास्त्रसंभवान् ॥ जनयंति क्रमाद्रोगान्सर्वे ऽत्र ग्रंथिकर्णिकाः ॥ करंजारग्वधव्योषबृहत्यंशुमतीद्वयात् ॥ क्काथं दधिपयः सर्पिः पृथक् प्रस्थोन्मितं पिबेत् ॥ कपित्थदाडिमच्छल्लीविशालाहिसुगंधिकाः ॥ त्रिवृताद्दन्तिकावक्रगुडूचीश्चात्र कल्किताः ॥ क्षिपेत्तदरुणादीनां पंचानां विषनाशनाः ॥ काकादनीकाकमाचीस्वरसेन घृतं शृतं ॥ कुमश्छुच्छुंदरेणोग्रो ग्रीवास्तंभो विसूचिका ॥ यवनालर्षभीक्षीरं बृहत्यौ चात्र पाययेत् ॥ ग्रीवास्तंभो रलासेन वेदना दंशमंडले ॥ लिह्यान्महागदं तत्र घृतमाक्षिकसंयुतं ॥ सशेषं मूषिकविषं प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ॥ यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ तत्र सर्वं यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरुपक्रमाः ॥ यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषीविषापहाः ॥ दंशं त्वलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ॥ प्रदिह्यादगदैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ व्रणस्योपरिनिष्पीड्य प्रत्यक्पुष्पीरसोऽथवा ॥ तिलगुग्गुलुदूर्वाणां दाडिमस्य गुडस्य च ॥ कल्को मुहुर्मुहुर्लेप्यः श्वदंष्ट्राविषजित् परं ॥ नलमूलं जले पिष्टं पानलेपनयोर्हितं ॥ मातुलुंगच्छदैर्दंशं बध्नीयाद्दंतचूर्णितैः ॥ अर्कक्षीरयुतं चास्य योज्यमाशु विरेचनं ॥ पिबेत् पुनर्नवां श्वेतां धत्तूरकफलान्वितां ॥ फलं धत्तूरकान्मूलं काकोदुंबरिकोद्भवं ॥ सोधुना श्वविषं हंति पीतं वा तंडुलांबुना ॥ ऐकध्यं पललं तैलं रूपिकायाः पयो गुडः ॥

निर्हंति विषमालर्कं घनवृंदमिवानिलः ॥ लशुनोषणवैदेहीवचा गोपित्तकल्किताः ॥ पानस्यांजनालेपैः श्वदष्टस्यौषधं परं ॥ जलवेतसपत्रत्वङ्मूलं क्षुण्णं पचेज्जले ॥ स क्काथः शीतलः पीतः परं श्वविषभेषजं ॥ तत्सिद्धं च घृतं पानस्याभ्यंजनलेपने ॥ जलत्रासे समस्ते च विषे तद्गरुडोपमं ॥ यवमाषकुलत्थानां पंचमूलस्य चांभसि ॥ क्षीरद्विगुणिते सर्पिः साधयेच्छ्लक्ष्णकल्कितैः ॥ अश्वगंधावचाकुष्ठबृहतीरजनीद्वयैः ॥ विदारीकंदकट्वंगपयस्यासिंदुवारितैः ॥ सर्पगंधानखाभीरुशर्करारक्तचंदनैः ॥ श्वदंष्ट्रोपद्रवान् सर्वान् पानाभ्यंगैर्निहंति तत् ॥ हृदि दाहे प्रसेके च विरेकवमनैर्भृशं ॥ विषदोषहरो योज्यः शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥ दद्यात् संशोधनं तीक्ष्णमवश्यं विषनाशनं ॥ अशुद्धरूढेऽपि व्रणे प्रकुप्यति च तद्विषं ॥ सरत्नबीजौषधिभिः कुंभैः शीतांबुपूरितैः ॥ अष्टोत्तरशतं वारान्सिद्धमंत्राभिमंत्रितैः ॥ अष्टोत्तरशतोन्मानैः पुष्पमालावगुंठितैः ॥ गोचर्ममात्रके लिप्ते ज्वलिताग्नौ कुशास्तृते ॥ स्थंडिले सरितस्तीरे स्नानवान् स्याचतुष्पथे॥अलर्काधिपते यक्षसारमेय गणाधिप॥अलर्कजुष्टमेतन्मे निर्विषं कुरु मा चिरात्॥स्वाहेतिमंत्रोऽलर्कार्ते सर्वकर्मसु शस्यते ॥चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा[1] नखदंतपरिक्षते॥ शूयते पच्यते रागज्वरस्रावरुजान्वितं ॥ सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ॥ रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदंतविषापहः ॥ इति मूषिकालर्कविषविज्ञानप्रतिषेधो नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

अथातो विषोपद्रवप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ ज्वरकासवमिश्वासहिध्मातृष्णातिमूर्च्छनं ॥ व्रणदाहातिसाराश्च विशेषाद्बस्तिमूर्द्धरुक् ॥ श्वयथुः पूतिगंधत्वं रक्तस्रावो ऽग्निमंदता ॥ इति षोडश निर्दिष्टा विषार्तानामुपद्रवाः ॥ गच्छंत्युपेक्षिता नाशं यैर्जुष्टा विषरोगिणः ॥ राज-

१ चतुष्पाद्भिर्हस्त्यश्वप्रभृतिभिः द्विपाद्भिर्मनुष्यमयूरकुक्कुटादिभिः ॥

वृक्षफलोशीरकाश्मर्यघनपद्मकात् ॥ क्वाथः सशर्करक्षौद्रो विषज्वरहरः परः॥पीता तंडुलतोयेन कटुका ससितोपला ॥ विषज्वरहरा ऽजाजी-जीवकर्षभकोत्पलं ॥ कोलमज्जासिताधान्यभार्ङ्गीयष्ट्याह्वकेसरं ॥ विषज्वरवमिश्वासकासतृष्णानिबर्हणं ॥ त्रिफलारग्वधव्याघ्रीक्वाथो ज्वरविबंधजित् ॥ बालबिल्ववचामुस्तकषायः सपुनर्नवः ॥ ज्वराग्निसादश्वयथून्निहंति विषसंभवान् ॥ वैदेहिकारामठककपित्थरससैंधवं ॥ ससितामाक्षिकं लीढं श्वासकासज्वरापहं ॥ द्राक्षाक्षं नगरं कृष्णामथवा सवराघनं ॥ लीढ्वाऽऽज्यमधुना कासान्मुच्यते विषसंभवात् ॥ सपाठांजनमंजिष्ठाह्विनिशामधुकं तथा ॥ यष्ट्याह्वं चांभसा पीत्वा मरिचैरवचूर्णितं ॥ विषवम्यां पिबेत् क्वाथं बिल्वमूलाद्रसोऽथवा॥ ब्राह्मीपरूषकद्राक्षामधुकं पयसा द्रुतं ॥ सेलुलाजघनोशीरयष्ट्येलाकणकेसरं ॥ लिह्यान्मरिचकुंभं वा घृतपुष्परसद्रुतं ॥ क्षीरिवृक्षांकुरक्षौद्रसितास्तृड्वमथुच्छिदः ॥ जीर्णे शाल्योदनं क्षौद्रं क्षीरं चंदनसाधितं ॥ शीतांभोऽनुपिबन् भुक्त्वा विषच्छर्दिमपोहति ॥ तैलगोविड्रसक्षौद्रैर्लिह्यात्कृष्णाप्रियंगुके ॥ श्वासी क्षौद्रेण वा द्राक्षाशृंगीमागधिकासिताः॥ गुडनागरवैदेहीविजयामलकानि च ॥ हिध्मायां शंखकनककटुकास्वर्णगैरिकं ॥ वेल्लशुंठीकणोशीररजनीद्वितयानि वा ॥ लिह्याद्वा क्षीरमृद्वीकां बीजपूररसेन वा ॥ सक्षौद्रं बालकरजः क्वाथं वा सगुडं पिबेत् ॥ विश्वभेषजगायत्रीहरिद्रामरदारुजं ॥ दंतीद्रवारुणीद्वीपीकल्कं सौवीरकेण वा ॥ तृण्मूर्च्छायेंऽगशिरसोर्लेपसेका हिमा हिताः ॥ अंभोजनालकुमुदचंदनोशीरमौक्तिकैः ॥ वैहायससितायोपक्षीराढ्येक्षुरसाप्लुतैः॥ व्यजनं तालवृंतेन शीते सिकतिले स्थितिः॥कमलोत्पलकिंजल्कपाटलाश्रितवारिषु ॥ विषतृड्दाहमूर्च्छाघ्नं सरसीष्ववगाहनं ॥ विषवेगसमुत्थायां तृष्णायां लाजतर्पणं ॥ शर्करादाडिमक्षौद्रं सलिलप्लावितं पिबेत् ॥ वटवेतसजंब्वाम्रसेव्यतोयं च शीतलं ॥ भूर्निबमु-

लकटुकात्रायंतींद्रयवान् समान् ॥ द्वौ भागौ चित्रकादष्टौ कुटजाद्वा-रिणा पिबेत्॥ विषातिसारोदावर्त्तकासश्वासज्वरापहः ॥ रोध्रमोचरसां-बष्ठाधातकीस्तंडुलांबुना॥समाक्षिकाः पिबेत्तद्वन्नागरातिविषाऽभयाः ॥ सधातकीः सकुटजाः सांजनाः श्लक्ष्णचूर्णिताः ॥ पाठानागरचूर्णं वा दध्ना युक्तं समाक्षिकं ॥ बस्तिरुग्वर्त्तदाहेषु फलवर्ति प्रयोजयेत् ॥ सारग्वधां समधुकां सोपकुल्यां हरीतकीं ॥ पिबेद्धृतेन सक्षौद्रां ब-स्तिशूलादिनाशिनीं ॥ गृहधूमनतश्यामानीलिनीतंदुलीयकैः ॥ सिद्धं चाज्यं तथा सिंदुवारात्काथे त्रिवृद्युतं ॥ काकोलीक्षीरवृक्षत्व क्द्राक्षायष्ट्याव्हशर्कराः ॥ नस्यं विषशिरोरुग्घ्नं संयोज्यं शीतवारि-णा ॥ श्वयथौ शुद्धकोष्ठस्य पयः पाने हितं स्मृतं ॥ विश्वभेषजवै देहीकटुकादेवदारुभिः ॥ सुरसामूलकल्कैर्वा छागं वा पिप्पलीशृतं॥ त्रिफलायाः कषायेण त्रिफला भाविता त्र्यहं ॥ आलोड्य सर्पिषा पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥ मधुवेल्लवराव्योषसुराव्होशीरपद्मकैः ॥ विषश्वयथुजिल्लेपस्तथास्वादुकषायकैः ॥ शिरीषपुष्पाहिशिरोनतकु-ष्टं घृतान्वितं ॥ धूपोऽगदः श्वयथुह्रत् समस्तविषनाशनः ॥ अल्पे नाप्यपचारेण दंशः पूतित्वमश्नुते ॥ प्रायो न सहते तीक्ष्णमुष्णं वा भेषजं विषं ॥ मधुरस्निग्धशीतानि युंज्यात्तस्माद्विषव्रणे ॥ संक्षाल्ये पाश्च सक्षीरैः कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ न्यग्रोधशृंगमधुकतिलसर्षप-सैंधवं ॥ साभयानिंबमध्वाज्यं दंशपूतित्वनाशनं ॥ कर्णिकापातनं श्रेष्ठं विषव्रणविशोधनं ॥ रक्ते स्रवत्यतिभृशं घृतं समरिचं पिबेत् ॥ तंदुलीयकमूलेन सितया च समन्वितं ॥ दंशं प्रलेपयेच्चास्य दार्व्या सुश्लक्ष्णपिष्टया ॥ सितोपलाक्षौद्रघृतच्छागदुग्धादिनावनं ॥ शमी-कल्कं पिबेच्छ्लक्ष्णमंगं लिंपेद्विशालया ॥ भावयेद्धेमशुक्तांच ततः शाम्यति शोणितं ॥ रूक्षस्यातिस्रुते रक्ते रूक्षैरत्यर्थसेवितैः ॥ वि-षस्य च प्रभावेन मातरिश्वा प्रकुप्यति ॥ उन्मादाक्षेपकमनोभ्रंशाप

स्मृतयस्ततः ॥ तत्रेष्टं स्नेहनं बस्तिनस्यप्रधमनांजनं ॥ नागदंत्यभ-
याकुष्टं पिप्पलीद्वयकट्फलं ॥ भल्लातकास्थिकटुकाबिल्वप्रतिविषा-
ग्निकाः ॥ सक्षीरं तैर्घृतं सिद्धं विषवातविकारजित् ॥ पिबेदेरंडतैलं
वा छागमांसरसान्वितं ॥ ऐकध्यं घृततैलं वा मेध्यमांसरसाशनः ॥
कार्पासमूलं मरिचं हरिद्रे नलदं नलं ॥ पिप्पलीं स्वर्जिकां कुष्टं ज-
लेनालोड्य पाययेत् ॥ उन्मत्तं विषवातेन तथाऽपस्मारिणं नरं ॥ वचां
हंसपदीं व्योषं दधित्थं हस्तिपिप्पलीं ॥ देवदारुबलाबिल्वकृमिजित्कु
ष्टपुंड्रकं ॥ रोध्राखुपर्ण्यतिविषं क्षीरं सर्पिश्च पाचयेत् ॥ निहंति पा-
नाभ्यंगाभ्यां घृतं सर्वविषाणि तत् ॥ प्रतिकुर्याद्यथास्वं च रोगेष्वेव
परेषु च ॥ दोषानुबंधमालोच्य विषतंत्राविरोधतः ॥ दृश्यशब्दागदै-
रस्य विषशेषं निवर्तयेत् ॥ अल्पमप्यवशिष्टं हि व्याधये मरणाय
वा ॥ धवाश्वकर्णतिनिशकरहाटकपीतनं ॥ पलाशाम्रातककुभपा-
रिभद्रकतिल्वकान् ॥ कपित्थकुटजांकोल्लप्रग्रहामलकेंबुकं ॥ शमी-
श्लेष्मातकाश्मंतगोजीमल्लयुकंटकान् ॥ चिरबिल्वार्ककट्वंगाम्लशाक-
मधुशिग्रुकान् ॥ गोपघोंटाहिमारौ च भस्मीकृत्यांभसा गवां ॥ क्षा-
रकल्पेन विस्राव्य पचेत्क्षिप्त्वा ऽवचूर्णितं ॥ पिप्पलीद्वयकुंभाख्यसप्त
पर्णैलवालुकं ॥ वरांगचोचमंजिष्ठाकुष्टवंजुलटिंटुकान् ॥ विडंगाति-
विषाऽनंतासर्षपातंदुलीयकान् ॥ सुराव्हसरलप्लक्षगृहधूमकरंजिकाः ॥
नागदंतीसुरश्रेणीनिचुलं वरुणं वचा ॥ वर्द्धमानपयोबिल्वं क्षार-
वत्पाकमागतं ॥ तल्लोहकुंभे निहितं कार्यं सन्निहितं सदा ॥
तेन दुंदुभिमालिप्य पताकास्तरणानि च ॥ दर्शनश्रवणस्पर्शैर्नि
र्विषं तानि कुर्वते ॥ पानक्षारागदश्चैवं विषं स्थावरजंगमं ॥ शू-
लगुल्मोदराजीर्णश्वासकासाश्मशर्कराः ॥ शोफार्शोग्रहणीदोषार-
रुचिं विनियच्छति ॥ अपि तक्षकतुल्यानां सर्पाणां दर्पनाशनं ॥ श्री-
वेष्टकमनोव्हालं ससर्जरसवालकं ॥ कर्षांशं नागपुष्पस्य प्रकुंचबु-

द्विर्विशकं ॥ हरेणवश्चतुः षष्टिः कुटन्नटचतुष्टयं ॥ शताव्हाषोडशै-
तानि पुष्ये संभृत्य पेषयेत् ॥ आश्लेषासु गवां मध्ये सिद्धमंत्राभि-
रक्षितं ॥ कुमार्या स्नातया तत्र मंत्रोऽयं विष्णुनिर्मितः ॥ माता
मे विजया नाम जयो नाम पिता मम ॥ अहं जयस्य पुत्रोऽसौ वि-
जये च जयामि वः ॥ सुगंधाख्योऽयमगदो नित्यं देहविलेपनात् ॥
अभंगकरणो युद्धे विवादे च जयावहः ॥ अमुना लेपिताश्छत्रदुं-
दुभिध्वजतोरणाः ॥ दृष्टस्पृष्टश्रुता घ्नंति विषं स्थावरजंगमं ॥ भूत-
बालग्रहोन्मादान् गेहस्थोऽपि निवारयेत् ॥ प्रपौंडरीकसरलदेवदारु-
कुटन्नटं ॥ जटा शताव्हा ऽतिविषा तिलपर्णी सुगंधिका ॥ नीली
यवफला भार्ङ्गी मधुयष्ट्येलवालुकं ॥ तोयतोयदकालीयतगरध्या-
मकत्वचः ॥ नखपद्मकपुन्नागपत्रकालानुसारिवाः ॥ तालीसपत्र-
मूर्वबजोंगकं चंदनद्वयं ॥ श्वेलाद्विसेव्यद्विश्वेताद्विनिशानलदद्वयं ॥
लाक्षाशीतशिवव्योषफलिनीधान्यगैरिकं ॥ शैलेयकशिलापुष्पग्रंथि-
तालोचनाभयाः ॥ अर्कस्थौणेयदृश्रीकाकटुकाचंद्रराजयः ॥ कलिं-
गकः सर्जरसः कुष्टं लवणपंचकं ॥ श्रीपर्णीकाश्मरीसेलुशिंशिपासिं-
दुवारजाः ॥ चंपकाशोकसुरससुमनस्तिलकोद्भवाः ॥ पाटल्यास्तृ-
णशूल्याश्च प्रसवाः कुमुदोत्पलं ॥ तिनिशार्जुनशम्याकधवपुष्पं सपं-
कजं ॥ पंचाशीतिरितश्चूर्णं समूत्रघृतमाक्षिकं ॥ निधापयेद्गवां शृं-
गे मनुष्यं तेन जीवयेत् ॥ भग्नस्कंधं विवृत्ताक्षं मृत्योर्दंष्ट्रांतरं गतं ॥
महासुगंधो नामायमतिवीर्योऽतितेजसा ॥ वारयत्यतिदुर्वारं विषा-
ग्निं वासुकेरपि ॥ नृपोऽनेनानुलिप्तांगो भवेत् सर्वजनप्रियः ॥ ते-
जस्वितां च लभते राजकस्यापि मध्यगः ॥ शीतमेव च कुर्वीत वि-
धानं विषरोगिणां ॥ मुक्त्वा कीटविषं तद्धि शीतेनातिप्रवर्द्धते ॥
शालयः षष्टिका जीर्णाः कोरदूषाः प्रियंगवः ॥ मुद्गो हरेणुस्तुवरी प-
टोलं वेत्रपल्लवाः ॥ तंदुलीयकजीवंतीवार्ताकं सुनिषण्णकः ॥ जां-

गलं दाडिमं धात्री कपित्थं सैंधवं सिता ॥ अविदाहि यदप्यन्यविज्ञानीये स्वरूपतः ॥ तत्तद्द्याद्विषार्तेभ्यः कार्या व्यंजनसंस्कृतिः ॥ कषायैर्विषहंतॄणां घृतैः कल्याणकादिभिः ॥ दिव्यसारसकूपोत्थमन्यद्वा शृतशीतलं ॥ मध्वामलकयुक्तं वा विषार्त्तः सलिलं पिबेत् ॥ नदीतडागजं त्याज्यं विशेषेण घनागमे ॥ शुक्लवस्त्रोदरायाताः सुकृताः सक्तवो यवाः ॥ तक्रेण सघृताः पीताः परमं विषनाशनाः ॥ तिलमद्यकुलत्थक्षुत्तृड्भयायासमैथुनं ॥ वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥ प्रशांतदोषप्रकृतिं सुधातुमाहारकामं सममूत्रविट्कं ॥ प्रसन्नचित्तेंद्रियचेष्टितं च वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यं ॥ इति विषोपद्रवप्रतिषेधो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अथातो विषोपयोगीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विषे प्रतिविषं योज्यं मंत्रतंत्रैरसिध्यति ॥ अतीते पंचमे वेगे सप्तमस्यानतिक्रमे ॥ प्रभोर्निवेद्य प्रयतेनैव व्याख्याय कस्यचित् ॥ सिद्धमंत्रधरः कृत्वा धरणीबंधमादितः ॥ नहि मंत्रसाहाय्यस्य विषं यात्यविधेयतां ॥ श्लेष्मतुल्यगुणं प्रायः स्थिरमूर्ध्वगमं विषं ॥ प्रायः पित्तगुणैर्युक्तं मध्यगामि च जंगमं ॥ गुणैरेभिर्विपर्यस्तैर्निहतस्ते परस्परं ॥ युंज्यान्मूलविषं तस्माद्दष्टानां पानलेपयोः ॥ विषपीतं च कुशलो दंशयेत्पवनाशिभिः ॥ न विषप्रतिमं किंचिन्निर्विषीकरणं विषे ॥ चतुर्भिः षड्भिरष्टाभिर्हीनमध्योत्तमां यवैः ॥ मात्रां विषस्य मौलस्य प्रयुंजीत यथायथं ॥ दष्टस्य द्वौ यवौ कीटैर्लिक्षमात्रं तु वृश्चिकैः ॥ नैव त्वसृक्स्थे पाने च लूतादष्टस्य नेष्यते ॥ प्रच्छाय लेपयेद्दंशं तस्य ज्ञात्वा सुनिश्चितं ॥ सविषे युक्तममृतं विषमे वा विषे विषं ॥ अबले चातिबलवद्व्यापन्नं चाप्रयोगतः ॥ सविषाविषशंकायामगदानपि योजयेत् ॥ अविरुद्धान्प्रयुक्तो हि निर्विषस्य गदोऽगंदः ॥ तद्वच्च सविषस्यापि क्रियाकालातिपाततः ॥ जा-

नीयाद्विषसद्भावं भिषक् तस्मात्प्रयत्नतः ॥ सात्तुकं मुस्तकं शृंगी वा लकं सर्षपाह्वयं ॥ वत्सनाभं च कर्माणं विषं स्निग्धं घनं गुरु ॥ न- आत्वन्यत्प्रयोक्तव्यं कालकूटं विशेषतः ॥ विषेऽवचारिते तीक्ष्णे पे यं घृतमनंतरं ॥ सभार्ङ्गीदधिमंडोत्थसारिवातंदुलीयकं ॥ आगारधूम मंजिष्ठायष्ट्याह्वैर्वा समन्वितं ॥ लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां चूर्णितामर्जु नत्वचं ॥ क्षीरक्षौद्रघृतैर्युक्तं पीतं हंति विषं विषं ॥ ससिंदुवारतगरं मृतसंजीवनं विषं ॥ शिरीषकुसुमं वर्के विषमाशु विषापहं ॥ देवदा- रुनतं मांसीदाडिमीवाकुचीविषं ॥ कुष्टं च पानलेपाभ्यां समं सविष नाशनं ॥ मनःशिलालत्ताऽलैलासिंदुवारामराह्वयं ॥ सरक्ताकुंकुमवि- षं ध्मातं निःसंज्ञबोधनं ॥ देहे विषोद्भवे लेपः सक्तुक्षीरघृतैर्हितः ॥ यस्तु संरोपितो भोगी धूमं वक्राद्विमुंचंति ॥ दंडाग्रे पिशितं बध्वा बहुशस्तेन दंशयेत् ॥ अशक्तमगदैरन्यैर्विषपीतं चिकित्सकः ॥ पाय येन्मांसचूर्णं तं ज्ञात्वा विषबलाबलं ॥ अन्येष्वपि च वेगेषु शेषोपा यपरिक्षये ॥ विषं युंजीत नित्यं च रसायनगवेषिणः ॥ घृतोपस्कृत देहस्य विशुद्धस्य हिताशिनः ॥ सात्विकस्योदिते भानौ योज्यं शी- तवसंतयोः ॥ ग्रीष्मे चात्ययिके व्याधौ न च वर्षासु दुर्दिने ॥ न क्रोधने न पित्तार्त्ते न क्लीबे राजनि द्विजे ॥ क्षुत्तृष्णाश्रमघर्माध्व- व्याध्यंतरनिपीडिते ॥ गर्भिणीबालवृद्धेषु न रूक्षेषु न मर्मसु ॥ स्व- भ्यस्तेऽपि विषे यस्माद्वर्जनीयान्विवर्जयेत् ॥ कट्वम्लतैललवणदि- वास्वमातपानलान् ॥ रूक्षमन्नं विशेषेण भयं वा ऽजीर्णतः सदा॥ दृग्विभ्रमं कर्णरुजामन्यांश्चानिलजान् गदान् ॥ विषं रूक्षाशिनः कु- र्यान्मृत्युमेव त्वजीर्णतः ॥ अलं गोमूत्रसंयुक्तमातपे शोषयेत्त्र्यहं ॥ विषं बृंहणमेतद्धि विषस्यादौ प्रशस्यते ॥ तत्पिबेन्मस्तुना वातज्वरे क्षीरेण पैत्तिके ॥ युक्तं मूत्रेण कफजे सर्वजे त्रिफलांभसा ॥ रो- ध्रचंदनपङ्कुथाशर्कराघृतमाक्षिकैः ॥ क्षीरेण च घृतं युक्तं जीर्णज्व-

रहरं परं ॥ निकुंभकुंभत्रिफलासर्पिर्मधुविषैः कृतः ॥ निर्हंति माद-
को ऽजीर्णज्वरमेहत्वगामयान् ॥ शिखिककेरसोपेतं विषमज्वरजिद्विषं
॥ विषं यष्ट्याह्वयं रास्नासैन्यमुत्पलकंदकः ॥ तंदुलोदकपीतानि-
रक्तपित्तस्य भेषजं ॥ विषं रसांजनं भार्ङ्गी वृश्चिकाली महासहा ॥
सवेदने सपाके च व्रणे दुष्टे प्रलेपनं ॥ सिताविषक्षीरतरुप्रवाला
मधुना द्रुताः ॥ श्वासहिध्मापहा लीढाश्छर्दिघ्नास्तु विषान्विताः ॥
क्षौद्रोशीरमधुक्षाररजनीकुटजत्वचः ॥ विजयापिप्पलीमूलपिप्पली-
द्वयचित्रकैः ॥ पुष्कराह्वशरीद्राक्षायवानीक्षीरदीप्यकैः ॥ सितायष्टी-
द्विबृहतीसैंधवैः पालिकैः पचेत् ॥ सविषार्द्धपलैः प्रस्थं घृतात्तज्जीर्ण-
भुक् पिबेत् ॥ दुर्नाममेहगुल्मामतिमिरक्रिमिपांडुताः ॥ गलग्रहग्रहो-
न्मादकुष्ठानि च नियच्छति ॥ कृच्छ्रघ्नं विषपथ्याग्निदंतीद्राक्षानिशा-
विषं ॥ शिलाजतुविषं मूत्रमुदावर्त्ताश्मरीहरं ॥ गोमूत्रक्षारसिंधूत्थविषं
पाषाणभेदकं ॥ वज्रवद्दारयत्येतदातंकं पीतमश्मरीं ॥ समूलपिप्पली-
मूत्रं विषं शूलहरं तथा ॥ विषद्रवंतीमधुकद्राक्षारास्नाशठीकणाः ॥
ऐरंडतैलं त्रिफलागोमूत्रं चित्रको विषं ॥ सर्पिषा सहितं पीतं वातां-
डत्वमपोहति ॥ त्रिफला स्वर्जिकाक्षारो विषं गुल्मप्रभेदनं ॥ विषवेल्ल-
मिशिक्षीरं गुल्मप्लीहनिबर्हणं ॥ प्लीहोदरघ्नं पयसा शताह्वाक्रिमिजिद्वि-
षं ॥ वायसीमूलनिःक्काथपीतं कुष्ठहरं विषं ॥ पयसा राजवृक्षत्वग्गा-
यत्रीवाकुचीफलात् ॥ लीढं स्नेहकणाभ्यां च विषं क्काथेन कुष्ठजित् ॥
अवल्गुजैडगजयोर्बीजं क्षारद्वयं विषं ॥ लेपः ससैंधवः पिष्टो वारिणा
कुष्ठनाशनः ॥ चित्रकार्कजटाहस्तिपिप्पलीवाकुचीविषैः ॥ गोमूत्रपि-
ष्टैरन्योऽन्यो मनोह्वास्नुक्पयोविषैः ॥ सचंद्ररैवैडगजकरंजफलसैंधवैः
॥ सव्योषस्वर्जिकाक्षारयवक्षारनिशाद्वयैः आगारधूमसहितैर्बस्तमूत्रे-
ण कल्कितैः ॥ भल्लातकाग्निशम्याकविषैर्गोमूत्रपेषितैः ॥ लेपो विच-

चिकादद्रुरकसाकिटिभापहः ॥ शम्पाकपत्रत्वङ्मूलं विषं तक्रं च तद्गु-णं ॥ विषभल्लातकद्वीपिगुंजानिंबफलैर्जयेत् ॥ लेपोऽम्लपिष्टैः श्वित्रा-णि पुंडरीकं च दारुणं ॥ वक्रकुष्टरसद्वीपिस्पृक्कापत्रैलवालुकं ॥ पिष्टं खदिरतोयेन त्रिरात्रमुषितं पिबेत् ॥ श्वित्री विषेण संसृष्टं ततः स्फो-टान्किलासजान् ॥ कंटकेन विभज्यानु लेपैर्लिंपेत कौष्ठिकैः ॥ अथवा करवीरार्कमूलश्वाकुचिकाविषैः ॥ बस्तांबुपिष्टैः सद्वीपिद्विपपिप्पल्यरु-ष्करैः ॥ लाक्षासुराह्वमंजिष्ठाकुष्टपद्मकसारिवाः ॥ गुंजाफलं कुर-बको लांगलीवज्रकंदकः ॥ वाराहीकंदजास्फोतामसाह्वगिरिकर्णि-काः ॥ अर्काश्वमारयोर्मूलं नागपुष्पनतं निशे ॥ दंतीविषं हंति विषं पिप्पलीमरिचानि च ॥ तैस्तैलं कटुतैलं च श्वित्रस्याभ्यंजनं पचेत् ॥ सवर्णीकरणं श्रेष्ठमास्तिकस्य वचो यथा ॥ वीरालांगलकीदंतीवि-षपाषाणभेदकैः ॥ प्रयोज्यो मूढगर्भाणां प्रलेपो गर्भमोचनः ॥ स्वर-सं बीजपूरस्य वचाब्राह्मीरसं घृतं ॥ वंध्या पिबंती सविषं सुपुत्रैः प-रिवार्यते ॥ नष्टशुक्रः पयोद्राक्षाकपिकच्छूवचाविषं ॥ विषं सर्पिः सिताक्षौद्रं तिमिरापहमंजनं ॥ विषं चैकमजाक्षीरकल्कितं विषधू-पितं ॥ विषं धात्रीफलरसैरसकृत्परिभावितं ॥ अंजनं शंखसहितं प्रगाढतिमिरप्रणुत् ॥ विषमिंद्रायुधं स्तन्ये घृष्टं काचछिदंजनं ॥ बी-जपूररसे घृष्टं विषं तद्वा सितायुतं ॥ विषं मागधिका द्वे च निशे का-चघ्नमंजनं ॥ शुक्रार्मजिद्विषं कृष्णायुक्तं गोमूत्रभावितं ॥ समुद्रफे-नस्फटिककुरुविंदसुधांजनं ॥ कूर्मपृष्ठं च तुल्यानि तेभ्योऽर्द्धांशा मनःशिला ॥ अर्द्धहीनानि मरिचसैंधवायोरजांसि च ॥ अतो य-थोत्तरं दद्यादयसा च समं विषं ॥ रसक्रियेयं मधुना शुक्रपिल्ला-र्मकाचजित् ॥ अभीक्ष्णं शीततोयेन सिंचेन्नेत्रे विषांजिते ॥ रसोनकंदमरिचविषसर्षपसैंधवैः ॥ पिल्लेऽक्षि लिखितं पूर्वं सुरसार-

१ रकसा क्षुद्रकुष्ठं सौश्रुते पठितं ॥

सपेषितैः ॥ पूरयेत् सर्पिषा चानु सर्पिरेव च पाययेत् ॥ मधूकसारंमधुकविषक्षीरजलैर्घृतं॥ पक्कं संतर्पणं श्रेष्ठं रात्र्यंधत्वे चिरोत्थिते॥ नस्यं शिरोरुक्शमनं प्रत्यक्पुष्पीसिताविषं॥ अथवा घृतयष्ट्याह्वशर्करा विषसंयुताः॥ शुंठी पथ्या विषं पाका द्रवंती पूतिनासजित्॥कटुतैलं विषं नस्यं पलितारुंषिकापहं ॥ स्वर्जिकाक्षारसिंधूत्थशुक्तयुक्तं विषं परं ॥ कर्णयोः पूरणं तीव्रकर्णशूलनिबर्हणं ॥ प्रपौंडरीकमंजिष्ठाविषसिंधुसमुद्भवैः ॥ निहंति साधितं तैलं गंडूषेण मुखामयान्॥ देवदारुविषं सर्पिर्गोमूत्रं कंटकारिका ॥ वाचःस्खलनतां हंति पीतमित्याह काश्यपः ॥ शत्रुप्रयुक्ताद्विषतो गराद्वा भूताद्भुजंगाखुगणा¹ज्जरायाः ॥ अकालमृत्योर्ग्रहपाप्मतो वा विषाशिनो नास्ति भयं नरस्य ॥ इति विषोपयोगीयो नामाऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ इति विषतंत्रं नाम षष्ठमंगं संपूर्णं ॥ ६ ॥

अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ॥ प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेंद्रियबलोदयं ॥ वाक्सिद्धिं वृषतां कांतिमवाप्नोति रसायनात् ॥ लाभोपायो हि सस्तानां रसादीनां रसायनं ॥ पूर्वे वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ॥ स्निग्धस्य स्रुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ॥ न भाति मलसंक्लिष्टे वस्त्रे रंगइवार्पितः ॥ युक्तं संस्कारहीनस्य सम्यगप्यप्रमादिनः ॥ यथैव पौरुषं तद्वन्न सिध्यति रसायनं ॥ सर्वे च दोषा भवंति ग्राम्यादाहारादम्ललवणकटुकक्षारविरुद्धासात्म्यरूक्षाभिष्यंदिक्लिन्नगुरुपूतिपर्युषितनवधान्यशुष्कशाकमांसतिलकुलत्थदधिशुक्तकांजिकपिष्टान्नविरूढनिषेविणां दिवास्वप्नमद्यस्त्रीनित्यानां विषमातिमात्रव्यायामसंक्षोभितवपुषां क्रोधलोभभयशोकायासबहुलानां पापकर्मणामसमं-

१ अथउपरिष्टाच्च

जसाहारव्याहारनीहारनिरतानां ॥ अतो निमित्तं ह्यविशुद्धः संजायते रसो विदह्यते रक्तं शिथिलीभवंति मांसानि विष्यंदते मेदो दूष्यंते दोषाः विमुच्यंते संधयो न संधार्यंतेऽस्थिषु मज्जानो नाप्यायते शुक्रं नौजो न बलं न वीर्यं ॥ तत एवंभूतो ग्लायति सीदति निद्रातंद्रालस्यसमन्वितः खिद्यते निर्विद्यते निरुत्साहोऽसमर्थः शारीरमानसानां विशिष्टानां भ्रष्टच्छायो नष्टस्मृतिरल्पबुद्धिरसंपाद्यमानाभिलषितार्थोऽहर्निशमनिशमनिशं निःश्वसन्नधिष्ठानभूतो रोगाणां नोपात्तमपि सर्वमायुरवाप्नोति ॥ तस्माद्बुद्धिमानपास्य यथोक्ताहारादिदोषान्निर्वाह्य च पूर्वोपचितान् रसायनं विधिसहितमुपसेवेत ॥ तत्तु द्विविधं कुटीप्रावेशिकं वातातपिकं च ॥ तत्र वीर्यप्रभावप्रयोगपरिहारगुरुत्वात्कुटीप्रावेशिकं महाफलतरं ॥ तस्य विधिः ॥ क्षेमसुभिक्षधार्मिकश्रद्दधानजननृपतिवैद्यविप्रे सुलभमहौषधिघृतक्षीरपथ्यभोजनोपकरणे ग्रामे नगरे वा पूर्वोत्तरस्यां दिशि प्रागुदक्प्रवणे सुविभक्तविहारोद्देशे देशे दृढघनसुमृष्टभित्तिमुत्सेधविस्तारसंपन्नां सूक्ष्मलोचनां त्रिगर्भामृतुसुखां निवातां प्रवातैकदेशां प्राग्द्वारामुदग्द्वारां वा शमीबिल्वक्षीरिवृक्षपरिगृहीतामनिष्टेंद्रियार्थवातातपरजोधूमस्वेदक्लेददंशमशकसरीसृपव्यालबालस्त्रीदासांतावसायिनामगम्यां सन्निहितवैद्यपरिचारकोपकरणां कुटीं कारयेत् ॥तस्यां रसायनार्थी शरदि वसंते शुक्लपक्षे प्रशस्ते ऽहनि पूजयित्वा यथार्थं देवगुरुवृद्धान्प्रणम्य दक्षाश्विप्रभृतीन् परिमृज्य सुवर्णघृतमधुसिद्धार्थकप्रियंगुरोचनाः प्रदक्षिणीकृत्य गोब्राह्मणमनुप्रविशेत् ॥ तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥ ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्दधानो जितेंद्रियः ॥ दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ देवतानुस्मृतियुतो युक्तस्वप्नप्रजागरः ॥ प्रियौषधः पेशलवागारभेत रसायनं ॥ हरीतकीमामलकं सैंधवं नागरं वचां ॥ हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं गुडं

कोष्णांबुना पिबेत् ॥ स्निग्धः स्विन्नो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ॥ ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितं ॥ दद्याद्यवकमाशुद्धेः पुराणशकृतोऽथवा ॥ इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाचरेत् ॥ यस्य यद्योगिकं पश्येत्सर्वमालोच्य सात्म्यवित् ॥ हरणात्सर्वरोगाणां याऽसावुक्ता हरीतकी ॥ पथ्यत्वात् सर्वधातूनां पथ्या शिवतया शिवा ॥ यस्माद्विजयते व्याधीन् समग्रान् विजया ततः ॥ अभयं सर्वरोगेभ्यो भवत्यायुश्च शाश्वतं ॥ यतः शीलयतामेनां तेनेयमभया स्मृता ॥ नवा वृत्ता घना स्निग्धा गुर्वी मज्जति चाप्सु या ॥ बालस्य सा प्रयोक्तव्या नवनीतसमन्विता ॥ वाते ससर्पिर्लवणा पित्ते सगुडशर्करा ॥ कफे सपिप्पलीक्षौद्रा सर्वदा सा प्रशस्यते ॥ अथ हरीतकीनां हिमवच्छैलसंभवानां कालजानामापूर्णरसवीर्याणां निरामयानां द्विशस्त्रिशो वा शकलितानामाढकं चतुर्गुणेन पयसा संस्वेद्य मृदुभूतमवतार्य शीतं सर्पिर्मध्वाढकाभ्यां संसृज्य सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ ततस्त्रिरात्रादूर्ध्वमाहारानुपरोधिनीं मात्रां प्रत्यहमुपयुंजीत ॥ जीर्णे शालिषष्टिकं पयसा भुंजीत ॥ प्रयोगांते च तावंतमेव कालं ॥अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरो निर्वलीखलतिपलितामयः श्रुतिस्मृतिसंपन्नः समिद्धानलश्च पुरुषो भवति ॥ बृहच्छरीरं गिरिसारसारं स्वरो घनौघस्तनितानुकारी ॥ भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरं च समश्नतो योगमिमं प्रयत्नात् ॥ पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितं ॥ पंचानां पंचमूलानां सार्द्धं पलशतद्वयं ॥ जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ॥ आपोथ्य कृत्वा व्यस्थीनि विजयामलकान्यथ ॥ विनीय तस्मिन्निर्यूहे योजयेत् कुडवांशकं ॥ त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचंदनं ॥ मंडूकपर्णीकनकशंखपुष्पीवचाप्लवं ॥ यष्ट्याह्वयं विडंगं च चूर्णितं तुल्याऽधिकं ॥ सितोपलार्द्धभारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ॥ द्वे च तैलात्पचेत्सर्वं तदग्नौ

लेहतां गतं ॥ अवतीर्णे हिमं युंज्याद्विंशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ॥ ततः खजेन मथितं निदध्याद्धृतभाजने ॥ एतद्रसायनं ब्राह्मं समं पूर्वेण सर्वथा ॥ वैखानसा वालखिल्याः प्राश्य प्राप्ता नवं वयः ॥ आरोग्यममितं चायुर्वीततंद्राश्रमक्लमाः ॥ अभयामलकबिभीतकपंचात्मकपंचमूलनिर्यूहे ॥ वल्लीपलाशकरसे क्षीरेऽष्टगुणे च विपचेत ॥ घृतस्य कुंभं मधुकं मधूकं काकोलियुग्मं च बलां सुगुप्तां ॥ सक्षीरशुक्लामृषभं सुजीवं सुखांबुपस्तच्च पिबेद्गुणाढ्यं ॥ आमलकसहस्रं पिष्टस्वेदनविधानेन क्षीरोष्मणा सुस्विन्नमनातपशुष्कमनस्थि चूर्णयेत् ॥ तदामलकसाहस्रस्वरसपरिपीतं स्थिराजीवंतीपुनर्नवानागबलामंडूकपर्णीब्रह्मसुवर्चलाभीरुशंखपुष्पीवचापिप्पलीविडंगस्वयंगुप्ताऽमृताऽगुरुचंदनमधुकमधूकपुष्पपद्मोत्पलनवमालिकायुवतीयूथिकाचूर्णाष्टभागसंपृक्तं पुनर्नागबलापलसहस्रस्वरसपरिपीतं छायोपशोषितं द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्रेण क्षुद्रगुडाकृतिं कृत्वा घृतभाजनस्थं भस्मराशेरधःस्थापयेदंतर्भूमौ पक्षमथर्ववेदविदा कृतरक्षं पक्षात्यये चोद्धृत्य कनकरजतताम्रप्रवालकालायश्चूर्णाष्टभागसंयुक्तमर्द्धकर्षाभिवृद्ध्या यथाग्नि प्रातः प्रयोजयेदिति समानं पूर्वेण॥आमलकसहस्रमार्द्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां बाष्पमनुद्वमंत्यामारण्यगोमयाग्निभिरुपस्वेदयेत् ॥ तानि सुस्विन्नशीतानि चोद्धृत्य निष्कुलीकृतान्यापोथ्य पिप्पलीविडंगतंदुलानां पृथगाढकेनाध्यर्द्धेन शर्करायाः षड्भिर्मधुघृततैलानां संयोज्य घृतकुंभे स्थापयेद्विंशतिरात्रं॥परं चोपयोजयेदिति समानं पूर्वेण॥आमलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रसंयुक्तं तरुणपलाशक्षारोदकेनाप्लाव्य शुचौ भांडे स्थापयेत्॥ततोनुगतक्षारमनातपशुष्कमस्थिरहितं चूर्णयित्वा सितोपलापादेन चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्यां च संयोज्य घृतभाजने षण्मासानंतर्भूमेः स्थापयित्वा परतो यथाग्निबल-

१ अभयामलकसहस्रमित्यष्टांगहृदये पाठः

मुपयुंजीतेति समानं पूर्वेण ॥ आमलकचूर्णाढकमेकविंशतिरात्रमामलकस्वरसभावितं मधुयुतं घृताढकाभ्यां पिप्पलीचूर्णाष्टभागेन शर्कराचतुर्भागेन संसृष्टं घृतभाजनस्थं प्रावृषि तद्भस्मराशाविति समानं पूर्वेण ॥ अभयामलकविभीतकानां द्विशस्त्रिशो वा संयोजितानां पलाशत्वगवनद्धानां मृदावलिप्तानां कुकूलस्विन्नानां निरस्थीकृतानां पलसहस्रमुलूखले संक्षुद्य दधिमधुघृततैलपललशर्करासंपृक्तं भक्षयेदनन्नभुक् ॥ प्रयोगांते द्विगुणं कालं यवागूयूषक्षीरघृतषष्टिकान्नमाहारोऽभ्यंजनं सर्पिरुद्वर्त्तनं यवचूर्णमिति समानं पूर्वेणाभ्यधिकफलं वा ॥ विडंगतंदुलानामाढकमाढकं पिप्पलीतंदुलानामध्यर्द्धं सितोपलाया मधुघृततैलाढकैः षड्भिरेकीकृतं प्रावृषि भस्मराशाविति समानं पूर्वेण ॥ दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलं ॥ पर्णिन्यौ पिप्पली शृंगी मेदा तामलकी त्रुटिः ॥ जीवंती जोंगकं द्राक्षा पौष्करं चंदनं शठी ॥ पुनर्नवद्विकाकोलीकाकनासामृताह्वयं ॥ विदारीविषमूलं च लदैकध्यं पलोन्मितं ॥ जलद्रोणे पचेत्पंचधात्रीफलशतानि च ॥ पादशेषं रसं तस्माद्यस्थीन्यामलकानि च ॥ गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्द्वादशभिः पलैः ॥ मत्स्यंडिकातुलार्द्धेन युक्तं तल्लेहवत् पचेत् ॥ स्नेहार्द्धं मधु सिद्धे च तवक्षीर्याश्चतुष्पलं ॥ पिप्पल्या द्वे पले दद्याच्चतुर्जातं कर्णार्द्धितं ॥ अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थः पथ्यभोजनः ॥ इत्येष च्यवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ॥ जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयनानंदकः ॥ कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितं ॥ मूत्रशुक्राशयान् दोषान् वैस्वर्यं च व्यपोहति ॥ बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामंगवर्द्धनं ॥ मेधां स्मृतिं कांतिमनामयत्वमायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्यं ॥ स्त्रीषु प्रहर्षं बलमिंद्रियाणामग्नेश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः॥मधुकेन तवक्षीर्या पिप्पल्या सिंधुजन्मना ॥ पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥

१ कणार्द्धकमिति पाठः

सितया वा समा युक्ता समायुक्ता रसायनं ॥ त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ त्रैफलेनायसीं पात्रीं कल्केनालेपयेन्नवां ॥ तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत्क्षौद्रोदकाप्लुतं ॥ प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णे तत्र प्रशस्यते ॥ जीवत्यरुग्णस्तस्य समाभ्यासात्समाः शतं ॥ वर्षं खादेत्प्राणदां प्रातरेकामश्नन्नन्नात्पूर्वमक्षद्वयं च ॥ साज्यक्षौद्रं भोजनांते चतुष्कं शृंगीकानां तद्वयःस्थापनेऽलं ॥ अथायसानि चतुरंगुलदीर्घाणि तिलोत्सेधानि पत्राणि कारयेत् ॥ तान्यग्निवर्णानि कृत्वाऽऽमलकस्वरसे निर्वापयेदेकविंशतिं कृत्वा तेषां तादृशानां पलशतमायस्यां स्थाल्यां प्रक्षिप्यामलकशतोत्तरं कृत्वा सुविहितं भस्मराशौ निखनेत् ॥ मासि मासि चोद्धृत्यायसेन दंडेन घट्टयेत् ॥ एवं तानि लोहपत्राणि संवत्सराद्द्रवीभवंति ॥ ततश्चोत्तरकालमकृत्वावमनविरेचनं वा स्निग्धतनुरेव केवलं समंततोऽगुष्ठपर्वमात्रमुखेनायसेन स्रुवेणायस एव भाजने तस्मात्कल्कीकृतात्स्रुचमेकं गृहीत्वा मधुघृताभ्यां पृथक् स्रुचेन संयोज्य प्राश्नीयात् ॥ जीर्णे क्षीररसयूषाणामन्यतमेन सर्पिर्मिश्रं नवं षष्टिकौदनमश्नीयात् ॥ अनेन विधिना वर्षमुपयुज्य वर्षमेव चान्यदप्युद्दिष्टाहारो यंत्रितात्मा कुटीमावसेत् ॥ ततः सर्वोपतापान् जित्वा व्याधिजरामरणशस्त्राग्नितोयविषाणामगम्यः सर्वभावेष्वतींद्रियो वर्षसहस्रद्वयं जीवति ॥ वाजिवेगो गजप्राणो भवेत्तु स्मृतिबुद्धिमान् ॥ वाग्मी वृषः श्रुतधरो महाभोगो महाधनः ॥ ताम्यरूप्यसुवर्णानामयमेव पृथग्विधिः ॥ द्विगुणं तु गुणोत्कर्षं जानीयादुत्तरोत्तरं ॥ हेमधात्रीफलक्षौद्रं गायत्रीपरिमंत्रितं ॥ लिहन्ननुपिबन् क्षीरं दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ॥ सुवर्णं पद्मबीजानि मधु लाजाः प्रियंगवः ॥ क्षीरेण पीतं परममलक्ष्मीविनिवारणं ॥ सपद्मबीजामलकाभयाक्षं सर्पिर्मधुभ्यां कनकं लिहंतः ॥ दीर्घायु-

१ रसभावितमितिपाठः

णो मेदजरोपतापाः सरीसृपाणां च भवंत्यगम्याः ॥ मधुमागधिका-
विडंगसारत्रिफलाहेमघृतं सितां च खादन् ॥ जरसाऽनवलीढदे-
हकांतिः समधातुश्च समाः शतं स जीवेत् ॥ हेमबिल्वं वचासर्पि-
रैकध्यमुपयोजितं॥ मेध्यमायुष्यमारोग्यकांतिसौभाग्यपुष्टिदं ॥शता-
वरीघृतं लीढं ससुवर्णं समाक्षिकं ॥ करोति चिरजीविनं राजानं च
वशानुगं ॥ आयुष्कामः शंखपुष्प्या समेतं मेधाकामः कांचनं सोग्र-
गंधं ॥ लक्ष्मीकामः पद्मकिंजल्कयुक्तं खादेत्कामं कामकामो विदा-
र्या ॥ मंडूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्नि क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णं ॥ र-
सं गुडूच्याः सहमूलपुष्प्याः कल्कं प्रयुंजीत च शंखपुष्प्याः॥ आयुः
प्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ॥ मेध्यानि चैतानि
रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शंखपुष्पी ॥ नलदं कटुरोहिणी प-
यस्या मधुकं चंदनसारिवोग्रगंधाः॥ त्रिफलाकटुकत्रयं हरिद्रे सपटो-
लं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥ त्रिगुणेन रसेन शंखपुष्प्याः सपयस्कं
घृतनल्वणं विपक्वं॥ उपयुज्य भवेज्जडोऽपि वाग्मी श्रुतधारी प्रतिभा-
नवानरोगः ॥ ब्राह्मीवचासैंधवशंखपुष्पीमत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलैंद्र्यः
॥ वैदेहिका च त्रियवाः पृथक्स्युर्यवौ सुवर्णस्य तिलो विषस्य ॥ स-
र्पिषश्च पलमेकत एतद्योजयेत्परिणते च घृताढ्यं ॥ भोजनं समधु
वत्सरमेवं शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥ अतिक्रांतजराव्याधितंद्रा-
लस्यश्रमक्लमः ॥ जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रीतेजःकांतिदीप्तिमान् ॥ वि-
शेषतः कुष्ठकिलासगुल्मविषज्वरोन्मादगरोदराणि ॥ अथर्वमंत्रादिकृ-
ताश्च कृत्याः शाम्यंत्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ यथोक्तगुणायां भूमौ-
जातामबालामजीर्णां शीर्णपुराणपर्णामसंजातान्यपर्णां तपसि तपस्ये

---

१ तपसि माघे ॥ तपस्ये फाल्गुने ॥ तपा माघेऽथफाल्गुने ॥ स्यात्तपस्यः फा-
ल्गुनिक इत्यमरः ॥

वा मासे यथोक्तेन विधिना पुष्ययुक्ते चंद्रमसि सुमुहूर्ते नागबलां समूलामुद्धारयेत् ॥ तस्या मूलानां त्वक् पिंडमात्रमक्षमात्रं वा श्लक्ष्णपिष्टं वा चूर्णितं पयसा पिबेत् ॥ मधुघृताभ्यां वा लिह्यात् ॥ जीर्णे क्षीरवृत्तिरेव स्यात् ॥ क्षीरेणैव वा ससर्पिष्कं शालिषष्टिकमश्नीयात् ॥ एवं संवत्सरं प्रयोगाद्वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण॥बलाऽतिबलाचंदनागुरुधवतिनिशखदिरकदरशाकशिंशिपाऽसनसुरसाः पुनर्नवांताश्च वयःस्थापनोक्ता दशौषधयः सविदारीश्वदंष्ट्राश्वगंधावाराहीशतावर्यो नागबलया व्याख्याताः ॥ तत्र सारवृक्षाणां सर्वेषां स्वरसार्थी कुष्ठचिकित्सिते खदिरकल्पमीक्षेत ॥ आर्द्रवृक्षासंभवे तु सारशकलानि द्व्यंगुलत्र्यंगुलानि तनूनि चतुर्गुणांभसाऽऽप्लाव्यातपे त्रिरात्रं स्थापयेत् ॥ ततस्तान्युद्धृत्यान्यानि तत्र प्रक्षिपेत् ॥ त्रिरात्राच्च पुनरन्यानि ॥ एवं नवरात्रेण त्रिःप्रक्षेपणोद्धारेण च स्वरसः परिकल्पितो भवति ॥ फलानां पुनर्वीरुदोषधीनां च यंत्रेणोलूखलेन वा निष्पीड्य स्वरसं गृह्णीयात् ॥ परिशुष्काणां तु चूर्णीकृतानामाढकमाढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं विमृदितपूतं स्वरसवत्प्रयोज्यं ॥ तुवरकभल्लातकादीनां पुनः पृथगेवोपदेशः ॥ वृक्षास्तुवरकानाम पश्चिमार्णवतीरजाः ॥ वीचीतरंगविक्षोभमारुतोद्धूतपल्लवाः ॥ तेभ्यः फलान्याददीत सुपक्वान्यंबुदागमे ॥ मज्ज्ञः फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्णयेत् ॥ तिलवत्पीडयेद्द्रोण्यां क्वाथयेद्वा कुसुंभवत् ॥ तत्तैलं संभृतं भूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ अवतार्य करीषेषु पक्षमात्रं निधापयेत् ॥ स्निग्धस्विन्नो हृतमलः पक्षादुद्धृत्य तं ततः ॥ चतुर्थभक्तांतरितः प्रातः पाणितलं पिबेत् ॥ मंत्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ मज्जासार महावीर्य सर्वान्धातून्विशोधय ॥ शंखचक्रगदापाणिस्त्वामा-

१ अमृता पथ्या धात्री जीवंती श्रेयसी स्थिरा युक्ता ॥ मंडूकपर्ण्यतिरसा स्थापयति पुनर्नवा च वय इति महाकषायसंग्रहोक्ताः ॥

द्वाप्यतेऽच्युतः ॥ तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यांति सकृत्ततः ॥ सायमस्नेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ पंचाहानि पिबेत्तैलमित्थं वर्ज्यान्विवर्जयेत् ॥ पक्षं मुद्गरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ तदेव-खदिरक्वाथे त्रिगुणे साधु साधितं ॥ निहंति पूर्ववत्पक्षं पिबेन्मासं-मुयंत्रितः ॥ तेनाभ्यक्तशरीरस्तु कुर्वन्नाहारमीरितं ॥ भिन्नस्वरं रक्त नेत्रं शीर्णांगं कृमिभक्षितं ॥ अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत्कुष्ठिनं नरं ॥ सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिराद्विना ॥ पक्षं मांसरसाहारं करोति द्वि शतायुषं ॥ तदेव नस्ये पंचाशद्दिवसानुपयोजितं ॥ वलीपलितनि-र्मुक्तं स्थिरस्मृतिकचद्विजं ॥ वपुष्मंतं श्रुतिधरं करोति त्रिशतायु-षं ॥ अंतर्धूमं तस्य मज्जा सुदग्धः क्षिप्तस्तैले सैंधवं चाग्निवर्णी ॥ तुल्यं हन्यादर्मनक्तांध्यकाचान्नीलीरोगं तैमिरं चांजनेन ॥ एकां-तरं तौवरकं च तैलं पिबेद्धिताशी नियमेन मासं ॥ प्रभिन्नकुष्ठो गलितांगदेशस्त्वचं त्यजेत्सर्पइवाशु जीर्णां ॥ साधयेत्षोडशगुणे स-लिले तुवराढकं ॥ अष्टांशशेषे विस्राव्य संक्षुद्योदूखले ततः ॥ शुष्कारग्वधकल्कपादरजसा व्यामिश्रितं कल्कितं तस्य क्वाथजलै-रुदुंबरसमान् छायाविशुष्कान् गुडान् ॥ कुर्यादेकमतश्च सार्द्धमथवा गोवारिणाऽऽलोडितं कुष्ठी तद्दिवसं स्थितो निरशनः सूर्ये गतेऽस्तं पि-बेत् ॥ तावदेव च तथैव च भूयः पाययेत्तमरुणोदयकाले ॥ अप्य-जीर्णमविचिंत्य वमिं वा भेषजं पुरुषदोषबलज्ञः ॥ मध्यान्हेऽद्याद्भूरि निष्पावतैलं कंडूकारं शिग्रुकंदोपदंशं ॥ दध्ना युक्तं स्वल्पसिंधूत्थचूर्णं गव्येनानु स्तोकतक्रानुपायी ॥ तैलाक्तगात्रो दिवसांतरं च कंग्विष्टि-काचूर्णकृतप्रघर्षः ॥ स्नायात्सुखांभोभिरमद्यमांसस्त्रीसंगतिः स्यात्रिगु-णं च योगात् ॥ उपयुज्य योगमखिलं प्रतिदिनमेव द्विकालमभियुक्तः ॥ कुष्ठीकुष्ठमपोहति विशीर्णकर्णांघ्रिनासमपि ॥ अथ भल्लातकान्यनुप-

हृतान्यनामयान्यापूर्णरसप्रमाणवीर्याणि पक्वजांबवप्रकाशानि शुक्रे[1] शुचौ वा मासे संगृह्य यवपल्ले माषपल्ले वा निधापयेत् ॥ तानि चतुर्मासस्थितानि सहसि[2] सहस्ये वा मासे प्रयोक्तुमारभेत ॥ शीतस्निग्धमधुरोपस्कृतशरीरः पूर्वं दशभल्लातकान्यापोथ्याष्टगुणेनांभसा साधयेत् ॥ तेषां रसमष्टभागावशिष्टमनुष्णं सपयस्कं सर्पिर्गंडूषाभ्यक्तोष्ठताल्वुजिह्वः प्रातः प्रातः पिबेत् ॥ एवमेतानि दश भल्लातकान्येकैकोत्कर्षापकर्षणात्त्रिंशत्प्रयोज्यानि ॥ विधिनाऽनेन साहस्रं प्रयोगस्त्रिगुणश्च कालो घृतक्षीराभ्यां शालिषष्टिकमशनमेवं विशेषाद्विगतकुष्ठदुर्नामकक्रिमिप्रमेहमेदोदोषो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण॥पूर्वमेव च भल्लातककाथं सपयस्कं पिबेदेकैकं च भल्लातकमभिवर्द्धयेत् ॥ यावत्पंच ॥ ततः पंचपंच वर्द्धयेद्यावत्सप्ततिः ॥ प्राप्य च सप्ततिमपकर्षयेत् ॥ भूयः पंचपंचयावत्पंचपंचभ्यश्चैकैकं विधिनाऽनेन सहस्रं प्रयोग इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ सप्ततिवच्च शतमुपयुंजीत ॥ तथा च सहस्रद्वयं प्रयोग इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ द्विगुणस्त्वायुषः कालः ॥ भल्लातकानां जर्जरीकृतानां पिष्टस्वेदनं[3] पूरयित्वा भूमावाकंठनिखातस्य स्नेहभावितस्य दृढस्योपरि कुंभस्यारोप्योडुपेनापिधाय कृष्णमृदवलिप्तं गोमयाग्निनोपस्वेदयेत् ॥ तेषां यः स्वेदरसः कुंभं प्रपद्येत तमष्टभागमधुसंप्रयुक्तं द्विगुणितघृतमद्यात् ॥ त्रिगुणश्च कालो घृतक्षीराभ्यामित्यादि समानं पूर्वेण ॥ अनेनैव विधिना भल्लातकस्वरसं गृहीत्वा केवलमेव मासमेकं प्रयुंजीत त्रिगुणः कालइत्यादि समानं पूर्वेण ॥ मासि मासि वर्षशतमायुषोऽपि वृद्धिः ॥ एवं दशमासानुपयुज्य वर्षसहस्रमायुर्भवति ॥ भल्लातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकाक्षपात्रेण शतपा-

१ शुक्रे ज्येष्ठे ॥ शुचौ आषाढे ॥ ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयं ॥ आषाढे इत्यमरः ॥ २ सहसि मार्गशीर्षे ॥ सहस्ये पौषे ॥ मार्गशीर्षे सहा मार्गआग्रहायणिकश्च सः ॥पौषे-तैषसहस्यौ द्वावित्यमरः ३ पिष्टं शालिचूर्णं स्विद्यतेऽस्मिन्निति पिष्टस्वेदनं भांडमित्यरुणदत्तः

कमुपयुंजीत ॥ त्रिगुणश्च काल इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ भल्लातकतैलं कृष्णतिलतैलं सर्पिरामलकरसोऽसनादिसारकषाय इत्येषां द्रोणं द्रोणं त्रिफलात्रिकटुकविडंगसारचित्रकहरिद्राद्वयत्रिवृद्दंतीद्रवयष्टीमधुविषातिविषारसांजनप्रियंगूनां पालिका भागास्तदेकध्यं स्नेहपाकविधिना विपाच्यावतार्य परिपूर्य चानुगुप्तं निदध्यात् ॥ तत उपस्कृतशरीरः प्रातः प्रातः पाणिशुक्तिमात्रं क्षौद्रेण प्रतिसंयोज्योपयुंजीत ॥ जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन सर्पिष्मता खदिरोदकसिद्धं मृदुमोदनमश्नीयात् ॥ खदिरोदकेनोदककार्यकर इत्येवमतोद्रोणमुपयुज्य विगतकुष्ठदुर्नामेत्यादि समानं पूर्वेण ॥ पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि भल्लातकान्याढकसंमितानि ॥ घृष्ट्वेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ जर्जराणि विपचेत्कलशेऽपां पादशेषघृतगालितशीतं ॥ तद्रसं पुनरपि श्रपयेच्च क्षीरकुंभसहितं चरणस्थे॥ सर्पिः पक्कं तेन तुल्यप्रमाणं युंज्यात्प्रस्थं शर्कराया रजोभिः ॥ एकीभूतं तत्खजक्षोभणेन स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तं ॥ तममृतरसपाकं यः प्रगे प्राश्यमश्नन्ननुपिबति यथेष्टं वारि दुग्धं रसं वा ॥ स्मृतिमतिबलमेधासत्वसारैरुपेतः कनकनिकषगौरः[1] सोऽश्नुते दीर्घमायुः ॥ सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा गुडेन पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह॥तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करं॥ भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ॥ भवंत्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ कफजो न स रोगोऽस्ति न विबंधोऽस्ति कश्चन ॥ यन्न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदं ॥ वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ॥ कुलत्थदधिशुक्तानि तैलाभ्यंगाग्निसेवनं ॥ पंचाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ॥ रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ तिस्रस्ति-

[1] कनकनिचयगौर इति पाठः

स्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाऽग्रे भोजनस्य च ॥ पिप्पल्यः किंशुकक्षार-भाविता घृतभर्जिताः ॥ प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा ॥ दश वृद्ध्या दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनं ॥ वर्द्धयेत्पयसा सार्द्धं तथैवापनयेत्पुनः ॥ जीर्णौषधश्च भुंजीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ पिप्पलीनां प्रयोगोऽयं सहस्रस्य रसायनं ॥ पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः शृता मध्यबलैर्नरैः ॥ शीतीकृता मध्यबलैर्वीक्ष्य दोषान्प्रयोजयेत् ॥ तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ॥ एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ॥ यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शःपांडुत्वविषमज्वरान् ॥ घ्नंति शोफं वमिं हिध्मां प्लीहानं वातशोणितं ॥ विडंगचूर्णं यष्टीमधुकचूर्णयुक्तं शीततोयेन मासमुपयुंजीत ॥ जीर्णे मुद्गयूषेणालवणेन सघृतमोदनमश्नीयात् ॥ तेन विशेषाद्विगतकृमिदुर्नामकुष्ठप्रमेह मेदोदोषो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ विडंगचूर्णं क्षौद्रभल्लातकक्काथाभ्यां मध्वामलकरसाभ्यां गुडूचीक्काथेन ॥ एतांश्चतुरो योगान्मासमुपयुंजीतेति समानं पूर्वेण ॥ सर्वेषु च मासि मासि वर्षशतं वर्षशतमायुषो वृद्धिः ॥ अलंबुषां स्वेन रसेन भावितां पृथक् पृथक् क्षीरमधूष्णवारिभिः॥ पिबेत्तथा कांजिकतक्रमस्तुभिर्भगंदरोरुग्रहकासवाञ्नरः[1]॥उष्णा विपाके कटुका कषायमधुरा रसे॥अत्यर्थं दीपनी मेध्या वातश्लेष्महरा च सा॥वर्षोपयोगात् कुरुते नरं वर्षशतायुषं॥ दृढेंद्रियानलबलं निर्वलीपलितामयं ॥श्वेतावल्गुजफलान्यातपशुष्काणि चूर्णयित्वा तत्तुल्यगुडेन संक्षुद्य घृतकुंभे धान्यराशौ सप्तरात्रं निदध्यात्॥ततोऽनुदिते भास्वति यथाबलमात्रं सुखोदकानुपानमुपयोजयेत्॥जीर्णे शीतांबुपरिषिक्तः शालिषष्टिकौदनं सशर्करेण पयसाऽश्नीयात्॥तस्य मासप्रयोगाद्विशेषेण विगतकुष्ठो ग्रहणधारणवान् वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ प्रयोगाच्चोर्ध्वं द्विगुणपरिहारः ॥ बाकुचि-

[1] भगंदरोरुग्रहगुल्मकासवानिति पाठः

काकर्षं चूर्णं सुखांबुना पिबेत् ॥ पीत्वा चातपे निर्वातोष्णेन वा गर्भगृहे तिष्ठेदपराण्हे तद्वदेव स्नानमशनं यूषरसाभ्यां वा तस्य त्रिःसप्तरात्रोपयोगाद्विगलकुष्ठइत्यादि समानं पूर्वेण ॥ त्वग्रोमकेशदशननखांस्तुमुक्त्वा पुनर्नवाँल्लभते ॥ स्वरवर्णबलोत्साहं नववयो नष्टपलितं च ॥ पलानि दश बाकुच्या दशैव च फलत्रयात् ॥ सप्त कृमिघ्नादयसस्त्रीणि द्वे गिरिसंभवात् ॥ पुरपुष्करमूलाभ्यामाहरेत पलं पलं ॥ सूक्ष्मैलार्द्धपलं व्योषघनकेसरकुंकुमं ॥ रोध्रत्वक्पत्रयष्ट्याह्वचित्रकं कार्षिकं पृथक् ॥ भल्लातकानां च शतं सर्व खंडसमांशकं ॥ चूर्णयेदथ तन्मात्रा भक्षयेत्पालिकीं परां ॥ यथेष्टचेष्टो लभते वर्षाद्रासायनान् गुणान् ॥ सर्वान् रोगान्विजयते त्वग्विकारान्विशेषतः ॥ अर्शोभगंदरश्वासकासपार्श्वामयकृमीन् ॥ गुल्मप्लीहाश्मरीवर्ध्मप्रमेहारुचिपीनसान् ॥ मंदानलत्वं कृशतां शोफग्रंथ्यर्बुदानपि ॥ बाकुचिकाफलानि गोमूत्रे सप्तरात्रं वासयेत् ॥ ततो निस्तुषीकृत्य छायायां शोषयित्वा सुसूक्ष्मं च संचूर्ण्य त्र्यहं त्र्यहं क्रमशो भावयेत्रिफलाक्काथेन कारवेल्लीवासाब्राह्मीगुडूचीभृंगराजस्वरसैः पृथक् पृथक् खदिरासनराजवृक्षपिचुमंदक्काथैः॥तस्य पीतः प्रतिदिनं धात्रीफलरसाप्लुतः ॥ कर्षः सर्वामयान्हंति त्वग्विकारं विशेषतः ॥ असनखदिरयूषैर्भावितां सोमराजीं मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेतां ॥ शरदमवलिहानः पारिणामान्विकारांस्त्यजति मितहिताशी तद्वदाहारजालान् ॥ तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्तिर्यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ॥ संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां ससोमराजीं वपुषाऽतिशेते॥ ये सोमराज्या वितुषीकृतायाश्चूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ॥ उद्धृत्य सारं मधुना लिहंति तक्रं तदेवानु पिबंति चांते ॥ कुष्ठिनः शीर्यमाणांगास्ते जातांगुलिनासिकाः॥भांति वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपल्लवाः ॥ खदिरांभसा पिबेद्वा रविसेवी तयां यवागूं वा ॥ गायत्रीजलसिद्धां कुष्ठी न तोयकार्यकरः

गजलिंडक्षारयुता तत्क्षारस्नायिनो विलेपिभुजः ॥ श्वित्राणि सोमराजी प्रसह्य हन्यात्प्रलेपाच्च ॥ गोमूत्रे सप्तरात्रं शशिशकलमयोवासितं पेषयित्वा कुर्याच्छायाविशुष्कं पृथगिति च पलं प्रापुनाटं च शुष्कं ॥ अंशस्ताभ्यां तथांऽशः कृमिरिपुदहनस्फोटकृद्भ्यः स चूर्णो गोमूत्रेणोपयुक्तः प्रमितहितभुजः श्वित्रमाश्वेव हंति ॥ इक्षुरगोक्षुरसिंहीव्याघ्रीपंचांगुलांबुना पीता ॥ उपलेपनं घनं वा रसाशिनां हंति बाकुचिका॥ उष्णोदकेन पिष्टा पीता घृतमिश्रिता जयेद्गुल्मं ॥ लघुपंचमूलसिद्धां पेयामुपयोजयेज्जीर्णे ॥ कटुंगकुटजयूषैरर्शांसि भगंदरं च नाशयति ॥ मेहान्मद्यैर्निगदैर्निषेविता बाकुची प्रबलान् ॥ विष्किररसेन पीता दशमूलरसेन वा गुडूच्या वा ॥ अपतंत्रकं निहन्यादायामं वा रसान्नभुजः ॥ जठरे प्रपिबेन्मूत्रैर्जलोदरे त्रैवृतेन यूषेण ॥ शोफे पांडुव्याधावबल्गुजं सीध्वरिष्टसंयुक्तं ॥ इक्षुरकादिक्काथैर्वर्ध्मनि मूत्रेण वा गवां शस्ता ॥ धारोष्णेन तु पयसा युक्ता शोफज्वरौ हंति ॥ उष्णांबुना प्रयोज्या लूताकीटाखुसर्पदष्टेषु ॥ कृमिहरचतुरंगुलयोः क्राथैः कोष्णैः कृमिणकोष्ठे ॥ लेखामिंदोः सघृतां सुखांबुना पुत्रिणी भवति पीत्वा ॥ पुष्पोदये ऽश्वगंधाशृतेन पयसा च भुंजाना ॥ वंध्याऽपि सप्ताहमिमं प्रयोगं करोति या हर्षवती सुगंधी ॥ प्रियंवदा च व्रतशौचयुक्ता सूते सुतान् सा नियमाद्गुणाढ्यान् ॥ स्निग्धैरुष्णैर्मधुरैर्हरति गदान्वातजान् युता पैत्तान् ॥ तिक्तमधुरकषायैः कफजांस्त्रिफलारसमधुभ्यां ॥ इति शमनी धन्येयं विषधरभूतोपसर्गपाप्मघ्नी ॥ गेहे स्थिताऽपि रेखा चांद्रमसी किमुत कोष्ठस्था ॥मनुष्यमप्यागतमृत्युशासनं प्रनष्टबुद्धींद्रियमल्पचेतसं ॥ अवल्गुजा मोक्षयते महाभयाच्छ्रियं च मेधां च ददाति पुष्कलां ॥ हैमवत्या वचायाः पिंडमामलकमात्रं पयसाऽऽलोड्य पिबेत् ॥ जीर्णे पयःसर्पिरोदनइत्याहारः ॥ एवं सप्तरात्रेण मेधावी भवति ॥ सप्तभिसप्तरात्रैः

श्रुतधरो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ तच्चूर्णं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां यथाबलमवलिह्याज्जीर्णे पय इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ वचाकल्कशतपाकं घृतद्रोणमुपयुज्य विशेषाद्ग्रहोन्मादापस्मारगलगंडगंडमालाश्लीपदस्वरभेदविमुक्तः सर्वार्थेषु सिद्धिमान् पंचवर्षशतायुर्भवति॥शीतवर्षहिमदिग्धतनूनां स्तब्धभग्नकुटिलव्यथितास्थ्नां ॥ भेषजस्य पवनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ राहोरच्युतचक्रेण लूनाद्ये पतिता गलात् ॥ अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥ द्विजा नाश्नंति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवं ॥ साक्षादमृतसंभूतेरग्रामेः स रसायनं ॥ शीलयेल्लशुनं शीते वसंते च कफोल्बणः ॥ घनोदयेऽपि वातार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ मासः परोऽस्य रसकल्कनिषेवणाय स्वच्छंदमप्युपदिशंति विमर्दकैस्तु ॥ षण्मासमन्नविधिनातमुशस्तमाहुः पक्षप्रयोगमपिसाधुतरंरसोने॥स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ॥ तदुत्तंसावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥ तस्य कंदान्वसंतांते हिमवच्छकदेशजान् ॥ अपनीतत्वचो रात्रौ तिमयेन्मदिरादिभिः ॥ तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितांतवपीडितं ॥ मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन समन्वितं ॥ मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुना कांजिकस्य वा ॥ तत्कालएव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ तैलसर्पिर्वसामज्जक्षीरमांसरसैः पृथक् ॥ क्वाथेन वा यथाव्याधि रसं केवलमेव वा ॥ पिबेद्गंडूषमात्रं प्राक्कंठनाडीविशुद्धये ॥ प्रततं स्वेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ शीतांबुसेकः सहसा वमिमूर्च्छाययोर्मुखे ॥ शेषं पिबेत्क्रमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ॥ धारयेत्सांबुकणिकामुक्ताकर्पूरमालिकाः ॥ सहिमस-

१ राहोरमृतचौर्येणेत्यष्टांगहृदये पाठः २ साक्षादमृतसंभूतेर्ग्रामणीः स रसायनमित्यष्टांगहृदये पाठः ३ तिमयेत् क्लेदयेत्

लिलगर्भाचंद्रशुभ्रामृणाली कुवलयदलमाला हारयष्टीश्च लोलाः ॥ स्तनतटविनिविष्टाश्चारुगात्र्यो दधानास्तनुसरसविलिप्ता गाढमेनं स्वजेरन् ॥नलिनीदलतालवृंतवातैः प्रगलद्वारिलवैर्जलार्द्रया वा ॥दयिताः करपल्लवैश्च शीतैर्लशुनस्वेदकृतं क्लमं हरेयुः ॥कुडवोऽस्य परं मात्रा तदर्द्धं केवलस्य तु ॥ पलं पिष्टस्य तन्मज्ञः सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥ रसोनकल्पो मृदुनौजसा हि संयुज्यमानः सहसा हि तस्य ॥ दाहातिसारारतिचित्तनाशान्कुर्यादतस्तं त्वरितो न युंज्यात् ॥ जीर्णशाल्योदनं जीर्णे शंखकुंदेंदुपांडुरं ॥ भुंजीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणां ॥ दीप्ताग्निर्मंडकान् खादेत्सर्पिर्मंडोपसेवनान् ॥ अखंडमंडलेंद्वाभानिंढरीखंडमंडितान् ॥ स्वजिकासुक्तसंपर्कविनिर्वर्तितगौरवैः ॥ पिष्टिकाचूर्णधवलैर्वधैः सौकरकैर्युतान् ॥ मद्यमेकं पिबेत्तत्र तृट्प्रबंधे जलान्वितं ॥ गंधमत्तकणदलि प्रियावक्रेंदुचोषितं ॥ अमद्यपो मस्तुफलाम्लतक्रमवंतिसोमं च सुगंधिशीतं ॥ सौवीरकं जांगलजं रसं वा कूपोदकं वा परिसितिथिकं वा ॥ तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे खजाहतं॥स्थितं दशाहादश्नीयात्तद्वद्वा वसया समं ॥सद्यःपिष्टं सर्पिषा संयुतं वा निर्यासेन स्वेन युक्तं त्रिकामं ॥ युंजीतैनं पूर्वकैरेव पानैः कोष्णांभोभिर्वैष कल्पोऽतिवीर्यः ॥ रसोनकल्कः सदृशाजसर्पिः षण्मासमुड्यामुषितो निहंति ॥ अभ्यंगपानांजननस्ययुक्तो नानाविकारान्विषमज्वरं च ॥ समतैलं समुक्तं वा यवराशौ समास्थितं ॥ वातरोगान् जयेत्खादन् घृतमांसोत्तराशनः ॥ तैलसर्पिर्गुडसिताः पृथक्कुर्यात्पलोन्मिताः ॥ द्वे पले लशुनाच्छुद्धाच्चूषणात् कुडवत्रयं ॥ पलं त्वचश्च तच्छ्लक्ष्णं निहितं घृतभाजने ॥ द्वे समे यवमध्यस्थं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥ क्षुण्णां पिबेत्कंदतुलां तक्रस्य पलविंशतिः ॥ गते तु सप्तरात्रे तु तुलार्द्धमसितात्तिलात् ॥ धौतक्षुण्णात् पृथक्क्षौद्रगुडशुंठीचतुष्पलं ॥ अजाजीचव्यधान्यानि द्विकृष्णादी-

प्यग्रंथिकान् ॥ पलोन्मितांश्चतुर्जातात्पलमेकं सुचूर्णितं ॥ पृथक् पलाष्टकं तैलाद्घृतात् क्षुण्णाच्च सर्षपात् ॥ पटूनि पंच क्षारौ द्वौ दद्यात्तत्राक्षमानतः ॥ एकादशाहं तद्धान्ये स्थितमश्नन्प्रगे प्रगे ॥ गुणान् रासायनान्सर्वान् संप्राप्नोति निरामयः ॥ द्विपंचमूलनिकाथे नल्वणे लशुनाढकं ॥ पिष्टं पर्युषितं वर्षं हंति वातकफामयान् ॥ तत्कंदकल्कस्वरसे घृततैलं पृथक् पचेत् ॥ शीलयेच्च यथासात्म्यं दारुणानिलपीडितः॥नवनीतसमांशं वा खादेत्तत्कल्कमर्दिते॥ विकंचुकभाज्यरसोनगर्भान्सशूल्यमांसान्विविधोपदंशान् ॥ विमर्दकान्वा घृतसुक्तयुक्तान्प्रकाममद्याल्लघु तुच्छमश्नन् ॥ कुस्तुंबरीजीरकभृष्टमुद्गसौवर्चलश्लक्ष्णरजोवकीर्णान् ॥ रसोनकंदांकुरपत्रचित्रैः सव्यंजनैर्नैकरसानुपानैः ॥ तत्कंदसिद्धान् क्रमशो यूषक्षीररसान् पिबेत् ॥ कफपित्तानिलाशंकी यथास्वौषधसंस्कृतान् ॥ कृशोऽश्वगंधोद्भवचूर्णकीर्णं सन्नस्वरो यष्टिमधूपधानं ॥ तैलेन गुल्मी खदिरेण कुष्ठी खादेत् कृमिघ्नैः कृमिमान् रसोनं ॥ मांसादमांसैर्यक्ष्माणमर्शांसि कुटजत्वचा ॥ हंति स श्रेष्ठया मेहकासश्वासविलंबिकाः ॥ अन्नस्वरूपविज्ञानात् स्वरूपमुपलभ्य च ॥ यथायथं प्रयोगोऽस्य कार्यस्तं तं गदं प्रति ॥ लशुनस्वरसप्रस्थान्द्वात्रिंशत्तिलतैलतः ॥ द्वावपेतमलात्किण्वाद्द्वौ पिष्टाच्च षड्यवात् ॥ मेषशृंगीभवात्काथाद्द्रोणयुग्मं च शीतलात् ॥ स्नेहपात्रे तदैकध्यं निदध्याच्च शुचौ दृढे ॥ क्रमात्तत्र पुनर्दग्धात्पिष्टात्पात्रचतुष्टयं ॥ पश्चात्परमियं पेया सुरा वातविकारिभिः ॥ त्रिरात्रमुषितं क्षुण्णं लशुनं खादयेत्ततः ॥ क्षीरदध्याज्यमथितं ब्राह्मणस्यापि शस्यते ॥ पित्तरक्तविनिर्मुक्ते समस्तावरणाद्दते ॥ शुद्धे वा विचले वायौ न द्रव्यं लशुनात्परं ॥ सुखात्मनां विशेषेण प्रभोज्यो लशुनोद्भवः ॥ नारदेनोद्भवस्यैष वातप्रमस्य

१ तुच्छमल्पमश्नन् भुंजानः २ कंद इति शेषः

कल्पितः ॥ आमांबुपानेक्षुविकारमत्स्ययानाध्ववातातपभाण्यचिंताः ॥ स्वप्नं दिवा जागरणं निशासु पिष्टं व्यवायं दधि चात्र नेच्छेत्॥ स्नेहकल्कविधानेन स्नेहयुक्तं प्रयोजयेत्॥लशुनं स्नेहसंयोगाद्गरीयान् जायते हि सः ॥ पित्तकोपभयादंते युंज्यान्मृदु विरेचनं ॥ रसायनगुणानेव परिपूर्णान्समश्नुते ॥ प्रियांबुगुडदुग्धस्य मांसमद्याम्लविद्विषः ॥ अनितिक्षोरजीर्णं च रसोनो व्यापदे ध्रुवं ॥ पांडूदरोरःक्षतशोफतृष्णापानात्ययच्छर्दिविषव्रणेषु ॥ पैत्ते विकारेऽक्षिगदेऽतिसारे क्षामे शरीरे च स वर्जनीयः॥शीलितएव करोति दुरापं वन्हिशरीरबलं सममेव ॥ वाङ्मतिरूपगुणाढ्यसुतेशं स्त्रीपुरुषस्य च बीजविशुद्धिं ॥अमृतकणसमुत्थं यो रसोनं रसोनं विधियुतमिति खादेच्छीतकाले सदैव॥ स नपति शतजीवी स्त्रीसहायो जरांतं कनकरुचिसवर्णो नीरुजस्तुष्टपुष्टः॥ लशुनानंतरं वायोः पलांडुः परमौषधं ॥ साक्षादिव स्थितं यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥ यस्योपयोगेन शकांगनानां लावण्यसारादिव निर्मितानां ॥ कपोलकांत्या विजितः शशांको रसातलं गच्छति निर्विदेव ॥ स्निग्धांगत्वं गौरता कांतिमत्ता वन्हेर्दीप्तिर्वर्ष्मपुष्टिर्हर्षत्वं ॥ संप्राप्यंते यंत्रणोद्वेगमुक्तैर्यस्याभ्यासाद्दीर्घमायुः सुखं च ॥ अन्याहारे शीलितो दीर्घरात्रं बल्यश्चक्षुस्तर्पणः स्थैर्यकारी ॥ तैस्तैर्योगैर्योजितोऽयं पलांडुस्तानातंकान्देहिनामुच्छिनत्ति॥रसं रसोनवत्तस्य पीत्वाऽश्नीयात्तथैव च ॥ सबीजपूरस्वरसं मदिरामधुसीधुपः ॥ मरकतमणिनीलं नालमस्याति हृद्यं परिणतशशिगौरं यच्च बीजं सुपिष्टं ॥ ससुरससुमुखाभ्यां प्राश्य मासं सशुक्तं मृदुधवलसुवृत्तैर्मंडकैराद्रमूर्तिः ॥ बहुशः शोभितं शुभ्रैः शशांकशकलोपमैः ॥ घारिकेंडरिकावल्हैः क्षीरोदावयवैरिव ॥ यवमुद्गमाषगोधुमबहुविधविकारकल्पितान् भक्ष्यान् ॥ कांबलिकरागषांडवसट्टकखलकान्सफलसारान् ॥ पटुसुरभिमधुरगंधान्वलाक्षकधवलबहुलरसान्॥खर्जूरदाडिमसिताद्राक्षापानानुपोऽभ्यमेत्रि-

त्वं ॥लभते बलवर्णौजोवीर्यस्वरसौमनस्यतेजांसि ॥ क्षीणशक्रद्रुधिरोऽपि च रसोनवत्तद्रसं पीत्वा ॥ सुरासुरैः क्षीरसमुद्रमंथनोद्गतास्तदा ये ऽमृतबिंदवः पुरा ॥ बभूव तेभ्यः किलकुकुटी यया प्रजंति देवत्वमिवाद्य मानुषाः ॥ कुकुटांडनिभैः कंदैः किंचित्कटुकपिच्छिलैः ॥ स्निग्धैर्मरकतच्छायैः खर्जूरसदृशच्छदैः ॥ निखिलरोगहराऽपि विशेषतो जयति दारुणमप्यनिलामयं ॥ गुदजगुल्मतमोविषनाशिनी जनयति स्थिरतां वपुषः पुरा ॥ कुटीं प्रविश्य तत्कंदान् भक्षयेद्घृतभर्जितान् ॥ पयोऽनुपाने धारोष्णं तत्रेष्टमसनांबु वा ॥ तन्मात्रवृत्तिस्तु भवेद्दशाहं विंशत्यहं स्वादुभुगप्रमादी ॥ जत्रूर्ध्वकोष्ठत्रिकसंधिवार्तं पार्श्वामयार्शस्तिमिराणि जित्वा ॥ वलीपलितनिर्मुक्तः स्थिरकेशद्विजश्रुतिः ॥ मेधामतिस्मृतियुतो जीवेद्वर्षशतद्वयं ॥ आपूर्यमाणचंद्रप्रतिपदमारभ्य वर्द्धयेत्कंदं ॥ एकैकं घृतभृष्टं प्राक्भुक्तं पथ्यभुक् खादेत् ॥ भुंजीताल्पतरं दिनाघनमृषिपक्षक्षयेद्धक्षयनृक्षीरं बीजकवारि तक्रमथवा पीत्वा स्थितिं कल्पयेत् ॥ मासं प्राश्य तथा नखद्विजकचैः शीर्णोस्थितैः कांतिमान् जीवत्यब्दशतत्रयं धृतिमतिस्मृत्यादिभिर्भूषितः ॥ क्षीरेण कंदचूर्णं पिबन्यवागूं च परिणते मासं ॥ लवणस्नेहविहीनां दृढदृग्जीवेद्वितीयशतिं ॥ तिमिरं क्षौद्रघृताभ्यां पथ्यभुजस्तद्रसो जयेन्मासात् ॥ कंदत्रयं च भृष्टं घृतेन वा भक्षितं वातान् ॥ तत्कंदसूक्ष्मरजसा त्रिभागगोधूमचूर्णमिश्रेण ॥ पयसा पक्त्वा खादेद्घृतपूरानंत्रवृद्धिहरान् ॥ त्रीन् कंदकांश्च निशि भक्षयिताज्यभृष्टान् धात्रीफलांबु ससितच्छगलीपयो वा ॥ पेयं दृगामयजयाय निषेवितव्या कामं च रोगशमनाय फलार्थिभिः सा ॥ क्षीरान्विता कंचुकिमूलकंदा समाष्टपत्रा सितरक्तकांडा ॥ बिभर्ति या पल्लवशब्दशब्दान् सा कंचुकी श्वेतवपुर्वरेण्या॥आषाढे कार्तिके वाऽपि तत्कंदः शीतले स्थितः ॥ अंगुष्ठपर्वद्वयसंमितः

क्षीरपलाष्टके ॥ कुटीप्रावेशिकं पीत्वा क्षीरमेव पिबेदनु ॥ क्षीरमेव च जीर्णेऽपि पेयां वा स्नेहभर्जितां ॥ किंचिदुष्णाम्ललवणां स्पर्शे-दुष्णांबुनोदितं ॥ एकेन सप्तरात्रेण कुष्ठान्येवं नियच्छति ॥ सर्व-व्याधीन् द्वितीयेन तृतीयेन तु सर्पवत् ॥ त्यक्त्वा त्वचं ततो जीर्णां के-शदंतनखानपि ॥ मेधावी रूपवान् जीवेत्पंचवर्षशतानि वा ॥ कंचु-कीकंदचूर्णं वा स्वेन क्षीरेण भावितं ॥ गोक्षीरकुडवे न्यस्तं सर्वं स्वं-डपलान्वितं ॥ पीतं सर्वामयान् हंति नखकेशस्थितानपि ॥ पीतं तत् स्वरसं चूर्णं तस्या मधुसमन्वितं ॥ खादन् हिताशी सप्ताहं त्व-ग्दोषं तिमिरं जयेत् ॥ विडंगताप्यत्रिफलालोहकांचुकिजं रजः ॥ सप्तरात्रत्रयं लिह्याज्जितात्माससितामधु ॥ क्षीरेण भोजनं जीर्णे शा-लेर्लावरसेन वा ॥ तथाऽस्य काचतिमिरं सकृच्छ्राः शिरसो गदाः ॥ मेधाविनः प्रणश्यंति गात्रं सुप्तं च बुध्यते ॥ एष सप्तामृतश्चूर्णः स-र्वव्याधिषु पूजितः ॥ पलं चूर्णस्य कांचुक्याः क्षीरप्रस्थं समावपेत् ॥ स्नेहजग्धं ततो लिह्याज्जितात्मा ससितं मधु ॥ शालेरन्नं पयःपा-नं मासमेवं प्रयोजयेत् ॥ चतुर्गुणपरीहारः षोडशाब्दसमद्युतिः ॥ श-तानि पंचवर्षाणि जीवेद्देववदूर्जितः ॥ पचेत्पलानि द्रोणेऽपां कांचु-क्याः पलविंशतिः ॥ अष्टांशशिष्टे तु घृतात्प्रस्थं क्षीरसमं पिबेत् ॥ शंखपुष्पीवचाकुष्टत्रिवृतामरदारुभिः ॥ वरायष्टीसिताद्राक्षामहिषा-क्षैः पलांशकैः ॥ युक्तैः कमलकिंजल्कत्रैफलेन हिमेन च ॥ क्षौद्रा-च्चतुष्पलं दद्यात्तद्वद्दंत्यमृताह्वयं ॥ चक्षुष्यं बृंहणं मेध्यं बल्यं वर्ष-शतत्रयं ॥ अष्टौ पलानि कंचुक्यास्त्रीणि लोहात् सुचूर्णितात् ॥ प-लाशबीजाच्चत्वारि दश द्वे च पलत्रयं ॥ अष्टादश शतावर्या बीजक-स्यैकविंशतिः ॥ जीवंत्याः षोडशैकध्यं पौर्णिमास्यां विपाचयेत् ॥ वहेऽपां पादशेषेण पृथगर्द्धाढकेऽपि च ॥ पचेत्कांजिकमस्तुभ्यां घृ-तप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ शताह्वारुष्करवचाकुष्टैलाबिडहिंगुभिः ॥ सौव-

चलान्वितैः पद्मकेसराच्च त्रिभिः पलैः॥ पंचभिः पद्मबीजानां पद्मद्वादशकेन च ॥एतत्सोमामृतं पीत्वा यत्सोमोऽद्यापि राजते ॥ इदमुपयुज्य सर्पिरतिवीर्यमुदारगुणं भवति सुवाक् सुधीः सुदृढवाक् सुबलः सुभगः ॥ग्रहगरकोपसर्पविषभीभिरधृष्यवपुर्विजितजराज्वरो नयति वर्षशतद्वितयं ॥ दानवेंद्रविजितान् पुरा सुरान् भ्रष्टकांतिधृतिधैर्यतेजसः ॥ वीक्ष्य विष्णुरमृतं किलासृजद्गुग्गुलं बलवपुर्जयप्रदं ॥ अद्याप्यतः सुरगणाः किल धूपमुख्यान् हित्वा वरागुरुतुरुष्कहिमेंदुवर्पान् ॥ निर्दह्यमानवपुषोऽपि शिखां पिबंतो गंधेन तस्य मुदिता दधति प्रसादं ॥ संयोगवाही स शिवः सशार्वः सर्वर्तुसेव्यः सुखशीलनीयः ॥ हंता जरापाप्ममलामयानां कर्ताऽग्निमेधास्मृतिपाटवानां॥ गंधोत्कटः स दाहे स्निग्धद्रवपिच्छिलो विगतशल्यः ॥ महिषाख्यः पुष्परागस्फटिकसितनीरजच्छायः ॥ यः पद्मरागरागो यः कनकच्छेदपाटलो यो वा ॥ जयतींद्रनीलममलं भग्नेप्यतिकांतिमत्त्वेन ॥ ज्येष्ठः प्रयोगोऽस्य तुला पलान्नैवाधिकं पिबेत् ॥ आत्रेयमुनिगीतश्च मंत्रोऽयं सर्वकर्मकृत् ॥ भगवान् पुंडरीकाक्षो देवाश्च सपुरंदराः ॥ आज्ञापयंति सम्यक् त्वां प्रभावं चादिशंति ते ॥ जरामरणदुःखेभ्यो यथा तेऽभ्युत्थिताः सुराः ॥ उपयोक्तुस्तथैवास्य भव त्वं हि महाबल इति ॥ पंचमूलस्य महतः क्राथेन हिमभोजनात्॥गुग्गुलुः शीलितो हंति सर्वान्वातकफामयान् ॥ लघीयसोऽपि तद्वच्च सुखोष्णेन जलेन वा॥मस्तुधान्याम्लमद्यैर्वा वचादेः सलिलेन वा ॥ वरणादेस्तु बाधिर्यं दंतकर्णशिरोरुजः ॥ स्वरभेदोदरश्वासवर्ध्मांतर्गुल्मविद्रधीन् ॥ वातपित्तात्सरोगेषु बृंहणार्थीनि चेष्यते ॥ क्राथेन वाजिगंधाया जीवनीयगणस्य वा॥ क्राथेनोत्पलमृद्वीकारक्तचंदनजन्मना॥वातपित्तं निहंत्येष पद्मकादिगणस्य वा॥वत्सकुष्ठविडंगानां यवान्या नागरस्य वा॥प्रसारण्याश्च तोयेन गुग्गुलुः कफवातजित् ॥त्र्यूषणाग्निघनवेल्लवराभिर्भक्षयन् सममृतं म-

ह्रिपाख्यं॥आशु हंति कफमारुतमेदोदोषजान्बलवतोऽपि विकारान् ॥ पटोलनिंबत्रिफलागुडूचीगायत्रिरात्रिद्वयबीजकानां ॥ काथैः पृथक् पथ्यरसस्य हंति मासेन घोरान् कफपित्तरोगान्॥विशेषाच्छोषवीसर्पदुष्टव्रणभगंदरान् ॥ शुक्रार्त्तवमनोदोषप्रमेहश्वित्रपांडुताः॥ पटोलारिष्टनिर्यूहपिष्टस्तुल्यरसांजनः॥ गलरोगापचीव्यंगग्रंथिस्थौल्यकृमिप्रणुत् ॥ शिलाजतुसमः पीतः पयसा वातशोणितं ॥ निवर्त्तयत्यतिबलं क्षीरमांसघृताशिनः ॥ रसेन पयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापहः ॥ ब्राह्मीमंडूकिशंखानां पृथङ्मेधादिकृद्रसैः॥ मागधिकाग्निकलिंगविडंगैर्बिल्वधृतैः सवचापलषट्कैः॥ गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः॥ पिबेत्पलशतं योऽस्य विधिना नियतो यतिः॥ नाकालमृत्युर्न व्याधिर्न तस्य जरसो भयं॥ कल्पयेदोषधैः स्वैः स्वैर्व्याधिष्वामयनाशनैः॥ शिलाजतुविधानं तु गुग्गुलौ सर्वमिष्यते॥ गुणनिधिरपि कुर्यात्सोऽतिमात्रोपयुक्तस्तिमिरवदनशोषक्लीबताकार्श्यमेहान् ॥ [1]शमलशिथिलभावं देहरौक्ष्यं च तस्माद्गजनिचरनिषेवी स्यान्न रोगेष्वमीषु ॥ ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वमंति यत् ॥ हेमादिषड्धातुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ सर्वदोषप्रशमनं सर्वरोगविनाशनं ॥ शिलाभ्यो यच्च यज्जातं धातोस्तत्तद्गुणं वदेत् ॥सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटुपाकतः॥ छेदनं तु विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते॥ गोमूत्रगंधि कृष्णं गुग्गुल्वाभं विशर्करं मृत्स्नं॥ स्निग्धमनम्लकषायं मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठं॥ रास्नादशमूलबलापुनर्नवैरंडशुंठिमधुकानां ॥ काथेन भावितं तद्विशेषतो वातरोगघ्नम् ॥ द्राक्षाभीरुपटोलीत्रायंतिगुडूचिजीवनीयानां॥ निर्यूहेण सुभिन्नं शस्तं पित्तामये सुतरां ॥ कृमिजिद्वचाफलत्रयकरंजघनमुख्यपंचमूलानां ॥ सह पंचकोलकानां काथेन कफामये भाव्यं ॥ लघुपंचमूलशुंठीद्राक्षा-

१ शमलं शकृदित्यमरः

काश्मर्यवाजिगंधानां ॥ सगुडूचिशरबल्लानां रसेन पित्तानिलगदेषु ॥ घनंकुष्ठवचात्रिफलासुरदारुविडंगपंचकोलानां ॥ रजनीमरिचातिविषासहितानां वातकफजेषु ॥ पाठापटोलनिंबत्रिफलाघनकुटजसप्तपर्णानां ॥ त्रायंत्यमृतातिविषासहितानां पित्तकफजेषु ॥ निचयेऽपि दोषबलतो योगानेतान्विकल्प्य युंजीत ॥ विविधगणसंग्रहोक्तैस्तैस्तैश्च गणैर्गिरेः सारं ॥ व्याधिव्याधितसात्म्यं समनुसरन् भावयेदयः पात्रे ॥ प्राक्केवलजलधौतं शुष्कं क्राथैस्ततो भाव्यं ॥ समगिरिजमष्टगुणिते निःक्वाथ्यं भावनौषधं तोये ॥ तन्निर्यूहेऽष्टांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद्गिरिजं ॥ तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ॥ स्वैः स्वैरेवं क्राथैर्भाव्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितं ॥ त्र्यहं युंजीत गिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहं ॥ फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ॥ योगयोग्यं ततस्तस्य कालापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकं ॥ गुणान् समग्रान्कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्द्धमलं पलं ॥ हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्मतः ॥ संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाह्वयं ॥ युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलं ॥ हन्याद्रोगानशेषांश्च जीर्णे हितमिताशिनः ॥ व्यायामातपमारुतचेतःसंतापगुरुविदाह्यादि ॥ उपयोगादपि परतो द्विगुणं परिवर्जयेत्कालं ॥ कुलत्थान्काकमाचीं च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ पिबेन्माहेंद्रमुदकं कौपं प्रास्त्रवणांबु वा ॥ ज्वरी ज्वरघ्नांबुदपर्पटादिकाथेन रक्ती मधुयष्टिकायाः ॥ शोषी रसैः क्रव्यभुगामिषोत्थैर्मायूरमांसैः पयसा च कार्श्ये ॥ मध्वंबुना मेदसि संप्रवृद्धे क्षीरेण प-

१ वक्ष्यमाणेन

र्योकुलबुद्धिसत्वः ॥ पांड्वामयार्तोवुदरे सशोफे पिबेच्छिलाजं महि-
षीजलेन ॥ अश्म वीरतराद्येन कुष्टं खदिरवारिणा ॥ विषं विष-
घ्नैरगदैर्हत्येवं तद्यथामयं ॥ शैलजत्रिकटुक्षौद्रक्षौद्रधातून्निषेवते ॥
क्षीरौदनाशी यो जीर्णे यक्ष्मणा स न बाध्यते ॥ सुभावितां सारज-
लैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् ॥ सारांबुनैव भुंजानः शालिं जांगल-
जैरसैः ॥ व्यपोह्य मधुमेहाख्यमंतकं रोगसंकरं ॥ वपुर्वर्णबलोपेतः
शतं जीवत्यनामयः ॥ शिलाह्वात्षोडशपलं त्रिस्त्रिरेकत्र भावयेत् ॥
वराया दशमूलस्य गुडूच्याः कर्कटस्य च ॥ बलाया मधुयष्ट्याश्च
रसे गन्धे च वारिणि ॥ क्षीरे सकृत्क्रमेणैवं ससकृत्वस्तथा पुनः ॥
काकोलियुग्मघनपुष्करवन्हिरास्नामेदायुगर्द्धिचविकागजपिप्पलीनां॥
पाठाद्विजीवकनिकुंभविदारियुग्मवीरावरीमधुफलांशुमतीद्वयानां ॥ प-
लिकानां तु द्रोणे सिद्धानां पादशेषिते क्वाथे ॥ भावितमित्थं
गिरिजं द्विपलैश्चूर्णीकृतैर्युज्यात् ॥ कर्कटशृंगीधात्रीव्योषैस्तालीसकुड-
वेन ॥ चूर्णपलेन विदार्याःक्षीरविदार्याश्च कर्षयुग्मेन ॥ द्विपलेन च-
तुर्जातात्तैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च ॥ द्विपलाभिर्द्विगुणाभिः कुर्या-
द्गुलिकास्ततोऽक्षसमाः ॥ ताः शुष्के नवकुंभे जातीपुष्पाधिवा-
सिते स्थाप्याः ॥ तासामेकां खादेत्प्रतिदिनमनुपानमत्रेष्टं ॥ क्षी-
ररसदाडिमांभोमार्द्वीकसुरासवान्यतमं ॥ जीर्णेऽन्नं लघु भोज्यं यूष-
पयःपिशितनिर्यूहैः ॥ सप्ताहमात्रमेवं सर्वान्नीनः क्रमाद्भवेत् परतः
॥ भुक्तस्यांते प्राग्वा गुलिका न विरुध्यते चैषा ॥ निरपाया भूरि-
फला ऽपरिहारसुखोपयोजिता जयति ॥ प्रबलमपि वातशोणितमू-
रुस्तंभं ज्वरं दीर्घं ॥ भगमूत्रशुक्रदोषप्लीहयकृत्पांडुहृद्रोगान् ॥ व-
र्ध्मवमिगुल्मपीनसहिध्माकासारुचिश्वासान् ॥ विद्रधिमुदरं कुष्टं श्वि
त्रं पांढ्यं क्षयं मदं मूर्च्छां ॥ उन्मादमपस्मारं मुखनेत्रशिरोगदांस्तां
स्तान् ॥ आनाहमतीसारं हलीमककामलाग्रहणिरोगान् ॥ ग्रंथ्यर्बु-

दान् सपिटिकान् भगंदरं गंडमालां च ॥ अतिकार्श्यमतिस्थौल्यं स्वेदमपि श्लीपदं गुदकीलान् ॥ दंष्ट्राविषं समूलं गरप्रयोगांस्तु घोरांश्च ॥ अभिचारमरातिकृतं दुःस्वप्नं भौतिकीं तथा बाधां ॥ पाप्मालक्ष्मीं चेयं गुलिका शमयेच्छिवा नाम ॥ वृष्याऽऽयुष्या धन्या कांतियशः श्रीविबोधिनी मेध्या ॥ कुरुते नृपवल्लभतां जयं विवादे च वक्त्रस्था॥ विजितखलतिवलिपलिता जीवयति सुखं शतद्वयं शरदां ॥ वर्षद्वयं प्रयोगाद्वर्षशतचतुष्टयं जीवेत् ॥ नसोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्य ॥ तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्जां विपुलां दधाति ॥ अमरमंदिरमंदरसंभवाद्दशपलं गिरिजादुपयोजय ॥ यदिजरामयदुःखविवर्जितां सुचिरमिच्छसि जीवितसंततिं ॥ दशगुणमुपयुक्तं यः शतं शैलजाताल्लघुहितमितभोजी वर्जयन्वर्जनीयान् ॥ सततसमनुषक्तान्वर्जितान्वैद्यवृंदैर्विधमति स गदौघान्नेक्षते चायुषोंऽतं ॥ समुद्भवामृतमंथनोत्थः स्वेदः शिलाभ्योऽमृतवद्गिरेः प्राक् ॥ यो मंदरस्यात्मभुवा हिताय न्यस्तः स शैलेषु शिलाजरूपी ॥ सुवर्णशैलप्रभवो विष्णुना कांचनो रसः ॥ तापीकिरातचीनेषु यवनेषु च निर्मितः ॥ ताप्यां सूर्यांशुसंतप्तो माधवे मासि दृश्यते ॥ मधुरः कांचनाभासः साम्लो रजतसन्निभः ॥ किंचित्कषायउभयः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥ शिलानिर्यासवच्चात्र कुलत्थादीन् परित्यजेत् ॥ न तन्निषेवी जरसाऽभिभूयते न पन्नगैर्नापि गरैर्न वृश्चिकैः ॥ न पांडुमेहज्वरशोफयक्ष्मभिर्न कंठनेत्रश्रवणत्वगामयैः ॥ स्वादुस्तिक्तो माक्षिकधातुः सघृतो वा सक्षौद्रो वा क्षौद्रसिताभ्यां सहितो वा ॥ सांभस्को वा तैलयुतो वा विनिहंता त्वग्दोषाणां सर्वविषाणां सगराणां ॥ अक्षद्राक्षाऽयोमलमुस्तामलकानां सव्योषाणां पर्वतनिर्यासयुतानां ॥ दत्वा तुल्यं माक्षिकधातुं मधुमिश्रं लिह्यात्पांड्व्याध्यभिभूतः शिवमिच्छन् ॥ अंशः शुंठ्या लोहमलांशो बदरांशः

पिप्पल्यंशो माक्षिकधातुर्द्विगुणांशः ॥ क्षौद्रैकांशः कृष्णतिलानामपि चांशः श्रेष्ठा पिंडी पांडुविकारश्वयथुघ्नी ॥ सायश्चूर्णं माक्षिकधातुं मधुमिश्रं व्योषोपेतं पर्वतनिर्यासमेतं ॥ क्षीराहारश्चावलिहानः प्रयतात्मा मृत्युद्वारं शोषमपोहत्यचिरेण ॥ लोहं सर्पिर्माक्षिकधातुं मधुमिश्रं धात्रीचूर्णं केसरमंबुप्रभवानां ॥ योगः कुर्याच्चैष सिताभागविमिश्रश्चक्षुर्घ्राणश्रोत्ररसज्ञानवबोधं॥कृत्वैकस्थं माक्षिकधातुं त्रिफलां च भ्राष्ट्रे पक्त्वाऽऽज्यैः सह पिष्टं विलिहंति ॥ पथ्यादास्तान्वार्धकदोषा न भजंते मातुर्दोषास्तन्यनिवृत्तानिव बालान् ॥ समश्नतो माक्षिकधातुचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलारजश्च ॥ शनैः शनैर्याति जरा विनाशं प्रत्यंतवासादिव लोकयात्रा ॥ त्रिकोणकांडामुबहुप्रताना फलेषु पीता कुसुमेषु रक्ता ॥ पत्रैः सुदिग्धैर्मृदुरोमवद्भिस्तांबूलयुक्तैर्घनकंदमूला ॥ पवनविवस्वदंशुवनितादिभिरामजराविविधमनःशरीरग़दद्वंदनिवृत्तकरी ॥ भुवि परमौषधीमहिषवल्लिरितिप्रथिता क्वचिदपि वृद्धदारक इयं त्वपि वेल्लरिका॥वसंते संगृहीतानां शोषितानामनातपे ॥ वृद्धदारकमूलानां तुलां संचूर्ण्य सर्पिषा ॥ आप्लाव्य घृतपात्रस्थां धान्ये पक्षमुपेक्षितां ॥ लिह्यादनु पिबेत्क्षीरं जीर्णे क्षीरघृताशनः ॥ तत्प्रयोगाज्जराजीर्णो वृद्धो दारकतामियात् ॥ भग्नास्थिर्गद्गदः पंगुः श्यावो ऱ्हस्वोऽन्यरूपतां ॥ निरस्ताशेषदोषोत्थनखभेदाद्युपद्रवः ॥ अपस्मारगरोन्मादपाप्मालक्ष्मीविवर्जितः ॥ दीप्ताग्निर्बलवान्वाग्मी जीवेद्वर्षशतानि षट् ॥ चूर्णितैरश्वगंधायाः संयुतं त्रिंशता पलैः ॥ तत्तुल्यं दारकं प्राश्य पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ जीर्णे पूर्ववदश्नीयाद्यो जीवेत्स समाः शतं ॥ वाजिवेगो गजप्राणः सुरूपो भास्करद्युतिः ॥ अश्वगंधेन संयोज्यौ वरीगोक्षुरकौ पृथक् ॥ यो लिह्यात्सर्पिषा चूर्णं वृद्धदारकमूलजं ॥ समाहं यूषभक्ताशी स्यात्स किन्नरतुल्यवाक् ॥ स्वरसेन शतावर्याः समाहं भावितं च तत् ॥ लिहानः

पूर्ववन्मासं शतं जीवेन्महामतिः ॥ लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां धात्रीस्वरसभावितं ॥ क्षीरेण वा पिबन्मासं शतं जीवेदरुक् सुखी ॥ वृद्धदारकमूलानां रसं क्षीरेण यः पिबेत् ॥ तत्कल्कसिद्धं सर्पिर्वा स जीवेन्नीरुजः शतं ॥ पीतं वेल्लरिकामूलं गोमूत्रेण सहोषितं ॥ कुष्ठगुल्मोदरगरश्लीपदार्शोपचीर्जयेत् ॥ पिप्पलीत्रिफलादार्वीमहौषधपुनर्नवाः ॥ पृथग्दशपलाः सर्वतुल्यांशो वृद्धदारकः ॥ धान्याम्लपीतस्तच्चूर्णो जीर्णे स्वच्छंदभोजनः ॥ स दुष्टवातान् हंत्याशु गुल्मोदरगरादिकान् ॥ शौंडीविश्ववराह्वीपिवेल्लमुस्ताः समांशकाः ॥ तुल्यवेल्लरिकामूलाः साज्यक्षौद्रास्तथागुणाः ॥ तत्पलं स्वरसात्कर्षं लिहंस्तुल्याज्यमाक्षिकं ॥ गव्यं पिबेदनुपयो माहिषं वा यथेष्टभुक् ॥ पंचाहेन जयेत्कासान्सप्ताहेन त्वगामयान् ॥ महाकुष्ठानि मासेन भवेन्मासद्वयेन तु ॥ पंचवर्षशतायुष्को धीमेधाबलवर्णवान् ॥ वेल्लरीफलमूलाभ्यां पिप्पल्याश्च समं रजः ॥ वेल्लरीफलमूलोत्थस्वरसेनैव भावयेत् ॥ अमृताया रसेनानु ततः शुष्कं घृताप्लुतं ॥ निखनेद्घृतकुंभस्थं करीषे बहुसंचये ॥ मासादुद्धृत्य तं लेहं यो वर्षमुपयोजयेत् ॥ सहस्रायुः स जरसा सहसा नाभिभूयते ॥ कृष्णाचूर्णतुलां क्षौद्रो* घृतं च द्वितयान्वितं ॥ धान्यराशौ दिनशतं निहितामुपयोजयेत् ॥ सुसंधिकायो दृक्श्रोत्रस्वरवर्णो ऽप्यतींद्रियः ॥ गतव्याधिजरो जीवेत्सप्तवर्षशतानि च ॥ कुटीप्रवेशः क्षमिणां परिच्छदवतां हितः ॥ अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ वातातपसहा योगा वक्ष्यंते ऽतो विशेषतः ॥ सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ॥ त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पीतं स्थापयेद्वयः ॥ हरीतकीमागधिकाक्षधात्रीश्चूर्णीकृता लोहरजोविमिश्राः ॥ सर्पिर्मधुभ्यामदतः शरीरं कालाग्रदूती न जरा करोति ॥ हरीतकीमागधिकाविडंगशशांकलेखामलकच्छवीनां ॥ सि-

सोपलातैलघृतान्वितानां गदा न लेढारमभिद्रवंति ॥ त्रिफलामसनोदकेन पिष्टां रजनीपर्युषितामयःकपाले ॥ मधुना मधुरां लिहन्निहंति स्थविमानं जरसं गदांश्च सर्वान् ॥ खदिरासनयूषभाविताया-स्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ॥ नियमेन नरा निषेवितारो यदि जीवंत्यरुजः किमत्र चित्रं ॥ असनस्वरसेन भावितानामभयानां सविडंगतंदुलानां ॥ मधुलोहरजोघृतप्लुतानां न हि लेढारमभिद्रवंति रोगाः ॥ बीजकस्य रसमंगुलिहार्यं शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ॥ शीलयत्सु पुरुषेषु जरत्ता स्वागताऽपि विनिवर्त्ततएव ॥ दर्वीप्रलेपस्त्रिफलाकषायः सितोपलातैलमधुप्रगाढः ॥ सपिप्पलीनागरलोहरेणुस्तनोः सपत्नीं जरसं निहंति ॥ फलत्रयं, त्र्यूषणचूर्णयुक्तं द्राक्षां ससर्पिर्मधुशर्करांच ॥ क्षीरानुपानां पुरुषा लिहंतो जीवंति निर्धूतजराविकाराः ॥ हरीतकीं सर्पिषि संप्रताप्य समश्नतस्तत्पिबतो घृतं च ॥ भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सकृत्कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥ आसंधितानां कलशं पुराणं धात्रीफलानां मधुनश्च चूर्णं ॥ संवत्सरार्द्धं निहितं यवेषु निषेवमाणो जरसं निहंति ॥ धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ॥ निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य तारुण्यलावण्यमविप्रनष्टं ॥ नवामलकशुक्तयो मधुघृतं रजश्चायसं चतुष्टयमयोघटस्थमतिचूर्णितं वत्सरं ॥ क्रमेण लिहतः पयोऽनुपिबतश्च पथ्याशिनश्चिरं भवति जीवितं क्षयमुपैति पृथ्वी जरा ॥ चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां लिहन्ससर्पिर्मधुभागयुक्तं ॥ वृषः स्थिरः शांतविकारदुःखः समाशतं जीवति कृष्णकेशः ॥ विडंगभल्लातकनागराणि येऽश्नंति सर्पिर्मधुसंयुतानि ॥ जरानदीं रोगतरंगिणीं ते लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरंति ॥ विडंगकल्कं स्वरसेन धात्र्याः क्षौद्रेण युक्तं च पिबन्नरो यः ॥ द्राक्षारसक्षौद्रपरिप्लुतं वा विजित्य रोगान् स भवेच्छतायुः ॥ चूर्णं समं मागधिकाकणानां विडंगचूर्णेन

सचित्रकेण ॥ निषेवमाणो मधुतैलमिश्रं वयःपरीणामजलेन मज्जेत् ॥ पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसाऽर्द्धमासं ॥ मासद्वयं तत्रिगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ मूर्वाबृहत्यंशुमतीबलानामुशीरपाठासनसारिवाणां ॥ कालानुसार्यागुरुचंदनानां वदंति पौनर्नवमेव कल्पं ॥ शतावरीकल्ककषायसिद्धं ये सर्पिरश्नंति सिताद्वितीयं ॥ तान् जीविताध्वानमपि प्रपन्नान्न विप्रलुंपंति विकारचौराः॥पीता ऽश्वगंधा पयसाऽर्द्धमासं घृतेन तैलेन घृतांबुना वा॥कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य सस्यस्य यथांऽबुवृष्टिः ॥दिने दिने कृष्णतिलप्रकुंचं समश्नतां शीतजलानुपानं॥ पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो दृढीभवंत्यामरणाच्च दंताः ॥ शिलाजतुक्षौद्रविडंगसर्पिर्लोहाभयापारदताप्यभक्षः ॥ आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपंचरात्रेण यथा शशांकः ॥ मधुमधुरसालज्जाभार्ङ्गीमधूकशतावरीकमलकुसुमत्वक्क्षीरिभिः समं जतु पार्वतं ॥ प्रचुरहविषा लेहं लीढ्वा समृद्धसितोपलं शिथिलजरसो मंदातंका भवंति चिरायुषः ॥ गायत्रीशिखिशिंशिपासनशिवावेल्लाक्षकारुष्करान् पिष्ट्वा ऽष्टादशसंगुणेंऽभसि धृतान् खंडैः सहायोमयैः ॥ पात्रे लोहकृते त्र्यहं रविकरैरालोडयन् पाचयेदग्नौ चानु मृदौ सलोहशकलं पादस्थितं तत्पचेत् ॥ पूतस्यांशः क्षीरतोंऽशस्तथांऽशौ भार्ङ्गीनिर्यासाद्वौ वरायास्त्रयोंऽशाः ॥ अंशाश्चत्वारश्चेह हय्यंगवीनादेकीकृत्यैतत्साधयेत् कृष्णलोहे ॥ विमलया सितया मधुनाऽथवा युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतं ॥ स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितो भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥ श्रीमान्निर्धूतपाप्मा वनमहिषबलो वाजिवेगः स्थिरांगः केशैर्भृंगांगनीलैर्मधुसुरभिमुखो नैकयोषिन्निषेवी ॥ वाङ्मेधाधीसमृद्धः सुपटुहुतवहो मासमात्रोपयोगाद्धत्तेऽसौ नारसिंहं वपुरनलशिखातप्तचामीकराभं ॥ हविरिदमतिप्रभावं स्वमिववपुर्निर्मितं नृसिंहेन ॥ नश्यंति यतो भीता-

व्याध्यादिजरासुरा दूरात् ॥ भृंगप्रवालानमुनैव भृष्टान्घृतेन यः खाद ति यंत्रितात्मा ॥ विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्धं दुग्धानुपस्तत्कृतभोजनार्थः ॥ मासोपयोगात्स सुखी जीवत्यब्दशतत्रयं ॥ गृह्णाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतींद्रियः ॥ अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् ॥ तानेवाप्नोति स गुणान्कृष्णकेशश्च जायते ॥ काश्मर्याणां तुलां मासं स्थितां मधुघृतोषितां ॥ उपयुज्य पयोन्नाशी चिरंजीवति कांतिमान् ॥ उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि युगानुरूपाणि रसायनानि ॥ महानुशंसान्यपि चापराणि प्राप्याद्रिकष्टानि न कीर्तितानि ॥ अमानुषाणामपि विस्मयानां तत्कर्मणां यद्यपि तानि हेतुः ॥ समूलकाषं तु कषंति देहं भ्रंशाद्विधेस्तानि विवर्जितानि ॥ युगप्रभावाद्यदि चौषधीनां क्रियासु शक्तिः परिकल्प्यतेऽल्पा ॥ आयुर्बलादिष्वपि सा तथेति यत्नान्निषेव्याणि रसायनानि ॥ न चौषधीनामपि सर्वथैव प्रभावहानिः परिशंकनीया ॥ फलं प्रयात्यूर्ध्वमधास्त्वृत्तु प्रत्यक्षतः कस्य न सिद्धमेतत् ॥ अदेशकालोपहितान्यसात्म्यान्यत्युष्णतीक्ष्णानि यथौषधानि ॥ नाशं नयंते सहसैव देहं सम्यक्प्रयुक्तानि तथैव वृद्धिं ॥ जित्वा तस्मादिंद्रियादीन्सुदुष्टान्कालोपेतः श्रद्दधानो यथावत् ॥ आयुःप्रज्ञातेजसां यच्च वृद्धौ वीर्योपेतं शीलयेदौषधं तत् ॥ उत्साहधीरैरपि सर्वकालं नरैरगम्यानि तपोदरिद्रैः ॥ महाकथानामपि दुस्तराणां पाराण्यपाराणि रसायनानां ॥ रसायनानामुपयोगसंपदां कृतप्रसादैः समदोषधातुभिः ॥ स्थिरं शरीरं क्रियते शरीरिणां कुलं यथा सत्पुरुषैरधिष्ठितं ॥ दांतेंद्रियेण शास्त्रार्थं यथावदनुतिष्ठता ॥ कियद्वा दीर्घजीवित्वं नैंद्रत्वमपि दुर्लभं ॥ रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ॥ यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनं ॥ अत्याक्रांता येऽम्लपटुक्षारकटूष्णैर्द्रव्यैस्तीक्ष्णैः सन्निहिता तेषु जरत्ता ॥ संधुक्ष्योऽग्निस्तै-

रुपजाते च विवर्जायोगास्तेऽग्नौ धातुसमृद्धेः स हि मूलं ॥ आयुर्योगाः साध्वपि युक्ता मृदुवन्हौ नैरर्थक्यं यांति कृतघ्नेऽप्युपकाराः ॥ दीप्ते वन्हौ ते च गुणौघैरपि तुच्छा विस्तीर्यंते पात्रविसृष्टा इव भोगाः॥ सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवणेंद्रियं ॥ शांतं सद्वृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनं ॥ गवां मृदुत्वेन कृतानुकारैरनन्यवागाशयदेहचेष्टैः ॥ स्थिरेंद्रियायुर्ज्वलनैः सुशीलैः सुहृद्भिगोपैः समधिष्ठितेषु ॥ प्राज्याज्यदुग्धौषधिपादपेषु हंभारवैर्वल्गिततर्णकेषु ॥ मठप्रवेशेन विनापि सिद्धिं व्रजंति गोष्ठेषु रसायनानि ॥ इति रसायनविधिर्नामैकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

इतिसप्तमं रसायनाख्यमंगं संपूर्णं ॥ ७ ॥

अथातो वाजीकरणमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वाजीकरणमन्विच्छन् सततं विषयी पुमान् ॥ तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितं ॥ अपत्यसंतानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणं ॥ वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतोंऽगनाः ॥ भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ॥ तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्यौजस्करं परं ॥ सारो हि जीवलोकस्य स्त्री स्त्रीगुणसमन्विता ॥ स्त्रियः साधु प्रसवते नरान् गुणमयानिह ॥ गोत्रवृद्धिकरा ह्येता गृहिण्यो गृहदेवताः॥गृहं हि हीनमेताभिर्नं श्रीमदपि शोभते ॥ न तु ता अपि शोभंते जरसानुगता इव ॥ पुंयोगेन विना स्त्रीणां न हि संवननं परं ॥ वाजीकरणनित्यस्य कामं कामं सिषेविषोः ॥ न शरीरमवाप्नोति न वा रतिरतिः क्षयं ॥ अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ॥ यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा पुमान् ॥ अदृष्टपुत्रपौत्रस्य कुलतंत्वनुवर्तिनः ॥ संसारसुखबाह्यस्य कीदृशं नाम जीवितं ॥ असंबंधो ह्यपुत्रस्य नित्यमेव परापरः ॥ सीदत्यस्यावसाने च गृहं

१ वाजीव येन समर्थः क्रियते तद्वाजीकरणं ॥ २ वशीक्रियासंवननमित्यमरः ॥

सुस्थेऽप्यनायकं ॥ अतो वाजीकरा योगा निषेव्याः शुक्रवर्द्धनाः ॥ कल्यस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः॥सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥ चिंताजराभ्यां शुक्रं तु व्याधिभिः कर्मकर्शनात् ॥ क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥ शुक्रक्षयाद्भयाच्छोकादविश्रंभादिसेवनात् ॥ अतिहर्षादतिस्थौल्यान्मलोपचयतः श्रमात् ॥ स्त्रीणामकौशलाद्दोषदर्शनादभिचारतः॥ मेंढ्रामयात्तु महतः क्रोधतो मर्मकर्त्तनात् ॥ हृष्टस्यापि स्त्रियो गंतुं न शक्तिरुपजायते ॥ बृहच्छरीरा बलिनः केचिन्नारीषु दुर्बलाः ॥ संति चाल्पाश्रयाः स्त्रीषु बलवंतो बहुप्रजाः ॥ नराश्चटकवत्केचिद्व्रजंति बहुशः स्त्रियं ॥ गजवत्तु प्रसीदंति केचिन्न बहुगामिनः ॥ केचित्प्रयत्नैर्बोध्यंते वृषाः केचित्स्वभावतः ॥ तस्मात्प्रयोगान्वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ॥ सुखोपयोगान्बलिनो भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥ अथ स्निग्धविशुद्धानां निरूहान्सानुवासनान् ॥ घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनां ॥ ततो वाजीकरान् योगांश्छुक्रापत्यबलप्रदान् ॥ शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥ मूलानि कंटकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलां ॥ मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपर्ण्यौ शतावरीं ॥ अश्वगंधामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवां॥ वीरां पयस्यां जीवंतीमृद्धिं रास्नां त्रिकंटकं ॥ मधुकं शालिपर्णीं च भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ॥ माषाणामाढकं चैतद्द्विद्रोणे साधयेदपां ॥ रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकं ॥ दत्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकं ॥ घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेष्याणीमानि चावपेत् ॥ वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टीं फल्गूनि पिप्पलीं ॥ द्राक्षां विदारीं खर्जूरं मधुकानि शतावरीं ॥ तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥ शर्करायास्तुगायास्तु पिप्पल्याः कुडवेन च ॥ मरिच-

१ कल्यस्य समर्थस्य

स्य भकुंचेन पृथगर्द्धपलोन्मितैः ॥ त्वगेलाकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्रा-ढ्किंकुडवेन च ॥ पलमात्रं ततः खादेत्प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ ते-नारोहति वाजीव कुलिंग इव हृष्यति ॥ माषात्मगुप्तावीजानामा-ढकं प्रसृतोन्मितं ॥ मेदाश्वगंधाद्विवरीवीरायष्टीद्विजीरकं ॥ शूर्पेऽपां विपचेत्तेन पादशेषेण पाचयेत् ॥ विदारीक्षुरसप्रस्थद्वयेन सदृशेन च ॥ सर्वैः क्षीरेण हविषो नवात्प्रस्थं शृतेन च ॥ सिताक्षौद्रतुगा-ख्यानां पृथग्दद्याच्चतुष्पलं ॥ पलं कणा पुरोभुक्तं लिहंस्तत्पलपू-र्वकं ॥ तरुणीष्वतितृप्तासु प्रसभं रासभायते ॥ मेदादिभिश्च कर्षांशैः शृतं वाष्कयणं पयः ॥ सशर्कराक्षौद्रघृतं शुक्रवृद्धिकरं परं ॥ प-यसा पायसस्तेन माषकंडूकरीफलैः ॥ वृष्यो वेगकरः सिद्धः स-घृतक्षौद्रशर्करः ॥ श्वदंष्ट्राया विदार्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ घृता-ढ्यः साधितो वृष्यो माषषष्टिकपायसः ॥ समूलिका माषपर्णी सि-ता शृंगाटकं यवाः ॥ स्वगुप्तामूलयष्ट्याव्हविदारीक्षुरकाः समाः ॥ सपियालाः कृताश्चूर्णं पृथङ्मध्वाज्यषड्गुणाः ॥ पादाभ्यामस्पृशन्भूमिं लिहन्कोलमितः पिचुं ॥ लभते बलमुत्साहं स्त्रीश्चायाति कुलिंग-वत् ॥ स्वगुप्ताक्षीरकाकोलीविदारीजीवकद्वयं ॥ तिलान् सुलुंचि-तान् भृष्ट्वा शर्कराज्यमधुप्लुतं ॥ तच्चूर्णं प्रसृतं लीढ्वा गच्छति प्र-मदाशतं ॥ प्रसृतं माषचूर्णस्य धात्रीस्वरसभावितं ॥ विदारीरज-सो वाऽपि लिहन्मधुघृतद्रुतं ॥ क्षीरानुपश्चटकवद्दशकृत्वो व्रजेत्स्त्रि-यं ॥ चूर्णं विदार्या बहुशः स्वरसेनैव भावितं ॥ क्षौद्रसर्पिर्युतं ली-ढ्वा प्रमदा दश गच्छति ॥ कृष्णाधात्रीफलरजः स्वरसेनैव भावितं ॥ शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वा योऽनु पयः पिबेत् ॥ स नरो ऽशीतिवर्षो ऽपि युवेव परिहृष्यति॥कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितं ॥पयो-नुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः सदा भवेत्॥कुलीरशृंग्या यः कल्कमालो-ड्य पयसा पिबेत्॥सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते॥धातुमांस-

रसक्षीरं क्षौद्रमिक्षुरसो घृतं॥द्विमेदाजीवकयुगक्काथश्चैकत्र योजितः॥ पीतः करोति पुरुषं प्रमदाशतगामिनं ॥ भल्लातकैश्चतुर्भिश्च दुग्धस्याद्धाढकं शृतं ॥ पीतं करोति वृषतां सुजीर्णस्यापि देहिनः ॥ स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करं ॥ धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ॥ उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥ शूर्पपर्णीद्विकाकोलीजीवकर्षभकशृतं ॥ लघुना पंचमूलेन द्विकाकोलीयुतेन च ॥ पयोऽतिवृष्यमभ्यस्य वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ क्षीरिणी च श्वदंष्ट्रा च फाणितं शर्करा मधु ॥ गृष्टिक्षीरं नवं सर्पिरेतत् पुंसवनं परं ॥ अश्वत्थपत्रमूलत्वक्तुंगासिद्धं[1] पयो नरः ॥ पीत्वा सशर्करं शीतं कुलिंग इव हृष्यति ॥ पयः पयस्यया सिद्धं शुक्रकृत्साज्यमाक्षिकं ॥ शतावरीकल्करसे पयोदशगुणं घृतं ॥ घृतं सपिप्पलीक्षौद्रशर्करं वृष्यमुत्तमं ॥ शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थचतुष्टयं ॥ प्रस्थं घृतस्य शुक्रां च द्राक्षामांसीपरूषकं ॥ जीवकर्षभयष्ट्याह्वबलामेदाकसेरुकं ॥ प्रियालबीजकाकोलीयुग्मं चैकत्र पाचयेत् ॥ पक्वपूते क्षिपेच्चास्मिन् कुडवांशां सितोपलां ॥ गृष्टिक्षीरानुपः प्राश्य स नारीषु वृषायते ॥ विजयेत च वातास्रं पित्तास्रोरःक्षतक्षयान् ॥ जीवकक्षीरकाकोलीस्थिराहंसपदीघनैः ॥ शठीक्षुगंडिकायष्टीमृणालैः कार्षिकैः पिबेत् ॥ घृतप्रस्थं दशगुणे क्षीरे तद्बलपुष्टिकृत् ॥ वंध्यानां पुत्रजननं शुक्रवर्द्धनशोधनं ॥ जलाढके स्वयंगुप्तामूलात्पंचपलं पचेत् ॥ पादशेषे तु संचूर्ण्य कुडवांशाः पृथक् क्षिपेत् ॥ स्वगुप्तामूलगोधूममाषेक्षुरकपिप्पलीः ॥ सपियालरसैः क्षौद्रात्प्रस्थार्द्धं नवसर्पिषः ॥ सितोपलातुलापादं कुर्यात्तान्मोदकांस्ततः ॥ मोदकं भक्षयित्वैकं षष्टिं व्रजति योषितां ॥ पलाशबृहतीव्याघ्रीपृश्निपर्णीत्रिकंटकान् ॥ द्व्याढकेनांभसा पक्त्वा पादशेषे रसे स्थिते ॥ पलानि क्षीरकाकोल्याः पंच मा-

[1] शुंगसिद्धमिति पाठः

गधिकापलं ॥ स्वगुप्ताफलमूलाभ्यां माषाणामिक्षुरस्य च ॥ विदार्या मधुनश्चात्र कुडवं कुडवं क्षिपेत् ॥ पृथग्द्वौ मुद्गतिलयोर्घृते शष्कुलिकास्ततः ॥ पचेदकांततः प्राश्य शतं व्रजति योषितां ॥ स्वगुप्ताढक चूर्णेन प्लुतेन पयसा कृताः ॥ घृते सशर्कराक्षौद्रा भक्ष्या वेगशतप्रदाः ॥ माषात्मगुप्तागोधूमशालिषष्टिकपैष्टिकान् ॥ शर्कराया विदार्याश्च चूर्णानीक्षुरकस्य च ॥ संयोज्य क्षीरसर्पिर्भ्यां घृते पूपलिकाः पचेत् ॥ पयोनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वंति वृषतां नरं ॥ चूर्णं माषात्तिलाच्छालेर्विदार्याश्च ससैंधवं ॥ रसेन पुंड्रकासेक्षोः प्लुतं वाराहमेदसि ॥ पक्कां शष्कुलिकां खादन्नारोहेत्पष्टिमंगनाः ॥ सुखप्रियाणां स्निग्धानां फलानां मधुरात्मनां ॥ फलानामात्मगुप्तायाः शालेर्माषात्तिलाद्धृतात्॥ मुद्गाद्गोधूमतश्च स्यात्कुडवं कुडवं पृथक् ॥ चूर्णितैर्निस्तुषैस्तैस्तु क्षीरेणालोड्य मर्दितैः॥ पक्कां पूपलिकां खादन्कुकवाकुरसानुपः ॥ मायूरं तैत्तिरं हांसमेवमेव रसं पिबत् ॥ अनेनाश्व इवोदीर्णो बली लिंगं समर्पयेत् ॥ पिष्ट्वा वराहमांसानि दत्वा मरिचसैंधवं ॥ कोलवद्गुलिकाः कृत्वा तप्ते पयसि वर्त्तयेत् ॥ वर्त्तनस्तंभितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौक्कुटे रसे ॥ घृताढ्ये गंधपिशुने दधिदाडिमसारके ॥ प्रक्षिप्य साधयेद्युक्तां धान्यजीरकनागरैः ॥ पीतो युक्तश्च स रसः कुरुते शुक्रमक्षयं ॥ हंसबर्हिणदक्षांडान् भृष्टांस्तप्तेन सर्पिषा॥ सुरानुपानान् यः खादेत्स तृप्तस्तर्पयेत्स्त्रियः ॥ आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीर्वा सुभर्जिताः ॥ तप्ते सर्पिषि यः खादेत्स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयं ॥ घृतभृष्टानन्यसेच्छागे रोहितान्फलसारके॥ अनु पीतरसान् सिद्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ पूतं मांसात्सबस्तांडात् फलाम्ले माहिषे रसे॥ मेदो वा साधयेत्पूतं तद्रसं भर्जयेद्घृते ॥ ईषल्लवणितं युक्तं धान्यजीरकनागरैः ॥ पीतः स वृष्यो बल्यश्च बृंहणश्च परं रसः॥ चटकांस्तैत्तिरे तद्वत्तित्तिरीन् कौक्कुटे रसे ॥ कल्पयेच्छिखिनो हांसे हंसान्वा शिखिजे रसे ॥ तृप्तिं चटकमांसानां

गत्वा योऽनु पिबेत्पयः ॥ प्रभूतकालसंरुद्धाः संतर्पयति योषितः ॥ घृताक्तं कुक्कुटं शूल्यं शीतं खादेत्समाक्षिकं ॥ पिबेच्चानंतरं क्षीरं य इच्छेच्छुक्रमक्षयं ॥ पिप्पलीलवणैर्युक्तौ बस्तांडौ क्षीरसर्पिषा ॥ साधितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत्प्रमदाशतं ॥ बस्तांडसिद्धे दुग्धे तु भावितानसकृत्तिलान् ॥ यः खादेत् ससितान् गच्छेत्स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ भुक्त्वा यो माषसूपेन घृताढ्यं षाष्टिकौदनं ॥ पयः पिबति जागर्ति कृत्स्नां रात्रिं स वेगवान् ॥ आत्मगुप्ताफलं माषान् खर्जूराणि शतावरीं ॥ शृंगाटकानि मृद्वीकां पचेत्तत्प्रसृतोन्मितान् ॥ क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थमेतत्क्षीरावशेषितं ॥ शुचिना वाससा पूतं योजयेत् प्रसृतैस्त्रिभिः ॥ शर्करायास्तवक्षीर्याः सर्पिषोऽभिनवस्य च ॥ तत्पिबेत्क्षौद्रसंयुक्तं भुंजानः षष्टिकौदनं ॥ तथा जरापरीतोऽपि पुत्रैः संपरिवार्यते ॥ द्राक्षाखर्जूरखर्जूरीमस्तकान्युच्चटाफलं ॥ पयस्याभीरुमाषांश्च मधुकानि च साधयेत् ॥ तोयाढके पलांशानि पादशेषेण तेन च ॥ क्षीरप्रस्थं पचेत्क्षीरशेषेणाद्याहृतान्वितं ॥ षष्टिकान्नं सिताज्येन योगोयं शुक्रकृत्परं ॥ जीवकर्षभकौ मेदा जीवंती श्रावणीद्वयं ॥ खर्जूरं मधुकं द्राक्षा विदारी विश्वभेषजं ॥ शृंगाटकानि चपला नवं सर्पिः पयो जलं ॥ घृतावशेषं सिद्धं च शर्करामाक्षिकान्वितं ॥ षष्टिकौदनसंयुक्तमुपयोज्यं यथायथं ॥ तद्वृष्यं बलकृद्वर्ण्यं कंठ्यं देहस्य बृंहणं ॥ गृष्टिर्बष्कयणी नीरुगूर्ध्वशृंगी चतुःस्तनी॥ सांद्रस्वादुबहुक्षीरा रूपशीलसमन्विता ॥ इक्षुभिर्माषपर्णेन या सुतृप्ताऽर्जुनेन वा ॥ तत्क्षीरंससिताक्षौद्रघृतं पुत्ररतिप्रदं॥शुक्लैर्जीवनीयाख्यैर्बृंहणैर्बलवर्द्धनैः॥वयःसंस्थापनैश्चैतत्पयः सिद्धं पृथक् पृथक् ॥ युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्करं ॥ पर्यायेण प्रयोक्तव्यमिच्छता शुक्रमक्षयं ॥ मेदां पयस्यां जीवंतीं विदारीं कंटकारिकां ॥ माषान् श्वदंष्ट्रां क्षीरीकां गोधूमान् शालिषष्टि-

१ सकृत्प्रसूतागौर्गृष्टिरितिकोशः ॥ चिरप्रसूताबष्कयणीत्यमरः

कान् ॥ तत्क्षीराद्धोदके सिद्धान्कार्षिकानाढकोन्मिते ॥ विवर्जयेत् पयः सिद्धं तत्पूतं क्षौद्रसर्पिषा॥सितया च युतं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते॥ मंडलैर्जातरूपस्य सुतप्तैस्तत्पयःशृतं ॥ सिद्धं पुंसवनं वृष्यं ससिताघृतमाक्षिकं ॥ रूप्यायस्ताम्रसीसानामयमेव पृथग्विधिः ॥ चूर्णिताः पिप्पलीस्त्रिंशत्प्रकुंचैस्तैलसर्पिषोः ॥ भृष्टाः सशर्कराक्षौद्राः क्षीरेणालोडिताः पिबन्॥अश्वंश्च षष्टिकं क्षीरसर्पिभ्यां वाजिवद्भवेत् ॥ चंद्रांशुशुभ्रं पयसा घृताढ्यं षष्टिकौदनं ॥ शर्करामधुसंयुक्तं भुंजानो ना वृषायते ॥ दध्नः सरेण सघृतो भक्षितः षष्टिकौदनः ॥ सैलातुगोषणक्षौद्रशर्कराढ्येन शुक्रकृत् ॥ अध्यंडामार्षभीं चैव स्वयंगुप्ताफलानि च॥सिद्धश्चरणलेपोयं भुवं पद्भ्यां न तु स्पृशेत्॥ घृतक्षीराशनो निर्भीर्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ॥ संकल्पप्रबलो नित्यं नरः स्त्रीषु भेजायते ॥ आत्मगुप्ताफलं माषा गोधूमः शालिषष्टिकं ॥ इक्षुरिः क्षुरिकः क्षीरं क्षौद्रं द्राक्षा सितोपला ॥ उच्चटाशरमूलानि विदारी सशतावरी ॥ जीवनीयानि खर्जूरं मोचचोचफलानि च ॥ एभिर्भक्ष्याणि पेयानि लेह्यानि च घृतानि च ॥ नित्यमासेव्यमानस्य स्त्रीषु हर्षो विवर्द्धते ॥ जीवनीयघृतक्षीरमधुतैलसितारसैः ॥ रसक्षीराशिनः क्षिप्रं वृषं कुर्वंति बस्तयः ॥ सिद्धबस्तिविकल्पोक्तान् बलशुक्रसुतप्रदान् ॥ युंजीत बस्तीन् पुत्रार्थी पुत्रकामोदितं च यत् ॥ यत्किंचिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्द्धनं ॥ मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां व्रजेत् ॥ आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्था हर्षप्रीतिकराः परं ॥ किं पुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन प्रतिष्ठिताः ॥ रुचिभेदेन लोकस्य दैवयोगाच्च योषितां ॥ तं तं प्राप्य विवर्द्धते नरं रूपादयो गुणाः ॥ तस्माद्या यस्य हृदयं विशतीव वरांगना ॥

१ वृषायते इति पाठः

तुल्यस्वभावा या हारीमृजारूपगुणान्विता ॥ पाशभूतैर्विहत्यंगैर्लावण्यमिव मूर्तिमत् ॥ आलपंत्यमृतेनैव या गात्राणि निषिंचति ॥ पिबंतीव च पश्यंती स्पृशंती लिंपतीव या ॥ नित्यमुत्सवभूता या या समानमनःशया ॥ नयत्युत्सुकतां चेतो नित्यं सन्निहिता च या ॥ यया विमुक्तो निःस्त्रीकमरतेर्मन्यते जगत् ॥ प्रगल्भा रतिसंग्रामे स्वस्था लज्जामयी च या ॥ बहुशोऽपि च यां गत्वा तत्पूर्वमिव गच्छति ॥ चरितैर्निर्विकारा या चरितैरिव निर्मिता ॥ कांतानुवृत्तिपरमा सा स्त्री वृषतमा मता ॥ अभ्यंजनोद्वर्तनसेकगंधस्रक्चित्रवस्त्राभरणप्रकाराः ॥ सुगंधिपुष्पोत्तररेणुकीर्णा मृदुर्मनोज्ञा विपुला च शय्या ॥ प्राज्ञा कलाज्ञा वशगा विनीता प्रियंवदा प्रीतिपरा वयस्या ॥ विश्रंभसत्वप्रकृतिक्रियैक्या शरीरमात्रेण पृथक् च भूता ॥ कांता वनांताः परपुष्टघुष्टा रम्याः स्रवंत्यः सततं स्रवंत्यः ॥ मद्यं यदामोदकरं विशेषाद्भृत्याः प्रसन्नाः सुरभिः प्रसन्ना॥वरांगनागंडतलाभिपांडु तांबूलपत्रं परिवारशोभि॥प्रसाधनं स्त्रीमुखपंकजानां यदायुधं मूर्तमिवात्मजस्य॥मंथाचलोद्भूनितदुग्धसिंधुसमुद्भवत्फेनचयावदातं॥सौधं सुधाशुभ्रतराः कराश्च चंद्रस्य कुर्वंति परं वृषत्वं॥ बंधेन पूर्वौपहितेन पुंसः खिन्नस्य वृत्तिःकरणांतरेण ॥ संवाहनं स्पर्शसुखं करैश्च करोत्यपूर्वामिव मन्मथेच्छां ॥ सांयोगिकाधिकरणोदितचित्रचेष्टासंशीलनोद्भवदनल्परसार्द्रचित्तः ॥ वृष्योपभोगपरिबृंहितदेहधातुर्नारीमनांसि वशमानयति प्रसह्य ॥ तस्मान्नित्यं स्त्रीषु वांछन्प्रियत्वं वृष्यैर्योगैर्जातकामोऽपि कामी ॥ सत्वं सात्म्यं देशकालौ च बुध्वा चातुःषष्टे चेष्टिते व्याप्रियेत ॥ वलयस्वनसंकुलमुष्टिरवद्विगुणीकृतमेखलिकानिनदः ॥ चलनूपुरशब्दयुतोऽपि मुहुः शममावहते न रतातिशयः ॥ सर्वार्थसिद्धिः प्रथमो ऽनुरागः शृंगारगांधर्वकथाविशेषाः ॥ सीत्कारगर्भं हसितं सहावं छिन्नाक्षरं विभ्रमवच्च गीतं ॥ सव्याजसं-

दर्शितचारुगात्रं वृत्तं प्रियाणामवलोकितं च ॥ चूतांकुरं पुष्पफलं प थर्त्तुविद्युत्तदुद्योतितगर्जितानि ॥ विहंगमाला स्तनितानुयातं स्त्रीकूजितं भूषणसिंजितानि ॥ काले यथास्वं वपुषश्च शुद्धिः संकल्पयोनेर्धुरमुद्वहंति ॥ स्रोतःसु शुद्धेष्वमले शरीरे वृष्यं यदाद्यं मितमत्ति काले ॥ वृषायते तेन परं मनुष्यस्तद्बृंहणं देहबलप्रदं च ॥ उपदिष्टे विचित्रेऽस्मिन्वक्तव्यार्थानुरोधतः ॥ कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राणाबाधेऽपि नेतरत् ॥ एतत्स्वरूपं शास्त्रस्य यद्व्यापित्वेन वर्ण्यते ॥ स्पृशति न्यूनता दोषो महानव्यापिनि ध्रुवं ॥ वीर्यहीनैरसंकीर्णैः प्रयोगैरविभूषितं ॥ अर्थानुतंत्रं यत्तंत्रं तंत्रतामाप्नुयात्कथं ॥ हंसबर्हिणदक्षांडा यद्यप्यत्यर्थशुक्रलाः ॥ मुनयः सदया ब्रूयुस्तांस्तथैवान्यथा कथं ॥ कथं च सर्व एवैते योगा रागाग्निदीपनाः ॥ क्लिष्टसंकल्पजननाः प्रोक्ताः संसारवर्द्धनाः ॥ त्रिकालदर्शिभिर्दिव्यैः सत्वदोषविवर्जितैः ॥ पूर्वाचार्यैः कृतं वर्त्म को लंघयितुमर्हति ॥ प्रक्रांते सर्वथा सर्वमुक्तं भवति सूदितं ॥ न हि लेशाभिधानेन लभ्यः सर्वार्थसंग्रहः ॥ तथा च गर्दभीक्षीरं मांसमश्वश्वहस्तिनां ॥ सहसागरतोयं च प्रोक्तं निरुपयोगिकं ॥ आद्यत्वेन विशेषेण भूरितंत्रार्थसंग्रहात् ॥ संग्रहाद्यच्च बुध्येत तद्ज्ञानमतिदुर्लभं ॥ यथाप्रतिज्ञातमिति क्रमेण वेदोऽयमष्टांगनिधेर्निबद्धः ॥ अभ्यस्यतो मार्गमिवार्थसत्यं संजायते स्वार्थपरार्थसिद्धिः ॥ पितामहमुखोदीर्णमित्यायुर्वेदवाङ्मयं ॥ जीवितारोग्यधर्मार्थसुखगौरवकीर्तिकृत् ॥ अलंकृतं युक्तिपदैः सद्रत्नैरिव कांचनं ॥ षट्त्रिंशतार्थदुर्गेषु भिषजां संक्रमैरिव ॥ तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च॥ प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनं॥ उपदेशाप

१ यदा ना मितमत्ति कालेइतिचरकपाठः २ संक्रमः क्रमणे पुंसि न स्त्री स्याद्दुर्गसंचरइतिमेदिनी ॥

देशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥प्रसंगैकांतनैकांताः सापवर्गौ विपर्ययः॥ पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥ अतीतानागतापेक्षास्वसंज्ञोह्यसमुच्चयाः॥निदर्शनं निर्वचनमभियोगो विकल्पनं ॥ प्रत्युत्सारस्तथोद्धारः संभवस्तंत्रयुक्तयः ॥ सरसः सुप्तपद्मस्य रविदीधितयो यथा ॥ वाक्यार्थयोजनादेतायुक्तयस्त्विष्टसिद्धिदाः ॥ असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधकाः ॥ लीनव्यत्यासलेशोक्तिगदितानां प्रकाशकाः ॥ वाक्यन्यायविधेः सारं गृहीत्वैक्यं व्यवस्थिताः ॥ एतदागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ॥ प्रयोज्यं मंत्रवत्तंत्रं तंत्रज्ञानविशारदैः ॥ पितामहेन लोकस्य स्मृत्वा तदिदमव्ययं ॥ अकालमृत्युरक्षार्थमलौहं वर्म निर्मितं ॥ सुज्ञातमेतदमृतं स्वस्थास्वस्थसुखास्पदं ॥ यथेप्सितफलाशेषपुरुषार्थप्रसाधनं ॥ इदं शास्त्रमदृष्टीनामेवमालोककार्यपि ॥ मंडलं भास्करस्येव न प्रकाशाय जायते ॥ ध्रुवं वैद्येषु कल्याणमायुर्वेदानुसारिषु ॥ इतरेष्वितरच्छस्त्रविषज्वलनकर्मकृत् ॥ कुर्यात्प्रयुक्तशस्त्रादिसशेषमपि रोगिणां ॥ मत्वेति भेषजं मोहादनालोचितयोजितं ॥ सदा महौषधादीनां वीक्ष्य द्वादशतत्त्वतः ॥ कुर्याच्चिकित्सितं प्राज्ञो न योगैरेव केवलं ॥ मात्रादिसम्यगज्ञात्वा यदृच्छाप्रतिपादितः ॥ हिनस्ति व्याधितं योगो घृतमाक्षिकयोरिव ॥ दृष्ट्वा ह्यमृततां क्षौद्रघृतादौ मारणात्मतां ॥ शास्त्रतत्वमविज्ञाय न दुरात्मा चिकित्सतु ॥ सुगीतश्चैष कस्यापि महाश्लोको महात्मनः ॥ वैद्या ह्यश्रुतशास्त्रार्थाः भृत्याश्च प्रभविष्णवः ॥ अकालमृत्यवो ह्येते विचरंति महीतले ॥ लोभयंत्यातुरं वैद्या ये चित्रैः कर्मकौशलैः ॥ तेभ्यो रक्षेत् सदाऽऽत्मानमात्मा यस्मात्सुदुर्लभः ॥ ते घुणाक्षरवत्कंचिदुत्तार्य नियतायुषं ॥ घ्नंति वैद्याभिमानेन शतानि नियतायुषां ॥ रोगार्त्तस्य विषण्णस्य यत्नलभ्यसुखायुषः ॥ अवैद्यो निर्घृणः क्रूरो यः करोति भिषग्जितं ॥ पापस्य मृत्युदूतस्य दुर्मतेस्त्यक्तधर्मणः ॥ नरो नरकपाती स्यात्तस्य

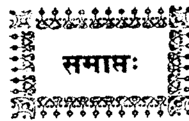
संभाषणादपि ॥ अतंत्रीकृततंत्रार्थः शास्त्रमात्रोपजीवनः ॥ राज्ञां प्रमादाद्राष्ट्राणि चरंति व्याधिवृत्तयः ॥ तान्कालपाशसदृशान्वर्जयेच्छास्त्रधर्षणोन् ॥ सेवेत शर्मविज्ञानज्ञानपूर्वान् भिषक्तमान्॥अन्नपानानि पथ्यानि व्याधिनिर्घातमौषधं ॥ रसायनानि वृष्याणि प्राप्यंते वैद्यसंश्रयात् ॥ अराजका यथा देशा भर्तृहीना यथा गृहाः ॥ आतुराद्यास्तथा पादाः शोच्या वैद्यानधिष्ठिताः ॥ प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्दयालुं विजितेंद्रियं ॥ अश्विनाविवदेवेंद्रः पूजयेदादृतस्तदा ॥ यज्ञस्य हि शिरश्छिन्नमश्विभ्यां संधितं पुनः ॥ पातिता दशनाः पूष्णो भगस्य च विलोचने ॥ राजयक्ष्मार्दितश्चंद्रस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥ सोमातिपिबतो वज्री भुजस्तंभे च दारुणे ॥ भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन्विकृतिं गतः ॥ वीर्यवर्णबलोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥ एभिश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमौ ॥ बभूवतुर्भृशं पूज्याविंद्रादीनां महात्मनां॥अश्विभ्यां सहितः सोमं प्रातः पिबति वासवः॥ सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यां सह मोदते॥अश्विनोः कल्प्यते भागो यज्ञेषु ब्राह्मणैरपि ॥ अजैरमरैर्नित्यं सुखितैरेवमादृतैः ॥ व्याधिमृत्युजरात्रस्तैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ॥ किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥ शीलवान्मतिमान् युक्तो द्विजातिर्वेदपारगः ॥ प्राणिभिः पितृवत्पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥ विद्यासमाप्तौ भिषजां द्वितीयाजातिरुच्यते ॥ न वैद्यो वैद्यशब्दं हि लभते पूर्वजन्मना ॥ विद्यासमाप्तावत्यर्थं ब्राह्मं वा भिषजां ध्रुवं ॥ सत्वमाविशति ज्ञानात्तेन वैद्यो द्विजः स्मृतः ॥ नाभिध्यायेन्न चाक्रोशेदहितैर्न समाचरेत् ॥ प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरनीश्वरं ॥ भिषगप्यातुरान् सर्वान्स्वसुतानिव सत्ववान् ॥ अबाधेभ्योऽपि संरक्षेदिच्छन् धर्ममनुत्तमं ॥ कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयं ॥ ते हित्वा कांचनं राशिं भस्मराशिमुपासते ॥ रोगाख्यान् दारुणा-

न् पाशानंतकांतिककर्षिणः ॥ यश्छित्वा यच्छति प्राणान् दाता नास्त्येव तत्समः ॥ न जीवितप्रदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ॥ तस्मादुपाचरेत्स्वेन स्वेन निःस्वतपस्विनः॥स्वत्वार्थमीहमानस्य वैद्यस्यैव महात्मनः॥वर्त्तते सन्निधानेन नियतं सिद्धदेवताः॥क्वचिद्धर्मःक्वचिन्मित्रं क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः ॥ कर्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ नित्यमादरवान्वैद्यस्तस्मादार्त्तानुपाचरेत् ॥ प्राणान्सहात्मनः कीर्त्या निहंत्येषामनादरात् ॥ सर्वत्रमैत्री करुणाऽऽतुरेषु निरामदेहेषु नृषु प्रमोदः ॥ मनस्युपेक्षा प्रकृतिं व्रजत्सु वैद्यस्य सद्वृत्तमलं तनोति ॥ सामिषेणापिचित्तेन जीवितोच्छेदकारिणः ॥ यो निहंत्यामयान्वैद्यः सोऽपि केनोपमीयतां ॥ किमुत निरामिषेण मनसा करुणामृदुना कृपणविशिष्टयोः सदृशमुद्वहता ॥ अतिगुरवोऽधिकसत्वचरितं सततं विदधच्छमयति रोगजालमपि योऽतिविरोधिमिथः ॥ दाहः शूलं तृडाध्मानं क्षुत्क्षामत्वमरोचकं ॥ कः प्राकृतो जयेद्रोगान्नित्यमन्योन्यरोधिनः ॥ मारुतामग्रहोन्मादमदान्सुसदृशाकृतीन् ॥ को जानीयाच्चिकित्सेद्वा दुरभिन्नक्रियाक्रमान् ॥ पूर्वभेदोऽङ्गमर्दस्तृट्कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ एतान्यलंघिते लिंगान्येतान्येवातिलंघिते ॥ प्राणाचार्यं वेदपारं प्रयातं बुध्या युक्तं पूजयेन्नित्यमस्मात् ॥ यस्मिन् ह्यस्य प्राणयात्रा निबद्धा तस्मै यच्छन् को धनानां धनायेत् ॥ आयुर्वेदं श्लोकलक्षेण पूर्वं ब्राह्मं त्वासीदग्निवेशादयस्तु ॥ कृच्छ्राज्ज्ञेयान्प्राप्तपारान्सुतंत्रांस्तस्यैकैकं नैकधांऽगानि तेनुः ॥ भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य॥सुतो भवत्तस्यच सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिंधुषु लब्धजन्मा॥समधिगम्य गुरोरवलोकिताद्गुरुतराच्च पितुः प्रतिभामयं॥सुबहुभेषजशास्त्रविलोकनात्सुचरितांगविभागसुनिश्चितः ॥पूर्वोक्तमेव वदता किमिवोदितं स्याच्छ्रद्धालुतुष्टिजननं न भवत्यपूर्वं ॥ संक्षिप्तसंशयितविस्तृतसंप्रकीर्णं कृत्स्नार्थं

राशिरिति साधु स एव दृष्टः ॥ आयुर्वेदोदधेः पारमपारस्य प्रयाति कः ॥ विश्वव्याध्यौषधिज्ञानसारस्त्वेषः समर्थितः ॥ स्मृत्वेदमुदितं पूर्वं श्रुत्वेदानीं द्वयोः पुनः ॥ स्मर्तुः श्रोतुश्च सुतरां श्रद्धातुं कस्य युज्यते ॥ अथवा भूतमप्येतं स्मर्तुरेव क्रमागतं ॥अभिधातृविशेषेणकिं तथाऽपि प्रयोजनं ॥ ऊर्ध्वमेति मदनं त्रिदृताऽधो वस्तुमात्रक इति पाद्ये ॥ मद्विधो यदिवदेदथवाऽत्रिः कथ्यतां कइव कर्मणि भेदः॥ साध्वसाध्विति विवेकवियुक्तो लोकपंक्तिकृतभक्तिविशेषः ॥ बालिशो भवति नो खलु विद्वान् सूक्तएव रमते मतिरस्य ॥ अभिनिवेशवशादभियुज्यते सुभणितेऽपि न यो दृढमूढकः ॥ पठतु यत्नपरः पुरुषायुषं स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः॥ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ ॥भेडाद्याः किं न पठ्यंते तस्माद्ग्राह्यं सुभाषितं॥इति मुनिवचनानां जीवितोपाश्रयाणामभिलषितसमृद्धौ कल्पवृक्षोपमानां ॥ यदुदितमिह पुण्यं कुर्वतो मेऽनुवादं भवतु विगतरोगो निर्वृतस्तेन लोकः ॥ इतिवाजीकरणयोगो नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

इत्यष्टमं वाजीकरणमगं संपूर्णं ॥ ८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्य विरचितेऽष्टांगसंग्रहे षष्ठमुत्तरस्थानं संपूर्णं ॥ ६ ॥ समाप्तश्चायं ग्रंथः ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

अष्टांगसंग्रहस्य

शुद्धिपत्रम्

पूर्वभागस्य

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
८	१७	भवयु	भवेयु
१०	२०	गज	गजं
१२	१	वृत्य	वृत्त्य
१४	२०	भवति	भवंति
१५	२४	ककुंभो	ककुंभो
३२	२३	कटिना	कठिना
३८	२४	त्वरं	त्ववरं
४६	२२	रवाप	स्वाप
४९	६	सापधान	सापिधान
५३	२२	चूर्णौ	चूर्णौ
५५	१९	विरुढ	विरूढ
६९	१७	सुत्वानुवृत्तिः	सुखानुवृत्तिः
७१	११	कषयं	कषायं
७९	४	पित्तफापहे	पित्तकफापहे
८५	२४	सेवाल	शेवाल
८९	२१	राजव्हं	राजाव्हं
९३	१	विपक्ति	विविक्त
१०१	१४	मायैर्मेदः	प्रायैर्मेदः
१०४	२०	भेवत्	भवेत्
१०८	९	दोर्गध्यं	दौर्गंध्यं
११७	२२	पारवारा	परिवारा
११९	२३	परस्पेरण	परस्परेण
१४७	२५	बिमर्दित	विमर्दित
१४८	१	आत्ययित्वात्	आत्ययिकत्वात्
१६८	२९	कर्णाद्दि	कर्णादि
१७१	१६	कुशपत्राराामुखे	कुशपत्राटामुखे
१७२	१७	आसूरी	आसुरी

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
१७५	८	तीर्यक्	तिर्यक्
१७६	२३	समंताद्द्यंगुले	समंताद्द्व्यंगुले
१७७	१०	त्रिकटुंक	त्रिकटुक
१७९	१६	अंगुष्ठेनापरुध्य	अंगुष्ठेनोपरुध्य
१८२	१०	यथामार्गं	यथामार्गं ॥
,,	११	हरं ॥ अन्यतो	हरमन्यतो
,,	१७	कशाभिर्बध्वा	कुशाभिर्बध्वा
१८३	२३	उष्मणा	ऊष्मणा
१८६	९	सक्तुभिघृताक्तैः	सक्तुभिर्घृताक्तैः
,,	१२	बात	वात
१८९	१८	नृणां	नॄणां
१९२	४	सारिवाद्भिः	सारवद्भिः
१९६	२५	प्रत्तावुपलब्धिः	प्रवृत्तावुपलब्धिः
२०७	९	मयाजयेत्	मयोजयेत्
२०७	२१	खादु	स्वादु
२२१	१	क्रोधा	क्रोधो
२२४	२४	भ्रूवोः	भ्रुवो
२३१	२	स्रोतोम्यश्च	स्रोतोभ्यश्च
२३८	२३	संसर्गकृतिः	संसर्गप्रकृतिः
२४७	९	पुण्याणि	पुष्पाणि
२५०	१३	अनाधिगच्छंतं	अनधिगच्छंतं
२६२	१९	स्वरा	खरा
२७२	९	कषांयतिक्तमधुरं	कषायतिक्तमधुरं
२७४	२०	जायते	जायंते

शुद्धिपत्रम्

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
२७५	१०	सन्यासा	संन्यासा
,,	२४	सन्यासो	संन्यासो
२७६	४	सन्यासे	संन्यासे
२९२	३	रुचिः	रुचि
२९८	४	श्यावारुणाः	श्यावारुणा

उत्तरभागस्य

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
२७	२४	रवर्जूराणि	खर्जूराणि
२८	१९	वण्यं	वर्ण्यं
४४	२०	तस्मा	तस्मात्
४७	२२	पिब	पिबेत्
४८	२२	द्दीपनाद्यैः	दीपनाद्यैः
५७	२३	मनिना	मुनिना
५८	३	त्रिरात्र	त्रिरात्रं
७५	२	पक्कवार्ताककुंडवं	पक्कवार्ताकिकुडवं
८७	१३	ईक्षते	ईक्षित
९९	१६	अम्लस्रुतं	अम्लस्रुतं
९९	२५	अंभःस्रतं	अंभःस्रुतं
१०५	२१	हलीकमी	हलीमकी
१०६	१४	पंचपलप्रकर्षे	पंचपलप्रकर्षे
१०७	४	चूंर्ण	चूर्णं
१०९	२५	वातश्लेष्मणि	वातश्लेष्मणि
११८	१८	कंपिलकः	कंपिल्लकः
११९	२४	विलंयंति	विलयंति
१२०	२१	शुर्द्धिः	शुद्धिः
१२५	२३	मूत्रणे	मूत्रेण
१२६	८	निषन्यात्	निखन्यात्
१३३	२५	कल्थिमपधु	कपित्थमधु
१४५	७	गुल्प	गुल्म
१५४	९	सुरवान्	सुखान्

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
१६१	२	मृदुकोष्टे	मृदुकोष्ठे
१६२	१९	अन्योन्यसूंसर्गे	अन्योन्यसंसर्गे
१६६	४	निरूहित	निरूहितं
१६६	१०	निरूहबस्ते	निरूहबस्तेः
१७१	१०	निष्टयूयादित्यत्र तिचरके पाठः	निष्पुनियादि
१७७	५	आध्यान	आध्मान
१७९	१७	उत्पत्तः	उत्पत्तिः
२००	१५	मधुकन्हीबेर	मधुकन्हीबेर
२००	१६	सुरामिषमूत्र पिष्टैः	सुरामेषमूत्रपिष्टैः
२१५	२१	वीतशस्त्राश्मजने	वीतेशस्त्राश्मजने
२२१	६	वर्त्मांत–	वर्त्मांतः
२२४	१	वमनैःयापयेत्	वमनैर्यापयेत्
२२८	२	पिष्टकघ्र	पिष्टकघ्नम्
२२८	१७	ईक्षमणस्य	ईक्षमाणस्य
२३०	९	शिरोवक्र	शिरोवक्रं
२३१	१	शूद्धशुक्रं	शुद्धशुक्रं
२३७	२४	शीलाल०	शिलालं०
२४२	१७	पटोल्या	पोटल्या
२४५	७	दार्वीतूत्थ०	दार्वीतुत्थ०
२५३	२१	हेतुः	हेतु
२८८	१९	सुहुः	मुहुः
२८८	२४	पांडू०	पांडु०
२९३	१९	प्रयुजीत	प्रयुंजीत
२९८	२४	आचरमो २ च्छ्वासात्	आचरमोच्छ्वासांतं
३१९	१	प्रपौंडरीमकधुक	प्रपौंडरीकमधुक
३३०	२०	प्राहरणं	प्राणहरं
३३६	२५	अग्निवक्रः	अग्निवक्त्रः
३७१	२१	सितायोय	सितातोय
३८०	१६	माग्द्वाराम्	प्राग्द्वाराम्

शुद्धिपत्रम्

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
३९०	२३	वर्शशतम्	वर्षशतम्
३९५	१४	लशुनोद्भवः	लशुनोद्भवः
३९७	११	मेघा	मेधा
४०५	२	सुरवी	सुखी
४०९	१९	संवेनम्	संवेननम्
४१५	७	षष्टिकौदनः	षष्टिकौदनं
४२१	६	पाद्ये	प्रतिपाद्ये

अष्टांगसंग्रहग्रंथास आश्रयदात्यांचीं नावें

नावें	प्रती	बक्षिस	पत्ता
१ श्रीमन्महाराजाबखतसिंगजी संस्थान लुणावाडा	१५	५०	लुणावाडा
२ सर दिनशाजी माणकजी पेटिट	५	५०	मुंबई
३ मेहरबान नबाबसाहेब बाहादुरखानजी संस्थान जुनागढ	१०		जुनागढ
४ श्रीमंत पंतसचिव निसबत श्रीधर विनायकशास्त्री भोरकर	४		भोर
५ शेट चतुर्भुज मोरारजी	१०	५०	मुंबई
६ रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक वकील सी. आय. ई-	१		मुंबई
७ रावबाहादुर लालशंकर उमयाशंकर फर्स्ट क्लास सबार्डिनेट जडज नासिक	२	५	नासिक
८ रावबाहादुर विष्णुमोरेश्वर भिडे	३	२०	पुणें
९ श्रीमंत संस्थान मिरजमळा कारभारी	३		मिरज
१० रावबाहादुर महादेव गोविंद रानडे सी. आय. ई-	२		पुणें
११ रावसाहेब गोपाळ मोरेश्वर साठे रिपोर्टर ऑनधि नेटिव प्रेस	१	२	मुंबई
१२ रावबाहादुर गोपाळराव हरिदेशमुख	१		मुंबई
१३ रावबाहादुर रामचंद्र गोपाळदेशमुख	१		कडीप्रांत
१४ डाक्तर मोरेश्वर गोपाळ देशमुख एम.डी	५		मुंबई
१५ डाक्तर भालचंद्रकृष्ण भाटवडेकर	२		मुंबई
१६ शेट हरकिसनदास नरोत्तमदास	१		मुंबई
१७ डाक्तर रामकृष्णगोपाळ भांडारकर प्रोफेसर	१		पुणें
१८ राजमान्यराजश्री मनोहर गणेशदेव	१	२	नासिक

आश्रयदात्यांची नांवें

	नांवें	प्रती	बक्षिस	पत्ता
१९	श्रीमंत रा० रा० गणपतराव दामोदर चांदवडकर	१	१५	नासिक
२०	राजमान्यराजश्री गणेश रघुनाथ मुठे	२	२	नासिक
२१	राजमान्यराजश्री पुरुषोत्तम उमार्शंकर	१	१०	नासिक
२२	रावबाहादुर नारायण आपाजी वाड वकील	२		नासिक
२३	श्रीमंत श्रीबाई साहेब मलेक श्रीबापजी मियानीसौभाग्यवती दिकरी	२		विरमगाम जिल्हा अमदाबाद
२४	शेट ठाकुरजी मुळजी सन्स	२	१०	मुंबई
२५	शेट धनजी मावजी	२		मुंबई
२६	राजमान्यराजश्री मनसुखरामसूर्यरामत्रिपाठी	२		मुंबई
२७	शेट धरमशी मुरारजी गोकुळदास	२		मुंबई
२८	श्रीमंत राजश्री येल्लापाबाळाराम	२		मुंबई
२९	श्रीमन् महाराजाकेसरीसिंगजी के.सी. एस आइ संस्थान इडर	२		इडर
३०	रा०रा० जयराम आबाजी वकील	१	५	नासिक
३१	रावसाहेब गंगाधर नृसिंह केतकर वकील	१	५	नासिक
३२	रावसाहिब गणेश पांडुरंग वैद्य वकील	१	५	नासिक
३३	रावसाहेब नरहर पुरुषोत्तम टिळक डे० इनस्पेक्टर	१	५	सोलापुर
३४	रावबाहादुर मार्तंड वामनश्रोत्रिय	१		पुणें
३५	मलेक श्रीहायातखानजी लाखाजीसाहेब वणोद दरबार	१		वणोदताबे वढवाण
३६	रावबाहादुर धोंडोशामरावगरुड सालिसिटर	१		मुंबई
३७	राजमान्यराजश्री हरि महादेव पराजपे नेटिवओपिनियनचे मालक	१		मुंबई
३८	राजमान्यराजश्री सिताराम दामोदर भोंडे	१	२	नासिक
३९	रावसाहेब बाळाजी दाजी धमाळ	१	२	नासिक

	नांवें	प्रती	बक्षिस	पत्ता
४०	श्री०रा०रा.लक्ष्मणराव रामराव सुकेणकर जा०	१	२	नासिक
४१	रावसाहेब पुरुषोत्तम सदासिव वकील	१	२	नासिक
४२	राजमान्यराजश्री रामचंद्र विश्वनाथ पटवर्धन वकील	१	२	नासिक
४३	रावसाहेब दाजी विष्णु केतकर वकील	१	२	नासिक
४४	राजमान्यराजश्री माधवराव जनार्दन पळ-निटकर वकील	१	२	नासिक
४५	रावसाहेब शंकर कृष्ण देवभानकर	१	२	धुळें०
४६	वेदशास्त्रसंपन्न जटाशंकर विठलजी वैद्य	२		मुंबई
४७	शेट वृंदावनदास पुरुषोत्तमदास	२		मुंबई.
४८	शेट ठक्कर मुळजी जेठा	२.		मुंबई
४९	वेदशास्त्रसंपन्न परशुराम जीवनराम वैद्य	२		मुंबई
५०	रावबाहादुर यशवंतराव त्र्यंबक मिरीकर जाहागीरदार	१		नेवासें
५१	वेदशास्त्रसंपन्न रामचैतन्यबुवा ब्रह्मचारी	१	१	मुंबई
५२	रावसाहेब वासुदेवराव बाळकृष्ण टाकळ-कर जाहागीरदार	१	१	नासिक
५३	रावसाहेब कचरदास मयाराम शेट	१	१	नासिक
५४	वेदशास्त्रसंपन्न वैजनाथ लक्ष्मणशास्त्री दाते वैद्य	१		नासिक
५५	राजमान्यराजश्री गोपाळरावजी चांदवडकर कार्टिंगएजंट	१		नासिक
५६	वेदशास्त्रसंपन्न हरिधोंडदेव भाटवडेकर	१		पुणेंपेठबुध०
५७	रावसाहेब द्वारकानाथ राघोबा तरखडकर हेडमास्तर हायस्कूल नगर	१		नगर
५८	राजमान्यराजश्री मोहनलाल हिरालाल वकील	१		नगर
५९	रावसाहेब केशवराव विश्वनाथ पटवर्धन वकील	१		[illegible]

आश्रयदात्यांचीं नांवें

नांवें	प्रती	बक्षिस	पत्ता
६० रावबाहादुर निळकंठराव भगवंत मुळे डिस्ट्रि-कूदेपुटिकलेकटर	१		नगर
६१ रावबाहादुर नारोमहादेव ठोसर फर्स्टक्लास स० जज्ज	१		नगर
६२ रावसाहेब प्रभाकरलक्ष्मण नागपुरकरवकील	१		सोलापुर
६३ राजमान्यराजश्री नारायणमल्हार वकील कोर्टशिवगांव जिल्हा अहमदनगर	१		शेवगांव
६४ राजमान्यराजश्री भगवंतराव धोंडदेव	१		शेवगांव
६५ सौभाग्यवती वज्रचुडेमण्डित काशीबाई कानिटकर	१		नेवासें जि नगर
६६ राजमान्यराजश्री श्रीधर दाजी नेवासे बुद्रुख	१		नेवासें
६७ मेहेरबान जाहागीरदार उस्थल	१		नेवासें
६८ रावसाहेब भगवंत बळवंत प्रधान मामलेदार नेवासें	१		नेवासें
६९ राजमान्यरा० दामोदरकृष्ण करंदिकर	१		मुंबई
७० रावबाहादुर महादेव वासुदेव बर्वे माजी कारभारि कोल्हापुर	१		रत्नागिरी
७१ राजमान्यराजश्री दामोदर जनार्दन गोखले	१		पुणें
७२ राजमान्यराजश्री महादेव चिमणाजी आपटे वकील हायकोर्ट	१		मुंबई
७३ राजमान्यरा० रामचंद्र दाजी नगरकर यांचेहस्ते देवरुख येथील लायब्ररी करितां	१		देवरुख
७४ वेदशास्त्रसंपन्न गोपाळ रामचंद्र बिवलकर वैद्य	१		नासिक
७५ रावसाहेब गणेश वेंकटेशजोशी संस्कृत-मास्तर हायस्कूल	१		मुंबई
७६ राजमान्यराजश्री शामराव विठ्ठल वकील	१		मुंबई

आश्रयदात्यांचीं नांवें

	नांवें	प्रति	बक्षिस	पत्ता
७७	राजमान्यराजश्री जनार्दन दामोदर कोल्हटकर	१		मुंबई
७८	राजमान्यराजश्रीदत्ताराम पुरुषोत्तम इयाटे	१		मालवण
७९	राजमान्यराजश्री रामचंद्र बळवंत पाठक	१		मुंबई
८०	डाकटर गोविंद बाळाजी खेर	१		मुंबई
८१	वेदशास्त्रसंपन्न हरि बापु जोशी (काकावैद्य)	१		वसई
८२	रावसाहेब बाळकृष्णबापुजी खत्री	१		मुंबई
८३	रावबाहादुर रघुनाथ रामचंद्र इंजनीयर	१		नासिक
८४	वेदशास्त्रसंपन्न मोरेश्वर काशीनाथ पाटणकर वैद्य	१		मुंबई
८५	रावसाहेब लक्ष्मण रामचंद्र वैद्य	१		मुंबई
८६	डाक्तर कृष्णाजी काशीनाथ गोखले	१		नागपुर
८७	वेदशास्त्रसंपन्न राघवानंद बुवा ब्रह्मचारी	१		मुंबई
८८	रावसाहेब सखाराम पंत जोशी मुनसफ मुक्काममाढे	१		माढे
८९	रावबाहादुर माधवराव पांडुरंग बर्वे	१		मुंबई
९०	राजमान्यरा० शेषगिरिराव विठ्ठल कारवार	१		कारवार
९१	शेट विजभूखण दास आत्माराम	१		मुंबई
९२	राजमान्यराजश्री गणेश पांडुरंग पराजपे व०	१		नासिक
९३	राजमान्यराजश्री रामचंद्रमोरेश्वर वैशंपायन वकील	१		नासिक
९४	शेट रामदिन गंगाराम	१		नासिक
९५	शेट आमलक केवळचंद	१		नासिक
९६	शेट गोपाळ पानाचंद	१		नासिक
९७	विद्वद्वर्य राजमान्यराजश्री विष्णुशामजीरानडे (बंडुनाना)	५		पुणें
९८	रावसाहेब आपाजी ऊर्फ रंगनाथबाळकृष्ण देशपांडे जालनापुरकर सबरजिष्ट्रार	१	२	नासिक
९९	राजमान्यराजश्रीकृष्णराव गंगाधरमभुणेमालेगांवकर अबकारी क्लार्क	१	१	नासिक
१००	रावबाहादुर अंबालाल साकरलाल हाइकोर्टजज बडोदा	१		बडोदा